

Katalin Misad
Anikó Polgár
(Ed.)

VARII SUNT COLORES

ŠTÚDIE O OTÁZKACH MNOHOJAZYČNOSTI, IDENTITY
A KULTÚRNEJ MNOHOTVÁRNOSTI

TANULMÁNYOK A TÖBBNYELVŰSÉG, AZ IDENTITÁS
ÉS A KULTURÁLIS SOKSZÍNŰSÉG KÉRDÉSEIRŐL

2017
Univerzita Komenského v Bratislave

Publikácia bola podporená projektom č. VEGA 1/0051/14: *Ideológie, identity a sebareprezentácia v kontexte lingvistiky a literárnej vedy v multikulturálnom priestore.*

Editori

doc. Katalin Misad, PhD., Filozofická fakulta UK
doc. Mgr. Anikó Polgár, PhD., Filozofická fakulta UK

Recenzenti

prof. PhDr. Ondrej Mészáros, CsC.
Dr. habil. Mgr. Zoltán Németh, PhD.

© Univerzita Komenského v Bratislave, 2017

Ilustrácia na obálke © El Kazovszkij Foundation, 2017

ISBN 978-80-223-4256-8

Tartalomjegyzék

Előszó	5
Predslov	6
TINA GAŽOVIČOVÁ	
Maďarský jazyk a základné školy na Slovensku – národnostné jazykové politiky nepripúšťajú strednú cestu	7
MISAD KATALIN	
A szlovákiai magyar írásgyakorlat sajátosságai a többségi nyelv helyesírásának tükrében.....	26
DUSÍK ANIKÓ	
Csaplovics és Szontagh vitájához.....	38
SZABÓ KLAUDIA	
Margita Figuli és művei a magyar és szlovák irodalomtörténeti és irodalomkritikai diskurzusban.....	58
ZUZANA DRÁBEKOVÁ	
Mítoszok és sztereotípiák a finn és finnországi svéd irodalom tükrében.....	74
CSEHY ZOLTÁN	
A hermaphroditizálás alakváltozatai a magyar lírában	86
POLGÁR ANIKÓ	
Az istengyermek arcai Weöres Sándor Theomachiájában.....	100
SZÁZ PÁL	
„Ha megveszed ezt a nótát, nem kell neked meghalni” <i>(A Szól a kakas már dalszövegének és történetmotívumának felhasználásai a kulturális hibriditás és a transztextualitás eseteiként Borbély Szilárd műveiben)</i>	111
PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA	
Hudobné divadlo: opery, spevohry, medzihry	139
PASZMÁR LÍVIA	
Intertextualitás-értelmezések Esterházy Péter munkásságának szlovák recepciójában.....	151

Előszó

Kötetünk címe, a *Varii sunt colores* arra a nyelvi, kulturális és stiláris sokszínűségekre utal, mely az itt közölt tanulmányok számára kiindulási alapként szolgált. A latin *color* szó nemcsak színt, hanem retorikai értelemben a beszéd színezetét is jelenti. Egy középkori retorikai kézikönyvből származó idézetről van szó, mely az emberek változatos bőrszínéhez hasonlítja a szövegek sokféle stiláris színezetét: „*sicut diversorum corporum varii sunt colores, ita orationes debent habere varias dignitates*” (‘ahogy a különféle testek is változatos színűek, úgy a beszédnek is különféle ékességei kell legyenek’, Bene Florentinus: *Candelabrum*).

A kötet tanulmányai túlnyomórészt az Ideológiák, identitások és önreprezentáció nyelvészeti és irodalomtudományi kontextusban multikulturális térben című 1/0051/14-es számú VEGA projekt keretén belül készültek. Ezek közül a többnyelvűség kérdésköréhez kötődik Misad Katalin és részben Dusík Anikó tanulmánya. Az identitás és kulturális sokszínűség kérdéseivel foglalkoznak Csehy Zoltán, Szabó Klaudia, Polgár Anikó és Száz Pál szövegei.

Ezekhez a VEGA-projekt keretén belül készült írásokhoz társítottuk Tina Gažovičová-nak *Az érem másik oldala – a kisebbségi nyelvoktatás többségi fogadtatása* című szimpóziumon (Pozsony, 2016. október 26.) elhangzott előadásának szövegét, valamint három olyan tanulmányt, Zuzana Drábeková, Paszmár Livia és Pintér Márta Zsuzsanna írásait, amelyek a multikulturális tér sokszínűségének bemutatásához termékenyen hozzájárultak.

Predslov

Názov *Varii sunt colores* odkazuje na jazykovú, kultúrnu a štýlovú rozmanitosť, ktorá bola východiskom príspevkov prezentovaných v tomto zborníku. Latinské slovo *color* znamená nielen farbu, ale v oblasti rétoriky vyjadruje aj odtieň reči. Ide o citát zo stredovekej rétorickej príručky, ktorá porovnáva štýlárnu rozmanitosť textov k rozličným odtieňom ľudskej pokožky: „*sicut diversorum corporum varii sunt colores, ita orationes debent habere varias dignitates*” (‘tak, ako sú farby rozličných tiel mnohoraké, aj reči majú vyniknúť rozličnými okrasami’, Bene Florentinus: *Candelabrum*).

Väčšina príspevkov vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0051/14 *Ideológie, identity a sebareprezentácia v kontexte lingvistiky a literárnej vedy v multikulturálnom priestore*. S otázkami mnohojazyčnosti sú spojené štúdie Kataríny Misadovej a Anikó Dusíkovej. Problematikou identity a kultúrnej mnohotvárnosti sa zaoberajú texty Zoltána Csehyho, Klaudie Szabóovej, Anikó Polgár a Pála Száza. K týmto príspevkom, ktoré vznikli v rámci riešenia projektu VEGA, sme pridali štúdiu Tiny Gažovičovej, ktorá odznela na sympóziu *Druhá strana mince – jazykové vzdelávanie menšiny z pohľadu väčšiny* (Bratislava, 26. októbra 2016.) a tri texty (štúdie Zuzany Drábekovej, Lívie Paszmár a Mártý Zsuzsanny Pintér), ktoré svojou tematikou produktívne prispievajú k zachyteniu mnohotvárnosti multikulturálneho priestoru.

MAĎARSKÝ JAZYK A ZÁKLADNÉ ŠKOLY NA SLOVENSKU – NÁRODNOSTNÉ JAZYKOVÉ POLITIKY NEPRIPÚŠŤAJÚ STREDNÚ CESTU

Abstrakt: Kapitola sa venuje maďarskému jazyku v rámci vzdelávacieho systému na Slovensku. Zameriava sa na začlenenie maďarčiny ako najzastúpenejšieho menšinového jazyka v systéme základných škôl. Analýza vychádza zo súčasných teórií o symbolickej moci jazyka. Spochybňuje delenie dvojazyčnosti na ľudovú a elitnú ako aj delenie hodnoty jednotlivých jazykov na sentimentálnu a inštrumentálnu. Ďalej čerpá z práce Richarda Ruiza, ktorý rozlišuje tri spôsoby nazerania na menšinový jazyk; jazyk ako (1) problém, (2) právo, alebo (3) pridaná hodnota. V nadväznosti na jeho dielo si v analýze kladie otázku, ako je možné charakterizovať prístup k maďarskému jazyku.

V príspevku je prezentovaný záver, že jazykové politiky vo vzdelávacom systéme prísne odlišujú a aplikujú rôzne prístupy k menšinovým jazykom v rámci tzv. ľudového bilingvizmu a k cudzím jazykom v rámci tzv. elitného bilingvizmu. Zároveň je možné skonštatovať, že vzdelávacie politiky prístupujú k maďarskému jazyku ako k právu, ale nie ako k pridanej hodnote. Súvisí to aj s exkluzivistickým vnímaním etnického národa, ktorý sa aplikuje vo vzťahu k občanom so slovenskou aj s maďarskou národnosťou. Výsledkom sú len dva typy škôl: slovenské školy, v ktorých maďarský jazyk vôbec nie je zohľadnený a školy s vyučovacím jazykom maďarským (VJM), ale žiadne bilingválne slovensko-maďarské školy. Príspevok predstavuje aktualizovanú a upravenú časť dizertačnej práce autorky (Gažovičová 2014).

Kľúčové slová: jazykové politiky, symbolická moc, menšiny, vzdelávanie, bilingvizmus

1. JAZYKY A VZDELÁVANIE¹

Slovenská republika (SR) má etnicky a jazykovo rôznorodé obyvateľstvo. Túto jazykovú rôznorodosť musia zohľadňovať aj verejné politiky štátu. Predkladaná kapitola sa venuje otázke začlenenia maďarčiny ako najrozšírenejšieho menšinového jazyka na Slovensku v základných školách.

Kapitola čerpá zo sociálno-vednej paradigmy sociálneho konštruktivismu (zrov. Berger – Luckmann 1999) a zaoberá sa jazykom aj s ohľadom

¹ Príspevok predstavuje aktualizovanú a upravenú časť dizertačnej práce autorky (Gažovičová 2014).

na jeho symbolickú moc (zrov. Bourdieu 1991). Skúma, aké významy im prisudzujeme a aké to má implikácie v jazykovej a politickej praxi.

Každý jazyk má v určitej komunite svoj sociálny status. Podľa neho sa bilingvizmus ľudí delí na tzv. „elitný“ a „ľudový“. (zrov. napr. Skutnabb-Kangas 1981: 97) Samotné názvy *elitný* a *ľudový* ilustrujú, že nie každá znalosť jazyka je v spoločnosti rovnako cenená. V elitnom bilingvalizme je prvý jazyk národným jazykom štátu (napríklad na Slovensku slovenčina) a druhý jazyk si žiak osvojuje, lebo má vyšší hodnotový status (v našej kultúre je to napríklad angličtina). Ľudový bilingvizmus sa pripisuje situácii, v ktorej prvý jazyk je materinský jazyk žiakov (napríklad rómsky) a druhý je oficiálny jazyk v národnom štáte. Deľba na elitný a ľudový bilingvizmus je sociálne konštruovaná a ako taká silne situačne podmienená.

1.1. Podoby začlenenia menšinového jazyka do vzdelávania

Existuje viacero rôznych modelov, ako využívať menšinový jazyk vo vzdelávaní (zrov. Garcia 2009, Walter 2008). Zjednodušene môžeme rozlíšiť päť základných podôb. (1) Vyučovanie prebieha výlučne vo väčšinovom jazyku a menšinový jazyk nie je zahrnutý. (2) Vyučovanie prebieha vo väčšinovom jazyku, menšinový jazyk je vyučovaný ako povinný alebo nepovinný predmet. (3) Oba jazyky sa používajú ako vyučovacie. To môže prebiehať tak, že výklad sa realizuje dvojjazyčne, alebo sa rôzne predmety vyučujú v rôznych jazykoch. (4) Menšinový jazyk môže byť výhradný vyučovacím jazykom a štátny jazyk sa učí iba ako jeden predmet. (5) V škole sa vyučuje výlučne v menšinovom jazyku a väčšinový jazyk vôbec nie je súčasťou školských osnov. Tento model sa v praxi veľmi nevyskytuje.

Tabuľka 1 Typológia využitia väčšinového a menšinového jazyka vo vzdelávaní.

	Vyučovací jazyk	Jazyk vyučovaný iba ako predmet
Výhradne väčšinový Model	Väčšinový jazyk	-
Prevažne väčšinový model	Väčšinový jazyk	Menšinový jazyk
Bilingválny model	Väčšinový + menšinový jazyk	-
Prevažne menšinový Model	Menšinový jazyk	Väčšinový jazyk
Výhradne menšinový Model	Menšinový jazyk	-

Zdroj: autorka

2. SPÔSOBY NAHLIADANIA NA MENŠINOVÝ JAZYK A VZDELÁVANIE

V tejto kapitole vychádzam zo staršieho, ale naďalej aktuálneho textu Richarda Ruiza (1984). Podľa neho majú postoje ľudí zásadný vplyv na podobu jazykových politík, pričom môžu byť aj podvedomé a bez racionálneho spracovania. Preto považuje za dôležitú úlohu akademikov a „metateoretikov jazykových politík“ tieto postoje odкрývať (Ruiz 1984: 16). Kapitola je členená podľa jeho slávneho textu, v ktorom rozlíšil tri spôsoby vnímania menšinového jazyka ako (1) problém; (2) právo; a (3) pridaná hodnota² (Ruiz 1984)³.

2.1. Vnímanie menšinového jazyka ako problém

Prvý spôsob je vnímanie menšinového jazyka ako problém. Ruiz ho opisuje na príklade programov v 60tych rokoch v USA, ktorých cieľom bolo, aby sa príslušníci menšín naučili po anglicky aj za cenu straty svojho materinského jazyka. „Sociolingvistický darwinizmus nám nanucuje vnímanie, že podružné jazyky sú problémy, ktoré treba vyriešiť.“ (Ruiz 1984: 19)

Inými slovami je možné zhrnúť, že na jazyk sa nazerá ako na problém vtedy, keď mu určitá spoločnosť prisudzuje nižší symbolický status. Prenesenie tohto presvedčenia do jazykových politík má zásadné implikácie. Politiky postavené na takomto prístupe podporujú monolingvalizmus vo väčšinovom jazyku a vzdanie sa menšinového jazyka. Vnímanie menšinového jazyka ako problém často vedie k jeho „ignorovaniu“ vo verejných politikách. To znamená, že jazyk sa nepoužíva ako úradný či vzdelávací jazyk a je vytlačený len do súkromnej sféry občanov. V násilnejšej podobe môže dôjsť aj k asimilačným politikám či praktikám, teda k priamemu zakazovaniu jeho používania.

Označovanie menšinového jazyka ako problém vyplýva z pocitu nadradenosti. Opozícia voči vyučovaniu v menšinových jazykoch však prináša aj pragmatické argumenty, ktoré svoj postoj zdôvodňujú ochranou príslušníkov menšín. Podľa tohto argumentu vzdelávanie v menšinovom jazyku vo svojich dopadoch znevýhodňuje jednotlivých príslušníkov menšiny. Menšinové práva sa pohybujú na tenkej línii medzi ochranou jednotlivca na jednej

² „Pridaná hodnota“ je v tomto prípade nezvyčajný preklad anglického pojmu *resource*. Vzhľadom na kontext to však považujem za najpresnejší výraz.

³ Podobnú deľbu uvádza Garcia (2009: 122), ktorá rozlišuje bilingvizmus ako (1) problém, (2) privilegium, (3) právo, alebo (4) pridanú hodnotu.

strane a ochranou skupiny aj na úkor individuálnych práv na strane druhej. Tento konflikt sa dotýka aj podpory menšinového jazyka vo vzdelávaní. Platí to najmä vtedy, keď príslušníci menšín nedostatočne ovládajú väčšinový jazyk. To má negatívny dopad na ich uplatnenie sa na trhu práce, politickú a občiansku participáciu a celkovú sociálnu mobilitu.

Napríklad americký profesor na Kolumbijskej univerzite Thomas W. Pogge (2003) tvrdí, že primárnym cieľom vzdelávacieho systému by malo byť sledovanie najlepších záujmov detí. V prípade USA, kde hlavný jazyk spoločenského, obchodného aj politického života je angličtina, je podľa Poggeho v najlepšom záujme všetkých detí, aby navštevovali školy s vyučovacím jazykom anglickým. Týmto argumentuje proti školám, na ktorých by sa vyučovalo španielsky. Tento argument však platí iba vtedy, keď škola nie je schopná zabezpečiť dostatočné vyučovanie väčšinového jazyka, teda v prípade výlučne menšinového, prípadne prevažne menšinového modelu.

Ďalším argumentom proti školám vyučujúcim menšinový jazyk je podpora „getoizácie“ menšiny. Školy, ktoré vyučujú v menšinovom jazyku, vedú k oddelenému vzdelávaniu príslušníkov menšín a väčšiny. Tento dištant sa môže prejavovať v posilnenej xenofóbii a vzájomných predsudkoch.

2.2. Vnímanie menšinového jazyka ako právo

Už v 80tych rokoch Ruiz píše o silnom hnutí v USA a v iných krajin, ktoré presadzujú nahliadanie na menšinový jazyk ako na základné ľudské právo. Tento prístup sa výrazne rozšíril v nasledujúcich desaťročiach. Ricento (2000) jeho dominanciu datuje od 90tych rokov 20. storočia.

Spolsky (2004) rozlišuje dva hlavné prístupy v rámci nazerania na jazyk ako na právo. Rozdiel medzi nimi je v tom, či (a) kladú hlavný dôraz na jazyk samotný a hodnotu jeho udržania, alebo (b) na ľudí, ktorí sa jazykom dorozumievajú.

(a) Prístup zameraný na existenciu jazyka zdôrazňujú najmä lingvisti. Vnímajú jazyky ako kultúrne dedičstvo ľudstva, ktoré je hodné zachovať. Ich ochrana je v takomto prípade podobná ochrane historických či kultúrnych pamiatok. Vzdelávanie v menšinovom jazyku je nástroj pre zachránu jazyka pred vymretím. Príkladom je nasledujúca argumentácia: „Jazyková diverzita je rovnako dôležitá pre existenciu našej planéty ako biodiverzita a tieto dve sú vzájomne prepojené.“ (Skutnabb-Kangas – Phillipson 1998: 27) Táto argumentácia sa týka najmä slabozastúpených menšinových jazykov, ktoré nie sú v žiadnom štáte ako uznané ako oficiálny jazyk.

(b) Druhý prístup zdôrazňuje právo ľudí používať svoj jazyk v rozsahu, aký si sami zvolia. V tomto ohľade nadväzuje na iné ľudské práva podľa

Všeobecnej deklarácie ľudských práv. V rámci tejto perspektívy sú deti vzdelávané v materinskom jazyku preto, lebo je to ich ľudské právo.

Táto argumentácia stavia aj na psychologických výskumoch kognitívneho vývoja dieťaťa. Podľa nich sa dieťa lepšie intelektuálne vyvíja, pokiaľ primárne vzdelávanie dostáva vo svojom materinskom jazyku. Tieto argumenty zhŕňa napríklad Tucker, ktorý uvádza: „Ľudia si najľahšie vybudujú gramotnosť v známom jazyku, ľudia najľahšie rozvíjajú kognitívne zručnosti a naučia sa vyučovaný obsah v známom jazyku [...] Preto: ak je cieľ pomôcť študentom, aby rozvinuli najvyšší možný stupeň osvojenia si učebnej látky a osvojenia druhého jazyka; čas venovaný učením dieťaťa v jeho známom jazyku je rozumná investícia.“ (Tucker 2003: 466)

Rudolf de Cillia, rakúsky odborník na témy jazyk a migrácia, tiež vyzdvihuje empirické štúdie, ktoré poukazujú na lepší celkový intelektuálny vývoj dieťaťa v prípade dobrého osvojenia si materinského jazyka. Naopak zlé osvojenie si prvého jazyka deťom sťažuje učenie sa toho druhého. „Osvojenie si materinského jazyka sa musí v škole ďalej rozvíjať, nesmie byť prerušené, lebo tým netrpí iba ovládanie materinského jazyka, ale aj celkový rozvoj všeobecných kognitívnych schopností.“ (de Cillia, 2003: 4)

Kým v predošlej argumentácii sa za najústretovejší prístup k deťom považoval dôraz na ich znalosť väčšinového jazyka, tento prístup naopak ukazuje výhody vzdelávania v menšinovom jazyku.

Viacerí autori, vrátane Ruiza (1984) (zrov. aj Cummins 2006) považujú prístup k jazyku ako k právu nedostatočný a navrhujú tretí spôsob.

2.3. Vnímanie menšinového jazyka ako pridaná hodnota

Dodnes sa v odborných diskusiách menej často vyskytuje argument, ktorý by zdôrazňoval funkčnú hodnotu menšinových jazykov. Práve takéto nazeranie považoval Ruiz za najvhodnejšie pre jazykové politiky. Na príklade USA uviedol, že dovtedajšie politiky cielene potláčali jazykovú diverzitu obyvateľstva, čím sa stratila znalosť jazykov, ktoré by sa vedeli využiť v obchode, zahraničnej politike a ďalších oblastiach. Prítom na druhej strane sa vzdelávací systém snaží žiakov učiť cudzie jazyky, v ktorých nemajú žiadne základy. Preto navrhuje nazeranie na jazyk ako na pridanú hodnotu a „prihliadanie na komunity s menšinovými jazykmi ako dôležitý zdroj expertízy.“ (Ruiz 1984: 27-28)

Cummins a ďalší autori (2006: 299) uvádzajú, že tento prístup chápe jazykovú rôznorodosť ako spoločenskú pridanú hodnotu, ktorá by mala byť udržiavaná v záujme všetkých obyvateľov, nie iba príslušníkov menšín. Vďaka tomu ho označujú za inkluzívnejší prístup než boli predošlé dva.

Inými slovami tento prístup zdôrazňuje funkčnosť jazyka a jeho znalosť sa považuje za dobrý predpoklad pre budúci život a profesijné možnosti.

Stephen May (2003, 2011) poukazuje na začarovaný kruh, ktorý vzniká pri hodnotení možnosti využitia menšinových jazykov. Podľa neho sú väčšinové jazyky často podporované prostredníctvom nasledovného sledu argumentov. Majoritný jazyk má inštrumentálnu hodnotu a je považovaný za „nástroj modernity“. Naproti tomu menšinovému jazyku sa prisudzuje iba sentimentálna hodnota pre príslušníkov danej jazykovej komunity. Preto sa presadzuje uprednostňovanie väčšinového jazyka ako nástroj sociálnej mobility jednotlivcov. Naproti tomu učeniu sa menšinového jazyka sa prisudzuje len význam pre danú kultúru, ale vyčíta sa mu obmedzovanie možnosti jednotlivca a getoizácia. Za racionálnu voľbu pre príslušníkov menšín sa preto označuje uprednostnenie znalosti väčšinového jazyka. May obviňuje zástancov tejto argumentácie, že „si mýlia príčinu a následok“ (May 2003: 136). Neberú do úvahy, že hodnota jazyka a možnosti jeho využitia sú sociálne konštruované a ovplyvňované jazykovými politikami a praxou v konkrétnej spoločnosti. Menšinový jazyk je prekážkou pre sociálnu mobilitu a integráciu iba dovedy, kým je systematicky vytláčaný z verejných inštitúcií. Naopak, akonáhle je umožnené, aby sa jazyk stal súčasťou verejného priestoru, samosprávy, obchodu, a inak nadobudol praktické využitia, jeho znalosť môže byť žiadaná kvalifikácia. Z ovládania menšinového jazyka sa v takom prípade stáva komparatívna výhoda jednotlivca na trhu práce a v spoločnosti. Naopak, pokiaľ štát a spoločnosť odmietajú akýmkoľvek spôsobom minoritný jazyk podporiť, automaticky sa tým znižujú aj možnosti pre jeho využitie na jazykovom trhu.

Platí to napríklad pri vyučovaní jazyka. Akonáhle sa menšinový jazyk začne vyučovať, školstvo potrebuje kvalifikovaných učiteľov, ktorí ho ovládajú a môžu učiť. Zrazu je znalosť menšinového jazyka žiadaná a využiteľná aj na pracovnom trhu. Tento začarovaný kruh a jeho prípadné narušenie ovplyvňujú formálne jazykové politiky aj neformálne jazykové správanie v konkrétnej komunite ľudí.

3. MAĎARSKÁ MENŠINA NA SLOVENSKU A MAĎARSKÝ JAZYK VO VZDELÁVANÍ

Maďarská menšina sa považuje za najväčšiu národnostnú menšinu na Slovensku.⁴ Podľa údajov zo sčítania obyvateľstva v roku 2011 tvorí vyše

⁴ Keďže nepoznáme presné čísla rómskej menšiny, nie je možné to určiť na isto.

8,5% obyvateľstva krajiny. Jej príslušníci žijú prevažne teritoriálne koncentrovane na juhu Slovenska pri hraniciach s Maďarskou republikou.

3.1. Maďarský jazyk vo vzdelávaní v minulosti

Maďarský jazyk má na území dnešného Slovenska svoje miesto už vyše 1 000 rokov, keďže od 10. storočia až do roku 1918 bolo územie dnešného Slovenska súčasťou Uhorska. V roku 1918 sa Slováci prvýkrát po storočiach stali súčasťou štátneho útvaru oddeleného od Maďarov. Napriek tomu v slovenskej časti novovzniknutej Československej republiky (ČSR) tvorili občania s maďarskou národnosťou 23,5% obyvateľstva a najväčšiu národnostnú menšinu (Sčítanie ľudu z roku 1919 in Tisliar 2007: 66). Počas prvej ČSR fungovala na území obývanom maďarskou menšinou sieť maďarských ľudových škôl zdedených po Rakúsko-Uhorsku. Úrady ČSR ich ponechali, avšak zvýhodňovaním slovenských škôl sa snažili občanov motivovať k výberu slovenčiny ako vyučovacieho jazyka (László 2008: 199).

Po roku 1945 predstavitelia obnoveného Československa presadzovali veľmi prísne politiky voči maďarskej menšine. Podľa Benešových dekrétov mali Maďari z územia Československa byť odsunutí do Maďarska. V prvých rokoch po druhej svetovej vojne tak muselo takmer 90 000 Maďarov opustiť Slovensko (Vadkerty 2002: 862). Súčasťou politik bol aj silný zásah do maďarského školstva. Už v roku 1945 bolo zavretých vyše 800 maďarských škôl (László 2008: 200).

Situácia sa zmenila po tom, ako sa v roku 1948 dostala k moci Komunistická strana Československa. Všetky školy boli zoštátnené a maďarskej menšine bolo znovu umožnené, aby sa maďarskí žiaci vzdelávali v maďarských triedach či školách. V nasledujúcich desaťročiach tvorili maďarské základné školy viac než desatinu všetkých základných škôl na Slovensku a vzdelávalo sa v nich 6 – 10% všetkých žiakov (László 2008).

Po páde komunizmu a vzniku samostatnej Slovenskej republiky bolo zabezpečené pokračovanie systému škôl s vyučovacím jazykom maďarským. V súvislosti s rozpadom Československa došlo na Slovensku k nárastu nacionalisticky motivovaných politik. V roku 1990 bol prijatý jazykový zákon, ktorý obmedzil používanie maďarského jazyka pri organizácii a riadení škôl s VJM, ale nezasahoval priamo do ich existencie (László 2008: 207).

3.2. Súčasná organizácia maďarského jazyka vo vzdelávaní

Právny rámec pre jazykové práva národnostných menšín v súčasnosti zabezpečuje Ústava SR. Oblasť školstva ďalej upravuje školský zákon.

Podľa neho „Deťom a žiakom občanov patriacim k národnostným menšinám a etnickým skupinám sa zabezpečuje okrem práva na osvojenie si štátneho jazyka aj právo na výchovu a vzdelanie v ich jazyku [...].“ (Zákon č. 245/2008 Z.z., §12, ods. 3)

Školský zákon rozlišuje dve podoby naplnenia práva na vzdelávanie v menšinovom jazyku. Prvý prípad sú školy, triedy a školské zariadenia, v ktorých celé vyučovanie prebieha v menšinovom jazyku a štátny jazyk je iba jeden z povinných predmetov. Takéto školy sa nazývajú školy s vyučovacím jazykom národnostných menšín. (Zákon č. 245/2008 Z.z., §12, ods. 5)

V druhom prípade je menšinový jazyk jedným z vyučovaných predmetov, ale hlavným vyučovacím jazykom je slovenčina. Tieto školy majú označenie školy s vyučovaním jazyka národnostných menšín. V takýchto prípadoch zákon ďalej uvádza: „v týchto školách a v triedach sa môžu niektoré predmety vyučovať v jazyku národnostnej menšiny, najmä výtvarná výchova, hudobná výchova, telesná výchova.“ (Zákon č. 245/2008 Z.z., § 12, ods. 5b) Poslednou vetou zákon naznačuje možnosť bilingválneho vzdelávania, v rámci ktorého sú niektoré predmety vyučované v štátnom jazyku a iné v jazyku menšiny. Avšak ako príklady predmetov vyučovaných v menšinovom jazyku sú uvedené iba také predmety, ktoré majú pomerne malý vzdelávací význam; výtvarná, hudobná a telesná výchova. Zákon neuvádza takú podobu bilingválneho vzdelávania, v ktorom by menšinový a štátny jazyk boli rovnocenné.

Samotný pojem „bilingválne vzdelávanie“ zákon uvádza v prípade tzv. „cudzích jazykov“⁵, ktoré sa vyučujú aj keď nie sú menšinovým jazykom žiadnej skupiny občanov. Môžeme tiež povedať, že cudzie jazyky sú vyučované v rámci tzv. elitného bilingvizmu. Podľa školského zákona: „V škole alebo v triede s bilingválnym vzdelávaním je druhým vyučovacím jazykom cudzí jazyk.“ (Zákon č. 245/2008 Z.z., § 12, ods. 7)

Okrem základných a stredných škôl s vyučovacím jazykom maďarským na Slovensku funguje aj Univerzita Jána Selyeho v Komárne vyučujúca v maďarskom jazyku. V súčasnosti Maďarčinu je možné študovať na viacerých univerzitách ako filologický alebo pedagogický smer.⁶ Zároveň v

⁵ „Cudzím jazykom sa na účely tohto zákona rozumie jazyk iného štátu, s ktorým Slovenská republika uzavrela dohodu, podľa ktorej bola zriadená škola alebo trieda s druhým vyučovacím jazykom tohto štátu, alebo jazyk iného štátu, ktorého jazykom nie je jazyk národnostnej menšiny alebo etnickej skupiny.“ (Zákon č. 245/2008 Z.z., §12, ods. 7)

⁶ Napríklad Katedra maďarského jazyka a literatúry na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, Katedra hungaristiky na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Ústav maďarského jazyka a kultúry na Prešovskej Univerzite v Prešove a ďalšie.

rámci Štátneho pedagogického ústavu pôsobí predmetová komisia pre predmet Maďarský jazyk a literatúra.

Maďarský jazyk je oficiálny jazyk iného štátu a preto nie je potrebné na Slovensku riešiť otázky jeho štandardizácie a rozvoja, i keď sa u nás vyskytuje otázka špecifik dialektu maďarského jazyka používaného na území Slovenskej republiky.

Učebnice maďarského jazyka buď píše odborníci na Slovensku, alebo sú preberané z Maďarskej republiky. Aby tzv. „adoptované učebnice“ mohli byť používané na Slovensku, musia byť oficiálne uznané ministerstvom školstva.

Sieť škôl s vyučovacím jazykom maďarským na Slovensku býva bežne označovaná aj za „maďarské školstvo“. Nie je to však maďarské národnostné školstvo v pravom slova zmysle, keďže pre tieto školy neexistuje žiadna školská autonómia, ktorá by spravovala obsah vyučovania na maďarských školách. Na školy s VJM sa vzťahujú rovnaké štátne vzdelávacie programy, ako na školy s vyučovacím jazykom slovenským. Kontroverzie z toho vznikajú najmä v humanitných predmetoch dejepis či zemepis. Tento stav je negatívne hodnotený viacerými predstaviteľmi maďarskej menšiny. *„Národnostné školstvo maďarské, ale aj ostatné, je len mutáciou slovenského školstva. Tie špeciálne záležitosti, ktoré by sme žiadali, aby boli v učebných osnovách, nie sú. Chýba právny podklad, aby to národnostné školstvo fungovalo s určitými špecifikami,*“ vraví Lászlo Pék, predseda Združenia maďarských pedagógov na Slovensku (rozhovor, 11.2.2014). Problematika sa premieňa aj do činnosti ďalších štátnych úradov, ktoré zabezpečujú školám podporu. Napríklad programy Metodicko-pedagogického centra sú takmer výhradne v slovenskom jazyku, a to aj pre pedagógov, ktorí vyučujú v jazyku maďarskom.

3.3. Zastúpenie základných škôl s vyučovacím jazykom maďarským

Maďarský jazyk sa v školskom systéme SR vyučuje na školách či v triedach s vyučovacím jazykom maďarským. V týchto triedach je maďarský jazyk a literatúra povinný predmet a zároveň sa všetky ostatné predmety vyučujú prostredníctvom maďarčiny. Výnimkou je povinný predmet Slovenský jazyk a literatúra.

Na Slovensku sa v školstve nezbierajú dáta o materinskom jazyku a preto je možné porovnávať len dáta o národnosti a dáta o type navštevovaných tried. Od roku 1990 z dôvodu nízkej pôrodnosti výrazne klesol počet detí na Slovensku a to sa týka aj počtu detí s maďarskou národnosťou. Zároveň mierne klesol aj podiel detí s maďarskou národnosťou z 9,0% v roku 1990

na 7,4% v roku 2015. Naproti tomu podiel žiakov, ktorí navštevujú triedy s VJM, sa takmer nezmenil a v priebehu 25 rokov sa stabilne pohyboval okolo 6,5% – 7,0%. Z toho vyplýva, že sa zároveň spomedzi všetkých žiakov s maďarskou národnosťou zvýšil podiel tých, ktorí navštevujú triedy s VJM, z 74,8% na 88%.

Tabuľka 2 Počet tried ZŠ a žiakov v triedach ZŠ s vyučovacím jazykom maďarským a žiaci s maďarskou národnosťou vo vybraných rokoch 1990 – 2016.

Rok	Triedy		Žiaci				Podiel z maď. žiakov v VJM triedach
	Počet	Podiel	S maďarskou národnosťou		V triedach s VJM		
			Počet	Podiel	Počet	Podiel	
1990	2 071	7,3%	64 693	9,0%	48 405	6,7%	74,8%
1995	2 096	7,6%	55 974	8,8%	44 655	7,0%	79,8%
2003	2 049	7,6%	45 352	7,8%	37 590	6,5%	82,9%
2008	1 857	8,0%	36 649	8,0%	31 538	6,9%	86,1%
2013	1 881	8,1%	34 000	8,0%	29 715	7,0%	87,0%
2015	1 852	8,0%	33 086	7,4%	29 125	6,8%	88,0%

Poznámka: Súčet štátnych, súkromných a cirkevných základných škôl. Zaujímavé je, že neexistujú v súčasnosti žiadne súkromné základné školy s vyučovacím jazykom maďarským.

Zdroj: Údaje za roky 1990, 1995 in Gabzdilová 1999: 73. Údaje za roku od 2003 sú vlastný výpočet na základe údajov CVTI SR.

Aplikovaný prevažne menšinový model vzdelávania je iba jeden z možných modelov, ako zapojiť menšinový jazyk do škôl. Na Slovensku je však vo vzťahu k maďarskému jazyku jediný. Maďarský jazyk sa nevyučuje ako predmet na školách s vyučovacím jazykom slovenským, ani žiadna škola nekombinuje maďarčinu a iný vyučovací jazyk. Absenciu týchto dvoch možností ďalej bližšie analyzujem.

3.4. Absencia iných foriem výučby maďarského jazyka

Na Slovensku neexistujú iné formy výučby maďarského jazyka okrem škôl s VJM. Neexistujú bilingválne školy, ani také, ktoré by učili maďarčinu iba ako predmet. Podľa mojich vedomostí nie sú ani žiadne neformálne kurzy maďarského jazyka pre deti s materinským jazykom maďarským, ktoré navštevujú školy s vyučovacím jazykom slovenským.

Možnosť bilingválnych škôl sa politicky otvorila v SR niekoľkokrát. Prvýkrát to bolo za komunizmu na prelome 70tych a 80tych rokov. Odpor rodičov však bol príliš silný. Následne sa bilingválne školy pokúšala v

90tych rokoch zaviesť Mečiarova vláda v rámci tzv. alternatívneho vyučovania, v ktorých by sa časť predmetov učila po maďarsky a časť po slovensky. „Zástancovia alternatívneho vyučovania v odbornej, pedagogickej sfére argumentujú tým, že výuka v dvoch jazykoch by zlepšila úroveň ovládania slovenčiny mladej generácie maďarskej národnosti. [...] [D]ôvodía, že nedostatočná znalosť slovenčiny je jednou z príčin nízkeho počtu príslušníkov maďarskej menšiny s ukončením vysokoškolským vzdelaním.“ (Gabzdilová 1999: 80) Proti navrhovaným opatreniam sa však zdvihla veľká vlna odporu. Gabzdilová celý proces hodnotí ako silne spolitizovaný. Vzhľadom na nacionalistické tendencie vtedajšej vlády sa maďarská menšina obávala o zánik svojich škôl. Preto Zväz maďarských pedagógov na Slovensku a maďarsky kultúrny spolok Csemadok v roku 1995 zvolali veľké protestné zhromaždenia a na začiatku nového školského roka sa na mnohých maďarských školách protestne nevyučovalo. Napokon bola nová forma dvojazyčného vyučovania rodičom ponúknutá, ale zlyhala na nezáujme prihlásených. Realizovala sa na 29 materských školách, iba na jednej základnej škole a v troch stredných školách. Pritom rok pred zavádzaním opatrenia do praxe agentúra FOCUS na objednávku ministerstva školstva realizovala výskum, podľa ktorého až 25% rodičov detí maďarskej národnosti prejavilo o dvojazyčné vyučovanie záujem. Gabzdilová hodnotí: „Výskum však bol realizovaný v čase vlády J. Moravčíka, v dobe, keď vzťahy a komunikácia medzi vtedajšou vládnu koalíciou a maďarskou menšinou charakterizovala podstatne vyššia dôvera a ústretovosť.“ (Gabzdilová 1999: 82)

Od pádu vlády Vladimíra Mečiara žiadna ďalšia vláda nepriniesla konkrétny návrh bilingválnych škôl. Pravdepodobne by v takej podobe, v akej bol navrhovaný v minulosti, opäť vyvolalo veľkú vlnu protestov. Nasvedčujú tomu aj súčasné vyjadrenia predstaviteľov maďarskej menšiny. „*My sme viedli boje v roku 1995 proti tomu alternatívnemu školstvu. [...] Snahu ujednotiť tento štát jazykovo považujeme za tvrdú asimiláciu. My chránime svoj jazyk, našu kultúru a všetko, čo k tomu patrí. To, že by sme vtedy mali všetky predmety okrem maďarského jazyka učiť po slovensky, bolo pre nás neprijateľné.*“ (Pék, rozhovor, 11.2.2014) Podobne Szabolcs Simon, ktorý v súčasnosti pôsobí na Univerzite J. Selyeho v Komárne uvádza, že maďarskej národnostnej menšine vyhovuje súčasný typ škôl s vyučovacím jazykom maďarským. Obáva sa, že zavedenie maďarského jazyka na školách s vyučovacím jazykom slovenským by viedlo k odlivu žiakov zo súčasných škôl s vyučovacím jazykom maďarským (rozhovor 30.11.2016)

Tento postoj nezdieľajú všetci. Odborník na ľudské práva hlásiaci sa k maďarskej národnosti Kálmán Petöcz uvádza: „*Podľa mňa by bolo normál-*

ne, keby tá ponuka škôl bola bohatšia. Samozrejme, že by bolo vhodné, keby bola v ponuke aj bilingválna škola. Lenže k tomu je potrebné splniť viacero podmienok. Jedna zásadná je, aby štát myslieť vážne zachovanie rôznych identít svojich menšín. Ale on to nemyslí vážne. Kedykoľvek štát príde s ponukou bilingválnych slovensko-maďarských škôl, tak maďarská menšina na to reaguje ako na ohrozenie, lebo to ohrozenie skutočne aj je. [...] Bolo by vhodné, keby ponuka bola širšia, ale mala by to byť ponuka tretia. Nie transformovať existujúce maďarské školy na bilingválne. Mali by byť tri ponuky, z ktorých by si každý mohol vybrať.“ (Petőcz, rozhovor, 11.2.2014)

Podobne otvorený prístup má k bilingválnej výchove aj riaditeľka Gymnázia Petra Pázmáňa s VJM. „Keby sme sa ako národnostné školy necítili byť ohrození, tak by [bilingválne vzdelávanie] podľa mňa bolo možné. No keď som o tejto myšlienke takto otvorene hovorila vo svojom okolí, hneď to zavrhli, pretože rodičia aj podporovatelia chcú škole uchrániť jej štatút. Ak by sme podľa nich zväčšili priestor pre slovenský jazyk, školu by to postupne poslovenčilo.“ (In Drál 2012)

Možnosťou, ako rozšíriť ponuku vyučovania maďarského jazyka, by bolo jeho zavedenie na vybraných slovenských základných školách. Školy majú istý počet disponibilných hodín, v rámci ktorých môžu učiť ľubovoľné predmety. Týmto spôsobom každá škola má možnosť učiť aj maďarský jazyk.

V roku 2014 pán Simon, v tom čase zamestnanec Štátneho pedagogického ústavu (ŠPÚ) uviedol jeden prípad slovenskej školy, ktorá o vyučovanie maďarčiny mala záujem. ŠPÚ jej však nevedelo s vyučovaním pomôcť. „Pred pár rokmi sa na nás obrátila škola s vyučovacím jazykom slovenským z okolia Nitry, že by chceli fakultatívne učiť maďarčinu. Obrátili sa na náš ústav a my sme sa odvolávali na to, že nemôžeme im vyjsť v ústrety, keďže nie sú vypracované vzdelávacie štandardy a štátny vzdelávací program pre maďarčinu ako druhý jazyk.“ Pravdepodobne škola chcela vyučovanie pre deti, ktoré „sú vyrovnané bilingválne. [...] Ďalšie impulzy sme nedostali a nikto sa neprihlásil, že by mal záujem o takúto formu štúdia. Ďalej sa táto záležitosť už neriešila a momentálne nad tým nerozmyšľame. Zo strany maďarskej národnostnej menšiny tento typ škôl nie je úplne vítaný,“ uvádza ďalej Simon (rozhovor 28.2.2014). Podľa aktuálnych informácií z ŠPÚ v súčasnosti naďalej neexistuje žiadna škola, ktorá by mala vyučovacím jazykom slovenský a maďarčinu by vyučovala ako samostatný predmet (rozhovor, pani Ledneczká, ŠPÚ, 30.11.2016).

Tak, ako sa veľká časť predstaviteľov maďarskej menšiny postavila proti bilingválnym školám, z rovnakých dôvodov nepodporujú ani vyučovanie maďarčiny na slovenských školách. „My to nepodporíme,“ vyjadrili

sa na priamu otázku predstaviteľa Zväzu maďarských pedagógov a Združenia maďarských rodičov „*Pre deti maďarských rodín, ktoré už dostali doma základ v maďarskom jazyku, je výhodné, aby pokračovali v maďarských školách. Aby neovládali len ten kuchynský maďarský jazyk. [...] Tí najlepší sú schopní sa naučiť krásne po slovensky a vedia sa aj maďarsky vyjadrovať. Ale tí stredne dobrí alebo horší žiaci nie sú schopní naučiť sa ani ten slovenský, a zabudnú aj maďarský jazyk.*“ (Pék, rozhovor, 11.2.2014)

Petöcz to hodnotí nasledovne: „*Mnohé maďarské organizácie a politické strany sú proti tomu, aby sa na slovenských školách aspoň fakultatívne učila maďarčina, s argumentom, že keby sa toto umožnilo, tak by to zapríčinilo ešte väčší odliv maďarských detí z maďarských škôl. [...] Slovenský štát to nepodporuje tiež. On by podporoval bilingválne školstvo iba vtedy, keby to bola premena maďarských škôl.*“ (Petöcz, rozhovor, 11.2.2014)

Otvorenou otázkou pochopiteľne je, nakoľko by o vyučovanie maďarčiny na slovenských školách bol záujem.

3.5. Preferencie a postoje príslušníkov maďarskej menšiny

Ako bolo uvedené, maďarská menšina má na Slovensku na výber iba dva typy škôl, školy s VJM a slovenské školy. Podľa štatistík si školy s VJM v súčasnosti volí 88% žiakov s maďarskou národnosťou. Podľa výskumu verejnej mienky medzi Maďarmi na Slovensku z roku 2011, 81% respondentov zvolilo pre svoje deti maďarskú základnú školu a 19% školu slovenskú. (Lampl 2013: 67) Medzi hlavné faktory, ktoré ovplyvňujú výber školy, patrí národnosť oboch rodičov a to, akú školu navštevovali rodičia. Vo výskume až 90% respondentov v maďarskom manželstve pre deti zvolilo maďarskú školu. Pravdepodobnosť zaradenia do maďarskej školy sa však výrazne znižuje, pokiaľ rodič sám navštevoval slovenskú školu. „V každej druhej maďarskej rodine, v ktorej rodič (respondent) ukončil slovenskú školu, aj deti chodia do slovenskej školy.“ (Lampl 2013: 68) Zároveň až 81% rodičov v zmiešanom manželstve sa rozhodlo pre slovenskú školu.

Výskum Zuzany Lampl zisťoval aj motivácie rozhodnutí. Z respondentov, ktorých dieťa navštevovalo maďarskú školu, väčšina (71,5%) uviedla ako hlavný dôvod ich maďarskú národnosť. Druhá najčastejšia odpoveď (21,7%) bola maďarčina ako ich materinský jazyk.

Nasledujúca tabuľka ukazuje, že pre väčšinu respondentov je hlavná výhoda maďarskej školy to, že dieťa sa ľahšie učí v materinskom jazyku. Ďalej viacerí volili ako dôvod to, že dieťa si zachová svoje korene a neodtrhne sa od svojej národnej kultúry. Naproti tomu hlavné dôvody rodičov

proti maďarským školám je presvedčenie, že dieťa sa po ich absolvovaní ťažšie uplatní a nenaučí sa dostatočne po slovensky. Lampl však zároveň zdôrazňuje, že rodičia detí na maďarských školách majú rovnaké ambície o ďalšom vzdelaní ich detí, ako rodičia, ktorí deti dávajú na slovenské školy. To, že pre niektorých je dôvod pre slovenskú školu lepšie uplatnenie ich detí, neznamená, že by títo rodičia viac dbali na vzdelanie svojich detí, iba majú odlišnú predstavu o tom, ako ho najlepšie dosiahnuť.

Tabuľka 3 Výsledky empirického výskumu medzi príslušníkmi maďarskej národnosti na Slovensku. „Ak maďarské dieťa chodí do školy s maďarským vyučovacím jazykom, je to...“

	Dieťa respon- denta chodí do maďarskej ZŠ:	Dieťa respon- denta chodí do slovenskej ZŠ:
...dobré, lebo v materinskom jazyku sa učí ľahšie.	64,0 %	15,0 %
...dobré, lebo si zachová svoje korene.	13,0 %	7,0 %
...dobré, lebo sa neodtrhne od svojej národnej kultúry.	17,0 %	4,0 %
...zlé, lebo sa nenučí po slovensky.	2,0 %	30,0 %
...zlé, lebo sa ťažšie uplatní.	2,0 %	38,0 %
...zlé, lebo nebude otvorené voči Slovákom.	0,5 %	2,5 %
Iná odpoveď.	0,5 %	0,0 %
Respondent nevie.	1,0 %	3,5 %

Zdroj: Lampl 2013: 70

Tvrdenie, že navštevovanie slovenskej školy zabezpečí vyššie vzdelanie nie je na základe empirických údajov možné potvrdiť ani vyvrátiť, tvrdí Lampl. Z respondentov jej výskumu bol medzi absolventmi slovenských škôl vyšší podiel ľudí, ktorí dosiahli iba základné vzdelanie, a zároveň vyšší podiel ľudí s vysokoškolským vzdelaním. Naproti tomu medzi absolventmi maďarských škôl bol vyšší podiel ľudí so stredným vzdelaním (učilište alebo maturita). (Lampl 2013: 72-72).

Kvantitatívny výskum medzi príslušníkmi maďarskej menšiny na Slovensku ukázal, že zaručenie práva na vzdelanie v materinskom jazyku je vnímané pozitívne. Respondenti na sedembodovej škále, kde najvyššie číslo značí najkladnejšie hodnotenie, hodnotili všestranné naplnenie jednotlivých práv. Právo na vzdelanie v materinskom jazyku získalo najvyššiu hodnotu, v priemere 4,81. Všetky ostatné práva, napríklad rozvíjať vlastnú kultúru či

združovať sa v národnostných združeníach, získali nižšie hodnotenie (medzi 4,23 a 4,53).⁷ (Homišiniová – Šutajová 2008: 176-177)

Pokiaľ ide o rozhodovanie sa o konkrétnom type školy, okrem jazykových faktorov môžu úlohu zohrávať aj iné dôvody, napríklad vzdialenosť školy od domu či kvalita konkrétnych škôl v obci či meste.

Do procesu rozhodovania sa vstupuje aj Maďarská republika. Na Slovensku realizuje aktivity jej Nadácia Gábora Bethlena zameraná na podporu Maďarov žijúcich mimo Maďarska. Nadácia dlhodobo finančne podporuje vzdelávacie aktivity v maďarskom jazyku na Slovensku. Taktiež poskytuje finančný príspevok rodinám, ktorých deti navštevujú školy s VJM.^{8 9}

4. ZHODNOTENIE JAZYKOVÝCH VZDELÁVACÍCH POLITÍK VO VZŤAHU K MAĎARSKÉMU JAZYKU

Vo vzťahu k maďarskej menšine sa na Slovensku využíva iba jeden spôsob začlenenia menšinového jazyka do školského systému. Sú to školy s vyučovacím jazykom maďarským (prevažne menšinový model). Tieto školy navštevuje približne 88% žiakov maďarskej národnosti. Kladú hlavný dôraz na maďarský jazyk, v ktorom žiaci získavajú celé vzdelanie. Slovenský jazyk je začlenený ako jeden povinný predmet.

Štatistiky ukazujú, že okolo 12% žiakov s maďarskou národnosťou sa z rôznych dôvodov rozhoduje pre školy s vyučovacím jazykom slovenským. Pokiaľ sa dieťa s materinským jazykom maďarským rozhodne pre slovenskú školu, nebude sa v škole vôbec učiť maďarský jazyk. To znamená, že bez súkromného doučovania sa vôbec nenaučí písať a čítať vo svojom materinskom jazyku. Na Slovensku v súčasnosti nie sú vypracované vzdelávacie štandardy pre maďarský jazyk ako predmet na školách s vyučovacím jazykom slovenským. Taktiež neexistujú bilingválne školy, ktoré by kombinovali oba jazyky ako vyučovacie.

⁷ Výskum sa zúčastnilo 800 respondentov a bol realizovaný Spoločenskovedným ústavom SAV v Košiciach.

⁸ Štipendium ako čiastkový argument spomína napríklad aj maďarská matka v kvalitatívnej sonde o rozhodovaní sa, na akú školu zahľásiť svoje dieťa. (rozhovor in Pálošová 2012)

⁹ „Rodičia, ktorí vo februári tohto roka [2012] zapísali svoje deti do maďarskej školy, môžu rátať z Maďarska s podporou vo výške približne 35 eur od Rákócziho združenia a zhruba 75 eur od Nadácie Gábora Bethlena. Štipendium Rákócziho združenia dostane všetkých takmer 3500 maďarských prvákov na Slovensku bez žiadosti. Príspevok z Bethlenovej nadácie je viazaný na žiadosť a nie je určený iba pre prvákov. Doposiaľ fond odmietol žiadosti iba v prípade žiakov, ktorí mali vyše 50 neospravedlnených hodín, píše denník ÚJ SZÓ na titulnej strane v článku s názvom "Finančná podpora maďarským prvákom". (TASR, 4.9.2012)

Samostatná téma, ktorej sa táto kapitola podrobne nevenovala, je výučba slovenského jazyka pre žiakov s vyučovacím jazykom maďarským. Mnohí odborníci a ľudia z praxe kritizujú spôsob, akým je slovenčina pre maďarské deti vyučovaná (zrov. napr. Bernáthová 2004). Osnovy sú zamerané podobne, ako pre deti s materinským jazykom slovenským, veľký dôraz sa kladie na gramatiku a literatúru. Chýbajú učebnice, metodiky a príprava učiteľov, ktorá by väčšmi brala do úvahy to, že slovenčina je pre týchto žiakov druhý jazyk. Najmä v tých oblastiach Slovenska, kde sa hovorí takmer výhradne maďarsky, žiaci na školách s VJM nedostávajú primeranú výučbu slovenského jazyka.

Žiakom sú ponúknuté dve varianty škôl. Obe sú postavené na národnostnom princípe a veľmi silne preferujú jednu alebo druhú národnosť, vrátane jazyka a podpory identity. Neexistuje systémové riešenie, ktoré by volilo strednú cestu a v rovnomernej miere podporovalo oba jazyky. Dôvodom je aj to, že ani jedna strana o strednú cestu nejaví záujem. Slovenská republika si plní svoju povinnosť tým, že zaručuje maďarskej menšine právo vzdelávať sa vo svojom jazyku. Tieto školy, podobne ako slovenské školy, sú postavené na silne etnickom princípe. Jeho hlavným cieľom je plnohodnotná znalosť maďarského jazyka a podpora maďarskej identity žiakov. Avšak neexistuje podpora vyučovania maďarského jazyka aj na slovenských školách a aj pre žiakov, ktorí neovládajú maďarský jazyk z domu. Naproti tomu mnohí predstavitelia organizácií združujúcich Maďarov na Slovensku presadzujú exkluzívne vnímanie svojej národnosti. To znamená, že aj keď uznávajú potrebu ovládať slovenský ako štátny jazyk, priorita je pre nich podpora nie len maďarského jazyka, ale aj výhradne maďarskej národnej identity. Preto tie rodiny, ktoré si vyberú slovenskú školu, z ich pohľadu akoby sa vzdali svojej maďarskej národnosti a teda aj jazyka. Ani jedna strana v tomto prípade nezdôrazňuje význam bilingvizmu za každých okolností, teda nezávisle od školy, akú žiaci navštevujú. Taktiež obe strany odmietajú istú formu dvojitej národnostnej identity, ktorá by mohla plnohodnotný bilingvizmus symbolicky podporovať.

Jeden z dôvodov, pre ktorý maďarská menšina na Slovensku dlhodobo odmieta bilingválne školy ako určitú „strednú cestu“, je ich strach o zánik národnostného školstva. Vyplýva to aj z toho, ako je zafinancované jazykové právo maďarskej menšiny. Keby tvorcovia politik usúdili, že na naplnenie ich jazykových práv stačí bilingválna forma škôl alebo prevažne väčšinový model, nemala by ďalej motiváciu udržať aj školy s vyučovacím jazykom maďarským. Logicky by to viedlo k tomu, čoho sa maďarská menšina najviac obáva; zánik súčasného prevažne menšinového modelu škôl. Ak by zodpovední predstavitelia SR pristupovali k maďarčine ako k jazyku, ktorý

je rovnocenný slovenčine a rešpektovali by maďarskú identitu rovnako, ako slovenskú národnosť, strach maďarskej menšiny by stratil opodstatnenie. Vtedy by bolo možné zaviesť rôznorodejšiu ponuku škôl, ktoré by kombinovali výučbu slovenského aj maďarského jazyka.

Súčasný systém zároveň vôbec neumožňuje osvojenie si maďarského jazyka pre deti, ktoré sa maďarsky nenaučili doma. Tu sa ukazujú limity slovenského systému jazykových vzdelávacích politík, ktorý „top-down“ predpisuje jasné rozlíšenie medzi vyučovaním tzv. ľudových a tzv. elitných jazykov. Prítom pre deti, ktoré vyrastajú na juhu Slovensku blízko hraníc s Maďarskou republikou a v prostredí, kde väčšina miestneho obyvateľstva hovorí maďarsky, môže byť užitočnejšie a aj na pracovnom trhu lepšie využiteľné ovládať maďarský jazyk, než učiť sa napríklad „elitné jazyky“ nemecky či francúzsky.

Resume

The chapter explores the role of the Hungarian language in the educational system in Slovakia. It focuses on the incorporation of Hungarian as the most common minority language in elementary schools.

The analysis draws from contemporary theories examining the symbolic power of language. It questions the division between so-called elite and folk bilingualism and between the sentimental and the instrumental value of language. It further draws from the work of Richard Ruiz on three orientations in language policy: language as (1) problem, (2) right, (3) resource.

The chapter concludes that educational language policies make a strict top-down division between so called folk and elite bilingualism. It states that the Slovak educational system treats the Hungarian language as a right, but not as a resource. This is based also on the exclusive ethnic understanding of nationality for both Slovaks and members of the Hungarian minority. As a result there are two types of schools: Slovak schools that do not teach Hungarian at all and schools with Hungarian as language of instruction, but no bilingual Slovak-Hungarian schools.

Použitá literatúra

- BERGER, P. – LUCKMANN, T. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- BERNÁTHOVÁ, A. 2004. *Úroveň vyučovania slovenského jazyka a literatúry v ZŠ a SŠ s vyučovacím jazykom maďarským. II. Časť*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.
- BOURDIEU, P. 1991. *Language & Symbolic power*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- CUMMINS, J. – CHOW, P. – SCHECTER, S. R. 2006. „Community as curriculum.“ In *Language Arts*, 83 (4), 297-307.

- CVTI SR – Centrum vedecko-technických informácií SR. *Štatistická ročenka – základné školy*. [online]. Dostupné na internete: http://www.cvtisr.sk/cvti-sr-vedecka-kniznica/informacie-o-skolstve/statistiky/statisticka-rocenka- publikacia.html?page_id=9580
- de CILLIA, R. 2003. „Spracherwerb in der Migration“. *Informationsblätter des Referats für interkulturelles Lernen Nr. 3/2003*. Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Kultur.
- GABZDILOVÁ, S. 1999. *Maďarské školstvo na Slovensku v druhej polovici 20. storočia*. Dunajská Streda: Lilium Aurum – Nadácia Katedra
- GARCÍA, O. 2009. *Bilingual Education in the 21st Century. A Global Perspective*. Malden: Wiley-Blackwell
- GAŽOVIČOVÁ, T. 2014. Bilingvizmus: problém, právo či hodnota? Jazykové politiky vo vzdelávaní detí z minorít na Slovensku. Dizertačná práca. Bratislava: Ústav verejnej politiky a ekonomie, Fakulta sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského.
- HOMIŠINIOVÁ, M. – ŠUTAJOVÁ, J. 2008. „Z výsledkov empirického výskumu realizovaného medzi príslušníkmi maďarskej národnosti na Slovensku.“ In Šutaj, Š. (ed.) *Maďarské menšina na Slovensku po roku 1989*. Prešov: Universum.
- Komzsis, A. – László, B. 2010. „Stav inštitucionálneho vzdelávania maďarskej menšiny na Slovensku.“ In *Fórum spoločenskovedná revue*. Šamorín.
- Lampl, Z. 2013. *Sociológia Maďarov na Slovensku*. Šamorín. Fórum inštitút pre výskum menšín.
- LÁSZLÓ, B. (2008) „Maďarské národnostné školstvo.“ In Fazekas, J. – Hunčík, P. (eds.) *Maďari na Slovensku. (1984-2004). Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej Únie*. Šamorín: Fórum inštitút pre výskum menšín.
- MAY, S. 2003. „Misconceiving Minority Language Rights.“ In Kymlicka, W. – Patten, A. (eds.) (2003). *Language Rights and Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- MAY, S. 2011. „Language policy.“ In Grenfell, M. (et al.): *Bourdieu, Language and Linguistics*. London: Continuum.
- NORMAN, W. 2004. „From Nation – Building to National Engineering: on the Ethics of Shaping Identities.“ In Dieckhoff, A. (ed.) *The Politics of belonging. Nationalism, Liberalism and Pluralism*. Maryland: Lexingtonbooks.
- PÁLOŠOVÁ, Z. 2012. „Prečo sa trhať na dve polovice?“ In multikulti.sk – Mapujeme fenomén rozmanitosti. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku. [online]. Dostupné na internete: http://multikulti.sk/ine/optimalne_vzdelavanie_bilingvalne_so_zachovanim_vlastnej_identity.html
- POGGE, T. 2003. „The rights of Hispanics in the US.“ In Kymlicka, W. – Patten, A. (eds.) (2003). *Language Rights and Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- RICENTO, T. (ed.) 2000. *Ideology, Politics and Language policies. Focus on English*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- RUIZ, R. 1984. *Orientations in language planning*. In NABE Journal 8: 15-34. Ruiz, R. 1984. *Orientations in language planning*. In NABE Journal 8: 15-34.

- SKUTNABB-KANGAS, T. – PHILLIPSON, R. 1998. „Language in human rights.“
In *International Communication Gazette* vol. 60 (1).
- SPOLSKY, B. 2004. *Language policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TASR – Tlačová agentúra Slovenskej republiky. OFF – LINE MONITORING.
Dátum: od 30.8. – 5. 9. 2012 Bulletin pre zahraničných Slovákov. [online].
Dostupné na internete: <http://www.tasr.sk/download/77/zahranicni-slovaci.pdf>
- TIŠLIAR, P. 2007. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: Infostat – Inštitút informatiky a štatistiky.
- TUCKER, R. 2003. A Global Perspective on Bilingualism and Bilingual Education.
In Paulsen, C.B. – Tucker, R. (eds.): *Sociolinguistics: the essential readings*.
Malden, Mass.: Blackwell.
- UNESCO 2003. Language Vitality and Endangerment. UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages. Document submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages Paris, 10–12 March 2003.
- VADKERTY, K. 2002. *Maďarská otázka v Československu 1945-1948*. Bratislava: Kalligram.
- WALTER, S. 2008. „The Language of Instruction Issue: Framing an Empirical Perspective.“ In Spolsky, B. – Hult, F. (eds.) *The Handbook of Educational Linguistics*. Malden: Blackwell Publishing.
- Zákon 245/2008 Z.z. z 22.mája 2008 o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov.

MISAD KATALIN

A SZLOVÁKIAI MAGYAR ÍRÁSGYAKORLAT SAJÁTOSÁGAI A TÖBBSÉGI NYELV HELYESÍRÁSÁNAK TÜKRÉBEN¹

Annotáció: Dolgozatomban a szlovákiai magyar írásgyakorlat azon sajátosságaival foglalkozom, amelyek tekintetében valószínűsíthető a többségi nyelv helyesírásának hatása. A tanulmány az írásos nyelvhasználat és a kodifikáció szempontjából fontos helyesírási kérdésköröket tárgyal: egyrészt a kétnyelvűség viszonyai között érzékenynek számító tulajdonnév-használat írásmódbeli jellegzetességeit vizsgálja (elsősorban a helység- és domborzatneveket, valamint az intézményneveket); másrészt a rövidítések és a betűszók, ill. a központosítási jelek írására vonatkozóan térképezi fel a többségi nyelv befolyását.

Kulcsszavak: helyesírás, helyesírási interferencia, szlovákiai magyar írásgyakorlat

BEVEZETÉS

Bármely nyelv kisebbségi nyelvként való használata természetes módon vonja maga után a nyelvhasználat speciális, az anyaországitól eltérő módosulásait, hiszen a különböző államokhoz való tartozás nemcsak egy vagy több nyelvvél való szoros kapcsolatot jelent, hanem az anyaországitól eltérő kultúrákhoz, intézményrendszerekhez, szakásokhoz való kapcsolódást is. A többségi nyelv hatása elsősorban a kisebbségi magyar beszélőközösségek mindennapi beszélt nyelvi megnyilatkozásaiban figyelhető meg, de az államnyelvből való nagyszámú fordítás révén az írott nyelvben is gyakoriak a különféle kontaktusjelenségek.

A helyesírás vonatkozásában egyelőre nem nevezhető nagymérvűnek a többségi nyelv befolyása, de a határon túli kisebbségi magyar nyelvű kiadványok ilyen jellegű vizsgálatai azt bizonyítják, hogy ez a terület sem

¹ A témával kapcsolatos kutatások az 1/0051/14. számú, *Ideológia, identity a sebareprezentácia v kontexte lingvistiky a literárnej vedy v multikulturálnom priestore* című VEGA-projekt keretében folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

mentes az államnyelvi hatásoktól. Így van ez annak ellenére, hogy az akadémiai helyesírási szabályzatot az utódállamokban élő magyarok is központi jelentőségűnek, presztízsértékűnek tekintik: a kisebbségi magyar tannyelvű iskolák, a magyar nyelvű kiadványokat megjelentető könyv- és lapkiadók, valamint egyéb magyar vonatkozású intézmények saját bevallásuk szerint egyaránt a magyar helyesírás társadalmilag érvényes szabályait, irányelveit követik. Ráadásul a tanulmányaikat kisebbségi magyar iskolákban folytató tanulók a többségi nemzet nyelvét csak második nyelvként tanulják, így annak helyesírási rendszerét – a kommunikációs, grammatikai és irodalmi ismeretek elsajátítását előtérbe helyező oktatási programok követelményrendszeréhez igazodva – csak alap-, esetleg középszinten sajátítják el. Felmérések bizonyítják, hogy többségi nyelvű szépirodalmat, ismeretterjesztő könyveket és sajtótermékeket a kisebbségi magyar diákok ritkán olvasnak, s ha a középiskola befejezése után nem értelmiségi pályát választanak, nem lesz nélkülözhetetlen szükségük az államnyelv helyesírási rendszerének ismeretére, szabályainak alkalmazására. A fentiek alapján nyilvánvaló tehát, hogy a kisebbségi beszélők zöménél általában nem alakul ki a többségi nyelv helyesírásának biztos tudása, ezért kevés a valószínűsége annak, hogy anyanyelvi ortográfiai készségüket jelentősen befolyásolhatnák a többségi helyesírási rendszer sajátosságai. A dolgozat további részében bemutatásra kerülő példaanyag mégis arról tanúskodik, hogy – főként a helynevek, az intézménynevek és a rövidítések írását, valamint az írásjelhasználatot illetően – meglehetősen intenzív a többségi helyesírás jellemző jegyeinek a szlovákiai magyar írásgyakorlatba való „átszüremkedése”. Az alábbi fejezetekben azokból a szlovákiai magyar helyesírási sajátosságokból mutatunk be néhányat, amelyekben egyértelműen nyomon követhető a többségi nyelv hatása.

1. HELYESÍRÁSI INTERFERENCIA A SZLOVÁKIAI TELEPÜLÉSEK ÉS DOMBORZATI NEVEK MAGYAR MEGNEVEZÉSÉNEK ÍRÁSÁBAN

Az 1989-es változások után Szlovákiában hosszú politikai csatározások kezdődtek a magyarulta települések kisebbségi nevének hivatalos elismertetéséért. Mivel a követelések elfogadása az ország Európa Tanácsba való felvételének egyik alapfeltétele volt, 1994-ben megszületett az ún. táblatörvény², melynek értelmében a település kezdetét és végét jelző közüti

² Hivatalos neve: Zákon č. 191/1994 Národnej rady Slovenskej republiky o označovaní obcí v jazyku národnostných menšín. (Magyarul: A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának

táblákon kisebbségi nyelven is feltüntetik azoknak a falvaknak és városoknak a nevét, ahol az adott kisebbséghez tartozó lakosság számaránya eléri a 20 %-ot. Az érintett helységek hivatalos kisebbségi megnevezését a törvény mellékleteként jegyzett településnév-jegyzék tartalmazza. Ebben a közigazgatásilag egyesített községek magyar nevének írásmódja ahhoz a szlovák helyesírási szabályszerűséghez igazodik, mely szerint az ilyen névformákban kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz az összevont helységek nevét, pl.: *Dvorníky-Včeláre* → *Szádudvarnok-Méhész*, *Perín-Chym* → *Perény-Hím*. A szlovákiai magyar nyelvi tervezés területén tevékenykedő szakemberek javaslatai szerint a szóban forgó helységnevek kisebbségi nyelvű megnevezésének írásmódját egyértelműen a magyar helyesírás szabályaihoz kell igazítani. A szlovákiai települések kisebbségi nevének többféle szempontból is szükséges újstandardizálása esetén *Perín-Chym* vonatkozásában nem okozna gondot az egybeírás (l. *Perény+Hím* → *Perényhím*), *Dvorníky-Včeláret* illetően pedig olyan nevet kellene bevezetni, amely igazodik a magyar helységnevképzés hagyományaihoz, községtörténeti szempontból is elfogadható, írásmódja pedig a magyar helyesírás szabályait követi (mint pl. a *Méhészudvarnok* névforma) (vö. Szabó Mihály 2011: 41, Misad 2015: 65, Misad 2016).

A helyesírási interferencia egyéb helynevekben, főként a domborzati nevek magyar megfelelőjének írásában is megfigyelhető. Ezek a nevek csakis államnyelven jelenhetnek meg a hivatalos szlovákiai térképeken, amelyeken a geomorfológiai szempontból összetartozó tájak Szlovákia területére eső részei gyakran önálló, a magyarországitól vagy más országtól eltérő nevet viselnek. Ennek következtében a szlovákiai magyar térképészeti kiadványok, a magyar nyelvű sajtó, a magyar tannyelvű iskolák számára készült földrajztankönyvek és egyéb kiadványok – gyakran különböző törvényi rendelkezések kényszerének engedve – a domborzati neveknek többnyire nem a hagyományos magyar, hanem az államnyelvi megnevezés alapján keletkezett magyar ekvivalenseit tüntetik fel. A Kisalföld északi részét például a szlovák térképek *Podunajská nížina*ként jelölik, melynek a szlovákiai magyar írásgyakorlatban két különböző, s mindkettőn belül eltérő írásmódú megfeleltetése adható, mégpedig: *Dunamenti-síkság/Dunamenti-alföld*, *Duna menti síkság/Duna menti alföld*, *Dunamenti síkság/Dunamenti alföld*³ (vö. Szabó Mihály 2011: 36–37, Misad 2016).

1994. évi 191. számú törvénye a települések nemzetiségi kisebbségi nyelven történő megjelöléséről.)

³ A *Podunajská nížina* két, köznévi tag tekintetében eltérő magyar megfeleltetésének kialakulását az okozta, hogy a szlovák *nížina* földrajzi köznévi *síkságnak* és *alföldnek* egyaránt fordítható.

Írásformáját illetően a *Dunamenti-síkság/Dunamenti-alföld* névvariáns a többszörös összetételek írásának azon szabályszerűségéhez igazodik, mely szerint ha egy különírt szókapcsolat olyan utótagot kap, amely az egész kapcsolathoz járul, az egyébként különírandó részt az új alakulatban egybeírjuk, és ehhez az utótagot szótagszámtól függetlenül kötőjellel kapcsoljuk. A *Duna menti* szerkezet azonban – lévén az egyik tagja tulajdonnév, a másik köznévi – még ideiglenes összetételként sem kapcsolható egybe, különírt formájához pedig nem járulhat kötőjellel a köznévi utótag. A standardnak számító *Duna menti síkság/Duna menti alföld* írásváltozat a fenti szabálypontnak azt a kitételét követi, miszerint a szabály nem vonatkozik azokra a névtípusokra, amelyekben a két különírt elemből álló földrajzi név újabb, köznévi taggal bővül, ilyenkor ugyanis az új elem kötőjel nélkül kapcsolódik az alapul szolgáló névrészhez. A *Dunamenti síkság/Dunamenti alföld* írásforma azonban nagy valószínűséggel a térfelszíni alakulat szlovák megnevezésének írásmódját másolja, melyben a földrajzi név első, előljárószóából és melléknévből keletkezett nagy kezdőbetűs tagjához (*Podunajská*) kötőjel nélkül, tőle külön írva kapcsolódik a kis kezdőbetűs köznévi tag (*nížina*). A helyesírási interferenciát feltételező vélekedésünket alátámasztja az a tény, hogy az anyaggyűjtés során – két kivételtől eltekintve – mindig kétnyelvű szövegkörnyezetben (pl. szlovák–magyar földrajzinév-jegyzékben) fordult elő a *Dunamenti síkság/Dunamenti alföld* írásváltozat, miközben a magyar megnevezést minden esetben a szlovák földrajzi név kisebbségi nyelvű ekvivalensként tüntették fel.

2. AZ INTÉZMÉNYNEVEK ÍRÁSÁNAK SAJÁTOSÁGAI A SZLOVÁKIAI MAGYAR ÍRÁSGYAKORLATBAN

Az anyaországi és a határon túli magyar írásgyakorlat egyaránt arról tanúskodik, hogy anyanyelvi beszélőknek is gyakran okoz gondot a különböző típusú intézménynevek (lásd: teljes és cégszerű intézménynevek, ill. a mellettük vagy helyettük használt egyéb névformák; intézmények alárendelt egységeinek neve, ill. ezek átmeneti típusai; intézményszerű megnevezések) egymástól való megkülönböztetése, és a rájuk vonatkozó helyesírási szabályok adekvát alkalmazása. De ez csak az egyik lehetséges oka az intézménynevek írásában tapasztalt bizonytalanságnak, a másik feltehetőleg az 1989-es év politikai-társadalmi változásaiban keresendő. Ez utóbbi következményeképpen mind Magyarországon, mind az utódállamokban rövid időn belül átalakult az egyes országok intézményrendszere, ami új névtípusok megjelenését vonta maga után. Mivel

az akkor érvényben lévő helyesírási szabályozás értelemszerűen csak az 1984 előtti intézménytípusokra vonatkozott, az elmúlt negyedszázadban egyre dinamikusabban terjedtek az ingadozó, illetve vegyes írásmódú intézménynevek. Ez a jelenség napjainkban is nyomon követhető az anyaországi és a határon túli magyar írásgyakorlatban (vö. Bozsik 1999; Fábíán 1999; Héder 2000, Laczkó–Mártonfi 2004; Misad 2009, 2012, 2015, 2016; Szabómihály 2011).

Kisebbségi helyzetben azonban egy további fontos tényező befolyásolja az intézménynevek írásmódját: az utódállamok közigazgatásához, oktatásügyéhez és egyéb színtereihez kapcsolódó intézmények nevének magyarra fordításakor felmerülő helyesírási problémák⁴. A felgyűjtött példaanyag alapján a legnagyobb ingadozás azon szlovák intézménynevek magyar megfelelőinek írásában mutatkozik, amelyek az intézmény telephelyének nevét is tartalmazzák. A szlovákiai magyar írásgyakorlatra jellemző helyesírási anomáliákat az iskolaneveken szemléltetjük. A különböző szintű és típusú szlovák oktatási intézmények nevében állandó tagként szerepel a telephely neve, amely nominatívuszi vagy lokatívuszi esetben áll az alakulat végén, pl.: *Základná škola s vyučovacím jazykom maďarským, Horná Potôň; Obchodná akadémia, Veľký Meder*; vagy: *Základná škola s vyučovacím jazykom maďarským vo Veľkom Blahove, Stredná odborná škola technická v Komárne*. A magyar megfelelőekben a szlovák minta szinte előrevetíti a helységnévi elem elhelyezkedését. Amennyiben a többségi nyelv alanyesetben tünteti fel az intézmény működésének helyét, a magyar névváltozat is alanyesetben közli: helyesírásunk vonatkozó szabálypontját követve a név egyes alkotóelemeit nagybetűvel jelöli, a telephely nevét pedig vesszővel különíti el az intézménynév többi részétől, pl.: *Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola⁵, Felsőpatony; Kereskedelmi Akadémia, Nagymegyér*. Ha azonban a szlovák névforma lokatívuszi esetben jeleníti meg a helységnevet, az a magyar

⁴ A vonatkozó főszabály követése annak ellenére sem okoz nehézséget, hogy a szlovák teljes és cégszerű intézménynevek írásának alapelve jelentősen eltér a magyar szabályozástól. Míg nyelvünkben az intézmények többemű hivatalos nevében az és kötőszó, valamint a névelők kivételével minden tagot nagybetűvel kezdünk (pl.: *Magyar Tudományos Akadémia, Országos Széchényi Könyvtár*), addig a több tagból álló szlovák intézmények nevének csupán az első, ill. az önállóan is tulajdonnévi elemét írjuk nagy kezdőbetűvel (pl.: *Slovenská akadémia vied, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra*).

⁵ Az *alapiskola* (Mo.-on: *általános iskola*) a szlovák *základná škola* tükörfordítása. A szlovákiai magyar nyelvhasználatban standard kifejezésnek minősül: állandó eleme az alapfokú oktatási intézmények hivatalos magyar nevének továbbá az iskolatípushoz kapcsolódó magyar nyelvű oktatási dokumentumoknak, s kizárólagos jelleggel használja a szlovákiai magyar központi sajtó is.

névváltozatban egyszer nagy, másszor kis kezdőbetűs -i képzős melléknévi jelzőként kerül a név élére, pl.: *Nagyabonyi Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola/nagyabonyi Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola, Komáromi Műszaki Szakközépiskola/komáromi Műszaki Szakközépiskola*. Ez a kettős írásmód érvényesül akkor is, ha a szlovák megnevezésben a telephely nevén kívül más megkülönböztető elem is szerepel, pl.: *Gymnázium Zoltána Kodálya s vyučovacím jazykom maďarským v Galante*. Az iskola magyar nevében a helységnévi jelző ilyenkor vagy az államnyelvi telephely tulajdonnévi funkcióját megtartva nagy kezdőbetűs állandó tagként jelenik meg (l. *Galántai Kodály Zoltán Magyar Tanítási Nyelvű Gimnázium*), vagy a magyarországi helyesírási gyakorlatot követve kis kezdőbetűs alkalmi jelzőként mutatkozik (l. *galántai Kodály Zoltán Magyar Tanítási Nyelvű Gimnázium*) (Misad 2012: 65).

A szlovák megnevezés magyar megfeleltetésének írása akkor is szinte kivétel nélkül megegyezik a forrásnyelvi alakulatával, ha nyilvánvaló, hogy a többségi nyelvben jelzős szerkezettel kifejezett névrész adekvát magyar megfelelője nem jelzői szókapcsolat lesz, pl.: *Súkromná stredná odborná škola s vyučovacím jazykom maďarským v Dunajskej Strede* → *Dunaszerdahelyi Magyar Tanítási Nyelvű Magán Szakközépiskola/dunaszerdahelyi Magyar Tanítási Nyelvű Magán Szakközépiskola; Súkromná stredná odborná škola, Rimavská Sobota* → *Magán Szakközépiskola, Rimaszombat*. A felgyűjtött nyelvi anyagban csak egyetlen, a magyar helyesírás szabályait követő példát találtunk (l. *Súkromné gymnázium s vyučovacím jazykom maďarským v Dunajskej Strede* → *Dunaszerdahelyi Magyar Tannyelvű Magángimnázium*), pedig egyértelmű, hogy a *magán-* 'egyéni, privát, saját' jelentésben, vagyis összetételi tagként, és nem különírandó ragos névmásként szerepel az iskolanevekben.

A fentihez hasonló írásmódbeli analógia jelentkezik a *Stredná odborná dievčenská škola s vyučovacím jazykom maďarským, Dunajská Streda* → *Magyar Tannyelvű Leány Szakközépiskola, Dunaszerdahely* és a *Stredná odborná dievčenská škola, Senec* → *Leány Szakközépiskola, Szenc* iskolanevekben is. Ebben az esetben elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *stredná odborná škola dievčenská* (= leány-szakközépiskola) szerkezet magyar megfelelőjének megállapításakor a kötőjeles írásmódot eredményező vonatkozó szabály elbizonytalanította a fordítót, aki – intézménynevben nem tartva ildomosnak a kötőjelezést – inkább a szabálytalannak minősülő különírás mellett döntött. Egy másik, a többszörös összetételek írását rendszerező szabálypont ismerete azonban megoldotta volna a problémát: az AkH. szerint a szótagszámlálási szabály általában nem érvényesül a tulajdonnevekben, ezen belül pedig elsősorban az intézménynevekben (pl.:

Pénzügyminisztérium, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Szent István Egyetem Állatorvostudományi Kara stb.). E szabályszerűség alapján a kisebbségi magyar intézménynevekben is alkalmazható a hat szótagnál hosszabb többszörös összetételek egybeírása, tehát: *Magyar Tannyelvű Leányszakközépiskola, Dunaszerdahely; Leányszakközépiskola, Szenc* stb. (Misad 2015: 64).

3. TÖBBSÉGI NYELVI HATÁSOK A RÖVIDÍTÉSEK ÉS BETŰSZÓK ÍRÁSÁBAN

Az egyszerűsége, rövidegre való törekvés jegyében a nyelvek a sűrűn előforduló közszavak és tulajdonnevek teljes alakja helyett gyakran használnak különféle, elsősorban írásban élő rövidítéseket, köznévi, ill. tulajdonnévi betűszókat és szóösszevonásokat. Ezek egy jelentős része mind a magyarban, mind a szlovákban többszavas szókapcsolatot helyettesít, melyek írásmódja alkalmanként egyezést mutat: nyelvünkben például a bruttó hazai termék angol elnevezéséből keletkezett nagybetűs *GDP* (gross domestic product) betűszó vált általánossá, s a szlovák is hasonlóképpen, nagybetűkkel jegyzi a hazai kifejezésből (hrubý domáci produkt) létrehozott *HDP* betűszót.

Többnyire azonban ezen a területen is eltérő írásmód érvényesül a két nyelvben. A sportesemények nevét illetően például a magyarban az *Eb* (Európa-bajnokság) betűszó a kéttagú szerkezet tulajdonnévi, ill. köznévi elemét jelölő kezdőbetűk leképzéséből jött létre; míg szlovák megfelelője, az *ME* (majstrovstvá Európy) betűszó annak ellenére nagybetűs, hogy a két szóból álló megnevezésnek csak az egyik tagja tulajdonnév. A szintén sporteseménynek számító világbajnokság szóból keletkezett *vb* betűszó nyelvünkben az összetétel köznévi alkotóelemeihez igazodva kisbetűs írásmódú, a szlovák azonban a kifejezés (majstrovstvá sveta) köznévi tagjaitól függetlenül nagybetűsen, *MS* alakban jegyzi.

A többségi nyelv helyesírásának hatása a szlovákiai magyar írásgyakorlatból felgyűjtött rövidítésekben, betűszókból is megmutatkozik. A szlovák *s. r. o.* (= spoločnosť s ručením obmedzeným) betűszói formájú rövidítésben a háromszavas kifejezés minden elemének kezdőbetűje után pont következik, míg kodifikált magyar megfelelőjének, a *kft.* (= korlátolt felelősségű társaság) rövidítésnek csak a végére kerül írásjel. Az adatok példák szerint a szlovákiai magyar írásgyakorlatban is elterjedtebb a szabályos írásmódot követő *kft.* alak, nem ritka azonban – főként az elektronikus sajtóban – a szlovák rövidítés írásformájához igazodó *k. f. t.* módosulat sem. Hasonló helyesírási interferencia mutatkozik a szlovák *a. s.*

(akciová spoločnosť) rövidítés magyar megfelelőjének írásában is: a standardnak számító *bt.* (= betéti társaság) írásalak mellett egyre gyakrabban bukkan föl a szlovák helyesírást követő *b. t.* írásforma.

A feldolgozott nyelvi anyag alapján arra is akad példa, hogy különböző típusú magyar nyelvű szövegekbe közvetlen kölcsönszóként mellékjelet tartalmazó szlovák betűszók épülnek be. Ez általában akkor fordul elő, ha az anyaországitól eltérő közigazgatáshoz, pénzügyi szektorhoz, kultúrához stb. kapcsolódó mozaikszónak Szlovákiában nem alakult ki magyar megfelelője, pl.: *ČSOB* (= Československá obchodná banka, magyarul: Csehszlovák Kereskedelmi Bank), *IČO* (= identifikačné číslo organizácie, magyarul: a szervezet azonosító száma), *SLUK* (= Slovenský ľudový umelecký súbor, magyarul: Szlovák Népművészeti Együttes) stb.

Nem kis problémát okoz továbbá, hogy az anyaországban ritkábban előforduló, a határon túli magyar beszélőközösségek nyelvhasználatában azonban gyakori kifejezések, szókapcsolatok rövidítésének standard írásformáját nem határozza meg az egyébként közmagyar érvényű helyesírási szabályzat. Ennek az a következménye, hogy egyes, elsősorban többszavas kapcsolatok rövidítése a legkülönbözőbb módozatokban jelenik meg a kisebbségi írásgyakorlatban. A Szlovákiában értelemszerűen mindennaposnak számító 'szlovákiai magyar' szókapcsolatnak például tudományos jellegű munkákból kilenc (!) különböző írásmódja adatható: *szlovákiai magy.*, *szlovákiai m.*, *szlov. magy.*, *szlov. m.*, *szm.*, *szm*, *Szm.*, *Szm*, *SM*.

4. ÁTFEDŐDÉSEK AZ ÍRÁSJELEK HASZNÁLATÁBAN

Az írásjelek használatának szabályai általában mind a magyarban, mind a szlovákban a grammatikai viszonyokhoz igazodnak: a mondatok szerkezetét, tagolódását vagy részeit, részleteik egymáshoz kapcsolódását tükrözik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a két nyelv írásjel-használati megoldásaiban nincsenek eltérések. A mondatvégi írásjelek tekintetében ugyan több a hasonlóság, mint a különbözőség, de a kettőspont, a gondolatjel, az idézőjel és a kötőjelek funkciói s ennél fogva használatuk már nem mindig esnek egybe. A szlovákiai magyar írásgyakorlat azt mutatja, hogy épp e négy írásjellel kapcsolatban figyelhető meg leggyakrabban helyesírási interferencia⁶.

⁶ A szemléltetést segítő példák olyan kétnyelvű regionális sajtótermékből származnak, amelyben ugyanaz az írás szlovák és magyar nyelven is megjelenik.

A magyar helyesírás szerint általában kettőspontot teszünk az összetett mondatok tagmondatai közé, ha az előző tagmondattal egy-egy lényeges gondolatra hívjuk fel a figyelmet, vagy ha jelezni kívánjuk, hogy a következő tagmondat fontosabb magyarázatot vagy következtetést tartalmaz (vö. AkH. 246. pont). A szlovák helyesírás ebben az esetben alternatív megoldást kínál, s a két tagmondat között vagy kettőspont, vagy gondolatjel alkalmazását javasolja (PSP 2013). Vizsgálatok bizonyítják, hogy a szlovák írásszokás ilyenkor egyértelműen a gondolatjel használatát részesíti előnyben, s ugyanez a tendencia figyelhető meg a szlovákiai magyar írásgyakorlatban is, pl.: *Náš cieľ je jasný – chrániť rodinu.* → *Célunk egyértelmű – védeni a családot.* Vagy: *Na druhý deň to bolo isté – predstavenie sa odkladá.* → *Másnapra bizonyossá vált – az előadás elmarad.*⁷ (vö. Misad 2009: 112).

A többségi helyesírás hatása az idézőjel használatában is megmutatkozik. A magyar az idézetbe iktatott idéző mondatot közbevetésnek tekinti, tehát gondolatjelek közé helyezi, miközben a második idézőjelet csak az idézet végén, a szövegzáró írásjel után jelöli, vagyis csak egy idézőjelpárt használ (AkH. 257. pont). A szlovák ezzel szemben a közbevetést megelőző és követő idézetrészt is lezárja, vagyis két idézőjelpárt alkalmaz (PSP 2013). Ez utóbbi jelölésmód a szlovákiai magyar írásgyakorlatban is megfigyelhető, pl.: *„Aj naše družstvo sa zúčastnilo súbojov” – povedal učiteľ telocviku – „dokonca sme dosiahli výborné výsledky”.* → *„A mi csapatunk is szerepelt a tornán” – nyilatkozta az iskola testneveléstanára – „mégpedig kitűnő eredménnyel.”* Vagy: *„Ominózne učebnice škola zaslala späť vydavateľovi” – povedala predsedkyňa rodičovského združenia – „aspoň sme tak informovaní.”* → *„Az ominózus tankönyveket az iskola már visszaküldte a kiadónak” – mondta a szülői tanács elnöke – „legalábbis úgy tudjuk.”* (vö. Misad 2009: 112).

Az sem egyedi jelenség, hogy az idézet és az őt követő idéző mondat a szlovák jelölésmódhoz igazodva nem gondolatjellel, hanem vesszővel kapcsolódik egymáshoz, pl.: *„Mestská samospráva v tomto roku výraznou sumou podporuje futbalové mužstvo”,* povedal starosta. → *„Az önkormányzat ebben az évben jelentősen növeli a futballcsapat támogatására szánt összeget”,* nyilatkozta a polgármester. Vagy: *„Správime všetko kvôli tomu, aby rodičia zapísali svoje školopovinné deti do maďarských škôl”,* vyhlásil predseda nadácie. → *„Mindent megteszünk*

⁷ Keszler Borbála szerint a magyarországi írásgyakorlatban is elszaporodtak a hasonló funkciójú gondolatjeles megoldások, jellemzően azonban újságcímekben, a meglepő fordulat kifejezésére szolgálnak (1995: 50).

annak érdekében, hogy a szülők iskolaköteles gyermekeiket magyar iskolába irassák”, jelentette ki az alapítvány elnöke. (vö. Misad 2009: 112–113).

Helyesírási interferenciát mutatkozik továbbá a szavak és szórészek közötti írásjelhasználatban is. Két vagy több nép, nyelv, szak stb. kapcsolatát a magyar nagykötőjellel érzékelteti, míg a szlovák az ilyen alakulatok tagjait kiskötőjellel illeszti egymáshoz. A szlovákiai magyar írásgyakorlat ez esetben leginkább akkor követi a többségi mintát, amikor a mellérendelő kifejezéspárokat tartalmazó magyar nyelvű szöveg szlovákból való fordítással keletkezett, pl.: *študijný odbor maďarský jazyk a literatúra-slovenský jazyk a literatúra* → magyar nyelv és irodalom-szlovák nyelv és irodalom tanulmányi szak, *slovensko-maďarský/maďarsko-slovenský slovník* → szlovák-magyar/magyar-szlovák szótár, *slovensko-ukrajinská hranica* → szlovák-ukrán határ stb. (vö. Misad 2009: 113).

ÖSSZEGRZÉS

Kisebbségi helyzetben a többségi nyelv hatása a kisebbség anyanyelvhasználatának minden szintjén s minden változatában jelentkezik. A különböző természetű interferencia-jelenségek főként a beszélt nyelvben gyakoriak, de az írott nyelvben is előfordulnak. A fenti írás a helyesírási interferencia néhány olyan példáját mutatja be, melyekben a szerző véleménye szerint valószínűsíthető a többségi nyelv helyesírásának hatása. A szlovákiai magyar nyomtatott és elektronikus sajtóból felgyűjtött példaanyag arról tanúskodik, hogy a kodifikált magyar írásmódtól való eltérés a település- és a domborzati nevek, valamint az intézménynevek, a rövidítések és az írásjelhasználat esetében nem tudatlanságból fakadó hiba, hanem leginkább a többségi nyelvből kisebbségi nyelvre való fordítás következménye: ilyenkor a szlovákból fordított magyar megnevezésben nemcsak a mintaként szolgáló többségi nyelvi alakulat szerkezete, hanem annak írásmódja is leképződik.

Hivatkozások

- AKH. 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenkettedik kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BOZSIK Gabriella 1999. Az új keletű intézménynevek és alapítványnevek nyelvi jellemzői és helyesírási kérdései. V. Raisz Rózsa–H. Varga Gyula szerk., *Nyelv és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelv-oktatási Napok*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 669–676.
- FÁBIÁN Pál 1999. Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról. Fábán Pál–Lőrincze Lajos szerk., *Nyelvművelés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 261–264.

- HÉDER Ágnes 2000. Egyezések, eltérések a magyar és a szlovák helyesírásban. Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa szerk., *Helyesírás és tanárképzés*. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola. 34–39.
- KESZLER Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat jellemző sajátosságai. Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa szerk., *Helyesírásunk elvi és gyakorlati kérdéseiből. Tanulmányok, cikkek, feladatok*. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola. 44–53.
- LACZKÓ Krisztina – MÁRTONFI Attila 2004. *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- MISAD Katalin 2009. *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- MISAD Katalin 2012. A szlovákiai intézmények magyar nevének standardizálásáról. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XIV. évf. 3. sz. 51–67.
- MISAD Katalin 2015. A helyesírás-tanítás gyakorlati kérdései a kisebbségi oktatás szemszögéből. Misad Katalin–Csehy Zoltán szerk., *Nova Posoniensia* V. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület. 54–70.
- MISAD Katalin 2016. Mutatvány a szlovákiai magyar írásgyakorlat helyesírási sajátosságából. *E-NYÉK*. http://www.mnyknt.hu/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=8&Itemid=68
- PSP 2013. *Pravidlá slovenského pravopisu*. Bratislava: VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. <http://www.juls.savba.sk/ediela/psp2000/psp.pdf> (Letöltés: 2016. március 5.)
- SZABÓMIHÁLY Gizella 2011. A szlovákiai földrajzi nevek magyar standardizációja. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XIII. évf. 3. sz. 21–44.
- Zákon č. 191/1994 Národnej rady Slovenskej republiky o označovaní obcí v jazyku národnostných menšín. <http://old.culture.gov.sk/ministerstvo/legislatva2/prvnepredpisy-v-oblasti-kultry/zkony/191/1994> (Letöltés: 2016. január 28.)

Források

- Dunaszerdahelyi Hírnök*. A Városi Önkormányzat lapja. 2015. október–december, 2016. március–május. *Dunajskostredský hlásnik*. Dvojtyždenník Mestskej samosprávy. Október–december 2015, Marec–máj 2016.
- Katedra*. Szlovákiai magyar pedagógusok és szülők lapja. XII. évfolyam számai.
- Pedagógus fórum*. A Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetségének lapja. XIV. évfolyam számai.

Zhrnutie

V štúdiu sa zaoberám niektorými problémami maďarského pravopisu charakteristickými pre dvojazyčné prostredie, v ktorom sa maďarčina používa ako menšinový jazyk. Skúmam v nej predovšetkým spôsob písania maďarských zemepisných názvov (najmä názvov obcí a útvarov zemskeho povrchu) a názvov inštitúcií, ale aj písanie maďarských skratiek a ustálených značiek, ďalej používanie interpunkčných znamienok, a to na základe jazykového materiálu

pozbieraného z maďarskej tlače vychádzajúcej na Slovensku. Po analýze korpusu môžem konštatovať, že spôsob písania skúmaných javov väčšinou nekorešponduje s pravidlami maďarského pravopisu, naopak: jednoznačne je v nich rozpoznateľný vplyv pravopisu majoritného, teda slovenského jazyka.

CSAPLOVICS ÉS SZONTAGH VITÁJÁHOZ¹

Annotáció: Az alábbi tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a szlovák és magyar szakirodalomban egyaránt ismert vita néhány eddig kevésbé vagy egyáltalán nem reflektált összefüggésére, és ezen belül a Csaplovics-jelenség árnyaltabb megközelítésének lehetőségére hívja fel a figyelmet. A vita jellemzőjének tekinthető, hogy látszólag távoli megszólalásokig is elér, és (áttételesen) így Lichard, Rummy, Bajza (és mások), sőt maga Štúr is szereplője (érintettje) lesz, a vitában álnéven megszólaló X.Y.Z.-vel, A.B.C.-vel, cz.-vel, Menypóri Elekkel, valamint „A szerk.” rövidítés mögött láttatott/rejtett lapszerkesztőkkel együtt. A vitában gyakran említik Szatócsot és Zay Károly grófot is, valamint az ágostai hitvallású magyarországi evangélikusokat, élükön a lőcsei líceum tanáraival. Közülük is elsősorban arra a Hlavacsek Mihályra irányul a figyelem, aki nem akadályozta meg a majdani vita ürügyéül szolgáló önképzőkori íráskönyvének kiadását. A vita hatására értékelődik fel egy Lipcsében névtelenül kiadott vitáirat, a *Schreiben des Grafen Karl Zay* feltételezett szerzője kilétének kérdése, és így – a vita egyik nyúlványában – jelennek meg az Akadémia működésének kérdései is. A vita szélesebben értelmezett közegét a magyar nyelv jogait egyre átfogóbb módon biztosító törvények, valamint Széchenyi Istvánnak a magyar jövőkép lehetőségeit a nemzettudat alakulása szempontjából is alapvetően befolyásoló írásai és azok hatása jelentik. Specifikusnak tekinthető a vita Don Quijote-i vonala, amely a Csaplovics és Szontagh közötti asszö jellemzője.

Kulcsszavak: 1840, 1841, vitakészség, Széchenyi, nyelvkérdés, evangélikus, bizalomhiány, magyar nyelvű sajtó, Századunk (Orosz-féle), Társalkodó, Athenaeum, szélmalomharc, Csaplovics

A Csaplovics és Szontagh vitájaként megnevezett szövegegyüttes egyik jellemző tulajdonsága az eleve meglévő, vagy fokozatosan kialakuló (és felerősödő) bizalomhiány. Széchenyi a társadalmi/gazdasági haladást szolgáló elképzeléseinek alapját képező homogenizációs törekvések eltérő értelmezései, és a közeg a vita szempontjából dominánssá váló elemeinek

¹ A témával kapcsolatos kutatások az 1/0051/14. számú, *Ideológia, identitás a sebaprezentáció a kontexte lingvisztiky a literárnej vedy v multikulturálnom priestore* című VEGA-projekt keretében folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

jobb megértését szolgálhatja az az 1831-es keltezésű, magyar nyelvű kézirat is, amelynek nyomtatásban való közlése Szegedy-Maszák Mihálynak köszönhető. Címe *Észrevétel, A Hitelre mellyet irt gróf SZÉCHÉNYI ISTVÁNY*². A nevét nem vállaló szerző, ez a – Szegedy-Maszák szavaival élve – „korabeli értelmező” nemcsak azért érdemel e tanulmány keretén belül figyelmet, mert „megérti az általa olvasott könyv jelentőségét”, hanem főként azért, mert „protestáns sérelmi nézőpontból fűz hozzá kiegészítéseket”.³

A kézirat a körüljáráni tervezett vita szempontjából kiemelt állításai a *Hitel* egy protestáns értelmező fenntartásai tükrében láttatják: „A Leg Tudósbbr Gróf, velem edjút jól tudja, hogy a Protestáns, meg hal a Hazáért, mint a R[omano] Catholikus adót fizet, terhet hordozz, a köz jót elől mozdítja, Királyához hív, Hazáját szereti; egy szóval, az igaz Hazafi kötelességét mindenbe tellyesíti. Én valóba ugy tanúltam, de az okosság is azt kívánja, valaki a terhet hordozza, az, a Jóba is, részesüljön. A Protestáns minden terhet hordozz, semmi Jóba, sem részesül.”⁴ A protestánsokkal szemben hirdetett, de a gyakorlatban mégis megkötésekkel élő tolerancia miatti jogos székszise indoklásaként hozza fel a szerző példaként a főispánok lajstromát, amelyen csak három protestáns szerepel: „e bizony szép egyenlőségre mutat – hogy egy formán bé vétetnek Hivatalokban, a Protestánsok, a R[omano] Catholikusokkal” – majd egy viszonylag váratlan fordulatot vesz a szöveg, mikor ezt követően azt mondja, hogy „A Sclavonitákról, nem is szólhatok, mivel azok ugy is Tótok, s annál fogva, Emberek nem is tartoznak tán lenni.”⁵

A protestantizmus és az 1831-es kéziratban Sclavonitákként megnevezett szlávok lesznek az 1840-ben induló és 1841-ben kiteljesedő, Csaplovics és Szontagh nevével kijelölt vita szövegeinek kulcsfogalmai is. Az akkoriban csupán a sajtóra korlátozódó média mechanizmusai működésének, a sajtó eszközjellegének egyik példája, hogyan lesz egy önképzőkori kiadvány ismételtlen a korabeli sajtó címlapjaira kerülő országos ügy. Mert joggal

² Szegedy-Maszák Mihálynak a kézirattal kapcsolatos tanulmányát, valamint a kézirat Bátorin Anna által sajtó alá rendezett és bevezetéssel ellátott szövegét az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete a Hagyományfrissítés sorozatban megjelent *Jólét és erény* c. kötete tartalmazza. A *Hitellel* kapcsolatos megállapítások megfogalmazásában RÁKAI, Orsolya *A Hitel modernsége* c. tanulmányában szereplő gondolatmenetre támaszkodtam (74–75.) = *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Budapest, reciti, 2014.

³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Hogyan értelmez a korabeli olvasó? = Jólét és erény*, i.m., 31.

⁴ *Észrevétel, A Hitelre mellyet irt Gróf SZÉCHÉNYI ISTVÁNY = Jólét és erény*, i. m., 174.

⁵ Uo., 189.

gondolhatnánk, hogy viszonylag nagy volumenűnek kell lennie annak az eseménynek, amelyben visszatérő motívumként jelenik meg a résztvevőkkel szemben a haza elárulásának vádja is.

A nyelvkérdésnek a szláv-sághoz kötött polémiái nem számítanak újdonságnak, hiszen a harmincas évek óta visszatérően jelen vannak a sajtóban is, ami viszont ezt a vitát, illetve annak környékét kiemeltté teszi, az nemcsak a terjedelem, a csatlakozók száma, vagy a megszólalások némelyikének sarkított kifejezései, hanem a szövegekben megjelenő bizalmi deficit mértéke is, illetve az, hogy egy tömören megfogalmazott, a sajtóban közölt, így a széles értelemben vett nyilvánosság számára is egyszerűbben hozzáférhető programírás elvárásaihoz lehetett igazítani a kritériumokat. Ez a programírásnak nevezett szöveg gróf Zay Károly beiktatási beszéde, amely 1840. szeptember 10-én hangzott el Pesten, és amelyet a Társalkodó 1840/75. száma szeptember 16-án teljes terjedelmében közölt. A beszéd egyfajta felvezetése a Társalkodó 74. számának utolsó oldalán (szeptember 12-én) közölt *A tót és a magyar nyelv* című írás, melynek szerzője, Sándor Károly megállapítja, hogy „a tót v. szláv nyelv bajnokai” – akik között egyébként csak „néhány protestans lelkész és iskolatanító találtatik” – a magyar nyelvet „gyűlöletessé tenni akarják”, hogy a „tót nyelv terjesztése fölösleg”, sőt, ha „némely gymnasiumokban” más tárgyak, nyelvek rovására történne, akkor az egyenesen „káros” is, majd végül a szerző, aki az ágostai vallás hű követőjének és „tót születésűnek” mondja magát, konstatálja, ha valaha szükség volt Magyarországon egyetértésre, akkor „a mostankorban méltán követelhetni; mert jaj, ha a szakadás magvai egyszer elhintetvén, az egyetértés egészen felbomlik”⁶.

A magyarországi evangélikusok főfelügyelőjévé választott Zay a következő számban közölt (és a korábbi írás megjelenése dátumánál 2 nappal korábban elhangzott, s valószínűleg még ennél is valamivel korábban elkészült) beszéde az említett írás gondolatiságának (az abban megjelenő veszély) megerősítését jelenti, hiszen a beiktatási beszéd több mint a harmada foglalkozik a szlovák (szláv) nyelv tanulásához kötött problémákkal és feladatokkal: „Nemes Gyülekezet! Van még egy közérdekű nagy ügyünk (...) mellyen honunk törvényes állása, szabadságunk fentartása, a protestantismus léte alapúl (...) – Honunk magyarosítása!”⁷ Ennek legfőbb akadályát Zay „szláv testvéreink” „nyelvök fejlődése,

⁶ SÁNDOR Károly, *A tót és a magyar nyelv*, Társalkodó, 1840/74., 296.

⁷ *Beszéd, mellyet csömöri Zay Károly gróf a magyarországi ágost. vallás-követők főfelügyelőjévé lett választásakor tartott, Pesten, septemb. 10kén 1840.*, Társalkodó, 1840/75., 298.

nemzetiségök fentartása” érdekeit képviselő törekvéseiben látja: „De bár szándékok tiszta legyen is (...) kitűzött céljukat el nem érendik, s törekvéseik eredménye más nem leend, mint vagy szellemi erejük sikernélküli pazarlása, vagy más idegen elemeknek honunkbani alapítása”.⁸

Mivel a beszéd egy korábbi helyén Zay az oktatás szerepét hangsúlyozta, kiemelve, hogy „az oktatók a kiképzendő ifjúságnak dicső például szolgáljanak”, megakadályozva azt, hogy „hiú politikai ábrándokba merüljön”⁹, akár megrendelt szöveg is lehetne az, a Társalkodó 1840/92. számában (november 14-én) a címlapon (!) megjelentetett írás, amelynek a jövőért aggódó szerzője, a nemzeti (és a protestáns egyházon belüli felekezeti) egységet veszélyeztető ügynek látja a „*Gitrenka*” kiadását. Ténylegesen azonban nem történt több annál, hogy 1840-ben a lőcsei diákok, az ottani „cseh-szláv társaság” tagjai – az illetékes cenzor engedélyével – kiadták „jelesebb munkáik” gyűjteményét.

A „tót Wšeslowenstwj-t” „panszlavismus”-ként fordító szerző (Szatócs K.¹⁰) írásával nemcsak az a gond, hogy olyan mértékben felfokozott a megszólalás hangvétele, hogy szinte irrelevánssá válik, mennyire súlyos az ok, ami kiváltotta, hanem sokkal inkább az, hogy a szerző által megadott keret elfogadása deformáló hatású, és olyan mértékű aránytévesztéseket generál (a vita mindkét oldalán), amelyek kölcsönös elhatárolódáshoz vezetnek.

„Míg kívánatos állását kivijja, nagy küzdése lesz még nyelvünknek tudatlansággal, részvétlenséggel és szlávsággal.”¹¹ – foglalja össze tömören egy rövid bevezető után a jövőt veszélyeztető problémákat A *'Panszlavizmus' cseh-szláv hősei Lőcsén* című írás szerzője, majd a továbbiakban az általa legégetőbbnek látott, utolsóként megnevezett problémára koncentrálnak. A folytatás egyik jellemzője a Zay Károly főfelügyelő által az „ágostai vallást követők” számára meghirdetett (honunk magyarosítása) program mögé való beállás demonstrálása, a másik, a lőcsei tanár, Hlavacsek ellehetetlenítésének szándéka: „A tanítványoknak meg fogunk bocsátani, mert ők nem tudják mit cselekszenek; ők még nem emelkedtek annyira, hogy képesek volnának megítélni a közös nyelv áldásteljes hatását az országok boldogsága s a közjólét előmozdítására;” ellenben „nehéz s nem lehet megbocsátanunk az elnöknek, Hlawacsek urnak,

⁸ Uo., 299.

⁹ Uo., 298.

¹⁰ Kramarcsik Károly, a rozsnyói evangélikus „főgymnasium” tanára, aki a vitában végig ezt a nevet használja. A tanulmány a tárgyalt cikkek szerzőit a továbbiakban is a konkrét írás alatt szereplő néven említi.

¹¹ SZATÓCS K., A *'Panszlavizmus' cseh-szláv hősei Lőcsén*, Társalkodó 1840/92., 365.

ki a haza közügyétől annyi ifju kebelt idegenít el”¹². Pedig szép, és felelősségteljes pálya a tanítóké, de csak akkor, ha „nem követik Hlawaček úr példáját”, mert „lelket ébreszteni s táplálni legjobban ők tudhatnak – csak ne legyen ezen lélek Magyarhonban cseh-szláv.”¹³ S ha mindez még nem rettentené el kellőképpen az olvasót, Zay Károly a megválasztásakor mondott beszédére hivatkozva megjelenik az oroszok jelentette veszély¹⁴, mert hiszen nincs olyan „ép s józan eszű magyarhoni lakos, ki vágnék a knútok s ukázok szelid kormánya alatt görnyedni, csakhogy alkalma legyen cseh-szláv panaszokra fakadni”, majd a szerző egy merész fordulattal közli, ő csak azért szólalt fel, hogy „a magyarországi tót ifjak nemzetiség-elleni” törekvései, és „a lőcsei cseh-szlávok, sem utánzásra sem pártolásra de kárhözváltásra méltó tótosodási szelleme megismértessék.”¹⁵

„Menyepóri Elek” a közlöje a Társalkodó 102. számában (december 19-én) Zay Károly a Szatócs-cikk alapján a lőcsei professzori karhoz írt levelének. A *hazánkban tótosodás ügyében* címet viselő írás egy fél hasábnyi felvezetés után fordul át ténylegesen a levél szövegébe. A felvezetés viszont nélkülözhetetlen. Szerepe, hogy megadja az értelmezés egyedül elfogadható keretét, amelyen belül a „közbotrányt gerjesztő értekezés” kapcsán annak valóságtartalma, a kiváltó ok súlya, léptéke vitán felül áll, és állításai megkérdőjelezhetetlenül valódiként kezelendők. Szatócs Zayra hivatkozott, és Zay Szatócs megszólalásában látja igazolását annak, hogy a magyarság és a protestanizmus számára egymást kölcsönösen feltételező egységét legfőképp a cseh–szláv nyelv tanulására alakult, magyarul tanulni nem akaró és az oroszok felé kacsingató líceumi diákság (és néhány tanár) veszélyezteti: „Azon ápolgató anyai kebel ellen, mellynek életünket, szellemi s anyagi jólétünket köszönhetjük, dühöngeni, azt szidalmakkal fertőztetni, anyanyelvünket, a szabadságnak, az értelmiségnek, magának a protestantizmusnak táp-elemét elfojtani kívánni, (...) a vétkek főbbike – anyagyilkosság.” Majd sor kerül arra a mondatra, amely majd Csaplovics számára az egyik – ha nem a legfontosabb – kiindulóponttá lesz abban a vitában, amelybe Zay levelének állításaira reagálva sodoródik: „A

¹² Uo., 366.

¹³ Uo., 367.

¹⁴ A vita során demonstrálódó oroszok általi fenyegetettséget jeleníti meg a vita peremére elhelyezhető módon Kazinczy Gábor a *Társalkodó* 1841/64. számában a címlapon megjelent írása (könyvismertetése) is, amely a következő kijelentésekkel indul: „Fenyegetőzve áll előttünk a kor s az éjszának őríása. Tanuljuk ismerni, mig lehet.” – KAZINCZY Gábor, *Az oroszok*, Társalkodó, 1841/64., 253.

¹⁵ SZATÓCS K., *A 'Panszlaviszmus' cseh-szláv hősei Lőcsén*, Társalkodó 1840/92., 367.

szláv nyelv többé nem a szabadság, nem a protestantismus nyelve, s így háborgató elem gyanánt csak fejlődésüket veszélyezteti.”¹⁶

Ebben a vonatkozásban a lőcsei tanári kar 1841. január 23-án, a Társalkodó 7. számában megjelent válasza is említést érdemlő, több szempontból is. Először is, mert bár szinte reflexszerűen védekeznek az intézményt ért vádakkal szemben, a választ egészében a tárgyilagosságra való törekvés jellemzi: Hlavacsek köztisztelőben álló tanár, a „tót” lelkipásztornak és tanítónak ismernie kell a majd rá bízott közösség nyelvét, és nemcsak rendes tantárgyként oktatják a liceumban a magyar nyelvet, hanem „Tomassek Pál professzor úr vezérlete alatt magyar literaturai intézet is létezik”, valamint „hogy ezen magyar literaturai intézet tagjai épen nem csupa született magyarok, hanem nagyrészt szláv – születésű ifjak is, kik azáltal is bizonyosságát adják annak, hogy a hazai nyelv iránti lelkesülésben ők is osztoznak.”¹⁷ Másodsor, mert a levélben azzal érvelnek, hogy a sajtó által nyilvános ügyvé lett eset a vallás és az iskola belügye, mert: „bármilyen baráti legyünk is a józan nyilvánosságunknak, a hírlap-olvasó közönséget kompetens bírónak még sem ismerhetjük el”¹⁸, s talán elvárható lett volna a főfelügyelőtől, hogy mielőtt levelet ír egy cikk kapcsán, sőt hozzájárul annak a sajtóban való közléséhez, előbb az érintettek bevonásával ismerkedjen meg az ügyel. S harmadszor, mert felkéri a címzettet, gróf Zay Károlyt, ha már a nyilvánosság is részese lett az egyházi iskolák e belügyének – elégtételként a lőcseiek számára – legyen az ő válaszuk is nyilvános.

Ugyanebben a számban közli a lap a leginkább érintett Hlavacsek Mihály válaszat is, amelyben – és ez a kialakult vita szempontjából is fontos: arra figyelmezteti Sz.-t (akit véleménye szerint „irigysége, gyűlölsége és rágalomkórsága“ késztetett arra, hogy megszólaljon), hogy a „csehszláv nyelv“ „bibliai nyelvek az ág. v. szláv községeknek”. Jellemzőnek tekinthető, hogy a Szatócs által megadott értelemben elhatárolódik a „Panszlavismus” fogalmának használatától: „E szót (...) én soha sem ejtém ki ajkimon, csupán most, midőn értekezése okot szolgáltatott rá.”¹⁹ A konkrét vita keretén túlmutat az a Hlavacsek által feltett kérdés, vajon

¹⁶ *A hazánkban i tótosodás ügyében*, közli MENY PÓRI Elek, Társalkodó, 1840/102., 405.

¹⁷ *A lőcsei lyceum előjáróinak a főfelügyelőhöz intézett nyilatkozata, a keblökben fejlődő panszlavismus vádjá aluli fölmentetésökre*, Társalkodó 1841/7., 24.

¹⁸ Uo.

¹⁹ HLA VACSEK Mihály, *Válasz „a panszlavismus cseh-szláv hősei Lőcsén” című cikkre*, Társalkodó, 1841/7., 26.

szabad-e „a hazafiság színe és zászlója alatt mindenféle méltatlanságot durván elkövetni”²⁰

A lócseiek szövegeinek fogadtatására nincs (nem lehet) kedvező hatással az a tény, hogy a Társalkodó korábbi, 6. számát (január 23-án) teljes egészében két olyan írás tölti ki – Szontagh Guszáv és az általa pártfogolt X.Y.Z. nevű szerzőé –, amelyek megfellebbezhetetlen tényként kezelik a protestáns iskolákból terjedő pánszlávizmusnak a hazát, a nemzet jövőjét fenyegető veszélyét.

Szontaghnak a címlapon szereplő szövege a Társalkodó 5. számában közölt *Nemzetiségünk ügye s a panslavismus jelenségei ágost. hitv. felsőbb iskoláinkban* című írásának folytatása, amelyben nézeteit illetően nagyon egyértelműen (és egyben Zayt is követően) fogalmazza meg véleményét/állásfoglalását: „A magyarosodás ügye azonkívül nálunk az egyesülés ügye is. Hazánk nyelvtekintetben egész Bábel, s ha a dolgot tovább is egykedvűleg, zsebbe dugott kézzel néznők, s magyarosodás által egygyé nem forradnánk: a német v. szláv elébb v. utóbb elnyelné nemzetiségünket s még nevünk is elenyészne a világ történetében.”²¹ Szontagh koordinátarendszerének további pontjai az „illyrismus”, a „tótság”, a „panslavismus”, az „ágostai hitv. egyház iskolái”, az iskolákban alakuló és működő „tót társaságok” (konkrétabban a lócsei „tót” társaság), az ezek ellensúlyaként megjelenített „magyar társaságok”, a szöszékekbe emelendő „magyar ajkú és szívű férfiak”, és végül: az iskolák és azok tanárai: „Ha a magyar nyelvbeni jártasságot s magyar szellemet már a papságtól kell kívánnunk, mennél szigorúbbaknak kell e tekintetben követeléseinknek az oktatók iránt lenni, kik azon intézetek előljáróji s lelke, mik nemzetiségünk ügyében a főszköz. Minden engedékenység e tekintetben növendékink, a nemzet s egyház legszentebb érdekeit kockáztatná.”²²

A 6. számban a címlapon közölt folytatás célja a lapszám további két harmadát kitevő *Nézetek az ágostai vallástételt követő főtanodákban*

²⁰ Uo., 27. – A Társalkodó 1841/24., 25., 26. számában válasz érkezik a továbbra is Szatócsként fellépő szerzőtől, amelynek olvasatát a „*Szatócs, Hlavacsek urnak.*” címet követő Kőlcsey-ídezet határozza meg: „Négy szócskát üzenek, vésd jól kebeledbe, s fiadnak / hagyj örökül, ha kihunysz: A haza minden előtt.” Az írás lényegében nagyobb terjedelemben, de alapjaiban ugyanazt az álláspontot közvetíti, amelyet a korábbi, az 1840/92. lapszámban megjelent szöveg is tartalmaz. A személyeskedés Hlavacsek által felhozott vádját azzal hárítja, hogy „soha nem jutott eszembe személyének ellensége lenni”, a lócseiek tévednek, ha azt hiszik, hogy a nyelv és nemzetiség dolgában „incompetens bíró a közönség” és „A választottam út tehát helyes volt, még akkor is ha protestáns vagyok.” (1841/25., 94.)

²¹ SZ – g. G – v., *Nemzetiségünk ügye, s a panslavismus jelenségei ágost. hitv. felsőbb iskoláinkban*, Társalkodó, 1841/5., 19. Jól felismerhetően az ún. herderi jóslat alakítja a mondat tartalmát. Csaplovics majd szintén Herderre hivatkozik a vita egyik szövegében.

²² Uo., 20.

uralkodó szláv szellemről című írás felvezetése, amely így Szontagh eddig mintegy elméletként szereplő állításainak és felvetéseinek, valamint az általa (is) megfogalmazott veszély valódiságának igazolása lesz. A felvezetés kulcsszavai az árulás és a hűtlenség, s az X.Y.Z.-ként szereplő szerző így joggal indíthat úgy, hogy a *Panslavismus* című cikk írójának (Szatócsnak) az egész felekezet becsületéért síkra szálló éber szemességéért mond köszönetet. Az egész szempontjából legalább ennyire fontos a 21. oldalon olvasható „A szerk.” aláírással szereplő kommentár, amely nemcsak abban a hitében erősíti meg az olvasót, hogy az X.Y.Z.-vel jelölt írás férfias hangvétele és összefoglaló jellege miatt érdemelt közlést, hanem arra is felkészíti, hogyan lássa a következő szám tartalmaként meghirdetett válaszokat: „A hírlap-író első legkomolyabb feladata: örködni a Haza mellett, s midőn a köztársaságot veszély fenyegeti, azt felfödözni s a vétkes irányt, a törvényesség s józan emberedés korlátai közt megróni. De a megtámadott ellenfélnek is adassék lapjainkban hely becsületes önvédelemre. Így világlik-ki majd az igazság: az olvasó közönség így tudni fogja, mit és mennyit higyen; a netalán eltévedt fél pedig – föltevén, hogy a józan ész szavára hallgat, látni fogja, mit mellőzön, s mit kövessen.”²³ Majd ezt követően közli, hogy a következő számban a lőcsei előljárók és Hlavacsek írásai szerepelnek majd.

X.Y.Z. (lényegében axiómaként) elfogadni ajánlott tételei: „tót ifjaink (...) heves ellenei a magyarságnak”, „felserdült korukig (...) folytában szíjják magokba lelkes tót tanítóiktól a szlavismust”, Lőcse „tót térítőket képző intézet”, Hlavacsektől „tanítótársai szintugy tartanak, mint tanítványai félnek”, ezért „Jaj azon szlávnak, ki tót társaságba nem jár” és „magyarul tudni nem dicsőség”, de még Lőcsénél is rosszabb Pozsony, a „totosodás virágzásának (...) fényesköre”, az itteniek a pétervári akadémiától kapnak könyveket: „Innen van az orosz befolyás olly nagy lábón.” S ha ez még mindig nem győzte volna meg az olvasót a veszély mértékéről, az író egy 1836-os (!) példát hoz fel igazolásként. A pozsonyi liceum diákjainak dévényi kirándulásáról festett kép egy oldalvágásra is alkalmat kínál, egy bizonyos „most modori professor”-t érintően, aki az akkori kaland állítólagos „elnöke” volt.

X.Y.Z. szövege elvárt olvasatának biztosítása a 10. számban, a címlapon megjelent *Szükséges igazítás* is, melynek szerzője, „cz”, aki a *Nézetek* állításait szemtanúként tudja igazolni, és látszólag azért szólal fel, mert tisztázni akarja a Pozsonyban tanító (és állítása szerint már vagy egy éve

²³ X.Y.Z., *Nézetek az ágostai vallástételt követő főtanodákban uralkodó szláv szellemről*, Társalkodó, 1841/6., 21.

halott) Schewerlay Mátyást a rá is vonatkoztatható vádak alól: „inkább magyar nemzetiségünk buzgó előmozdítója, mint a panszlavismus vakoskodó bajnoka volt”²⁴. A megszólalás lehangsúlyosabb helye mégis a modori professzorral kapcsolatos információ korrekciója: „X.Y.Z. úr hihetőleg S. K. modori tanítót urat érti, ennek öccse S. L. helyett”, aki „elhíresült panszláv”, de ez azért nem akadályozta meg abban, hogy Halléban, azért hogy megkapjon egy ösztöndíjat, magyarnak vallotta magát: „életében (...) egyetlenegy izben”.

Erre a februárban megjelent szövegre reagál a Társalkodó 1841/34. számában az érintett S. L., az *Igazítása A Társalk. f. évi 10d. számában közölt* „szükséges igazítás”nak címet viselő írással. Bár az *Igazítás* a címlapra került, „A szerk.” a (címlap egynegyedét kitöltő terjedelmű) lapalji kommentárja segítségével eléri, hogy a szöveg állításai megkérdőjelezhetőeknek tűnjenek²⁵, legfőképpen amiatt, mert „A szerk.” számára a haza és a nemzeti kölcsönösen feltételezik egymást (egy haza, egy

²⁴ cz, *Szükséges igazítás*, Társalkodó, 1841/10., 37.

²⁵ A bizalmi deficit megteremtése a célja/funkciója az Athenaeum 1841. március 18-án megjelent 33. számából átvett *Adatok a panszlavismus hőseinek ismertetéséhez* című írásnak is, amely Stúr az ellene felhozott vádakkal kapcsolatban közölt reakcióját követően olvasható a Társalkodó 135. oldalán. **A.B.C.** írása **X.Y.Z.** említett írása tartalmának irányának megerősítését szolgálja. A szerző, **A.B.C.** által használt „magyaromán” fogalmat az írás az Athenaeumban való első megjelenésekor „A szerk.” egy lapalji megjegyzés formájában így értelmezte: „Így nevezte egykor Rummy is a hazai nyelv barátit, védőit.” Erre az állításra **Rummy** az Athenaeum 48. számában (április 22-én) reagál: magyarománnak csak azokat a túlzó magyar írókat gondolja, akik mindekit kárhoznak, aki nem magyarul ír, illetve „azon magyarosított tótokat és németeket, kik az anyanyelvüket megvetik” (767.). **Rummy** *Ellenmondására Bajza* még ugyanabban a számban felel (*A Felvilágosítás az ellenmondásra* befejezését a következő, 49. szám tartalmazza). A válasz lényege: „hogy Rummy úr Magyarországon minden nyelvet egyenlő szeretettel pártolván, e hazát egy minden-nyelvű Bábellé akarja tenni.” (uo.). Míg **Rumy** **A.B.C.** írása kapcsán a szerkesztőségi megjegyzés készítette megszólalásra, az írás egy **Jozeffy Pált** érintő megjegyzését **L. D.**, illetve „Egy olvasó” korigálja. Az Athenaeum szerkesztősége a *Nagy harag semmiért* címet adja annak a szövegnek, amelynek lényege az a 11 soros *Czáfolat*, mely szerint **Jozeffy Pál** szuperintendensnek sohasem volt segédlelkése egy bizonyos **Noszák**. „A szerk.” ezt a cáfolatot, illetve **L. D.** a cáfolat megjelentetését sürgető levelét kommentálja a téma (a panszlavizmus) kapcsán jellemzőnek mondható hangnemből: „feljajdulások, kicsinségek miatt csak gyengeségeinket áruljuk el, és néha gyanuba is hoznak, hogy ha szél nem fúna, tán nem is zörögne a haraszt.” (1841, Első félév, 56.; május 11., 893–894.) **L. D.** azaz **Lichard Dan** (iel) az Athenaeum szerkesztőinek írt válaszát (*Kis harag valamiért*) a Századunk közli (június 3-án; 1841/44., 342–344.). Írásában **Lichard** (a selmecbányai liceum „Mathesis és Physica profesora”) a közönség hamis adatokkal való mulattatásának gyakorlatát kifogásolja. **Lichard** **A.B.C.** válaszol, a Századunkban (június 10-én; 1841/46., 356–358.). Írásának konklúziója: ha professzor úr „nem akar szinte a panszlavizmus hősei közé soroztatni, mellettek ne ügyvédeskedjék fogadatlanul; mert könnyen eszébe juthat valakinek megmutatni, hogy a pozsonyi panszláv officinának, tót társaságnak, a mathesis és physica némely professorai is voltak tagjai.” (358.)

nemzet, egy – hivatalos – nyelv) , míg az *Igazítás* írójának haza és nemzetfogalma ennél árnyaltabb. A magyar vagyok és szláv, számára egymást nem kizáró jelentéseivel kapcsolatos álláspontját az *Igazítással* kapcsolatban május 6-án, a 42. számban megjelent, Tomka Kálmán *Stur Lajos urnak a Társalk. f. e. 34d. szban közlötti igazítására egypár megjegyzés*²⁶ című írásra adott *Feleletben* (a Társalkodó 66. számában, augusztus 18-án) a korábbinál is pontosabban fogalmazza meg: „Mi pedig azt illeti, hogy én magyarnak mondtam magamat, megérthette szavaimból, mire vonatkozik az, t. i. hazámra, nem nemzetiségemre. Én az első tekintetben mindig Magyarnek (Hungarus) mondtam s mondom is magamat, de nemzetiségi tekintetben soha nem, mert én Szláv vagyok, s az is maradandok.”²⁷

„De én született magyarországi tót vagyok s mindaz engem is érdekel, mi nemzetem ellen (...) nyilvánítatik”²⁸ – jelenti ki néhány hónappal korábban Csaplovics is, aki Szontagh és X.Y.Z. írásaival szinte egy időben, a Pozsonyban megjelenő Századunk című lapban reagál Szatócs és Zay már említett, a Társalkodó 1840/92. és 1840/102. számában szereplő írásaira. Megszólalása az Orosz József szerkesztette újságban nem tekinthető kivételes, egyedi alkalomnak, hiszen írásaival már ezt megelőzően is szinte folyamatosan jelen volt a lapban, s annak állandó szerzőjeként játszott szerepe fontosságát jelzi, hogy az 1840-es, harmadik évfolyam első lapszámának címlapján is az ő újévi kívánsága olvasható, amely a „Szeretett Hazám!” megszólítással indul, és amelyben egyébként az országgyűlés és a törvénykezés kérdéseivel foglalkozik.²⁹ Ugyancsak a címlapon szerepel a második számban *Az újabb „jámbor ohajtások” felett* című (kétrészes) írásával, amelyben egy az Allgemeine Zeitungban 1839-ben Pius álnéven megjelent magyarellenes írásra reagál. Ennek szerzője a magyar törvénykezés képtelenségeit, negatívumait sorolja fel. Csaplovics válasza több okból is figyelmet érdemelhet. Részben, mert egyértelműen fogalmaz

²⁶ Tomka egyrészt az X.Y.Z. által leírtak következő tanújaként lép fel: „a szláv hősök garázdálkodását enszemmel láttam“, másrészt felszólítja Štúr, ha már „álbuzgalmában önmagával mit sem gondol, legalább mások jövődjét ne ássa alá“. TOMKA Kálmán, *Stur Lajos urnak a Társalk. f. e. 34d. szban közlötti igazítására egypár megjegyzés*, Társalkodó, 1841/42., 167.

²⁷ ŠTÚR Lajos, *Felelet*, Társalkodó, 1841/66., 264.

²⁸ CSAPLOVICS, *A hazánkban i tótosodás ügyében*, Századunk, 1841/3., 22. A név írásmódjával kapcsolatban Vendelín Jankovič, a *Ján Čaplovič – život, osobnost', dielo c.* monográfia szerzője is megállapítja , hogy nevét többnyire a magyar írásmódhoz igazodva használja. Lásd: JANKOVIČ Vendelín, *Ján Čaplovič. Život, osobnost', dielo*, Vydala Matica slovenská, 1945, 7.

²⁹ *Csaplovics újévi kívánata*, Századunk, 1840/1., 1.

akkor, mikor elutasítja a hírlapi viták résztvevőinek névtelenségét, illetve az álnevek használatát, ugyanakkor a vitát mint olyat, Széchenyi nyomán, fontosnak tartja, másrészt a „mi magyarok”, a szöveget átható szemléletmódjának következetes érvényesítése okán: „igazságszolgáltatásunk hiányait mi [magyarok] ön bölcsessége nélkül is igen jól átlátjuk.”³⁰

Csaplovicsra valóban nem jellemző, hogy a magyar nyelvű sajtóban szerepelve ne saját nevét használja. *Pennaharcokról* című, a Századunk 1839/28. és 29. számában közölt írása – amelyben azt hangsúlyozza, hogy más a vita és más a személyes sértés –, az Athenaeummal való konfliktusának okára (Toldy Ferenc egy jóval korábbi kritikája) is rávilágít: „csak azt tartom fen magamnak, hogy, ha Toldy Ferencz netalán képes volna, „Ungern’s Vorzeit” című munkámat folytatni, munkáját megdicsérjem, ha dicséretesnek találom. Mert az eszme épen a haza dicsőítése, mi neki annyira szíven fekszik”³¹. A sértés mint a vitához méltatlan eszköz kirekesztésének szándéka ellenére esetenként Csaplovicsnál sem vonható meg mindig pontosan a határ a sértés és a tárgyilagos, bár erőteljesen megfogalmazott állítás között (például, amikor purgatóriumnak mondja az Athenaeumot), de mindenféleképpen tanulságos az a megállapítása, hogy egy-egy írás megítélésében a megjelenés helye – az írást közlő lap neve – az olvasók számára döntő fontosságú: „hogy p.o. az Athenaeum és Jelenkor előfizetői előtt iszonyatoság minden, mit a Hírnök vagy a Századunk közöl, és megfordítva.”³²

A Csaplovics-féle *A hazánkban tótosodás ügyében* így akár a vitakészségéről is ismert szerző a Századunkban közölt – mindig jellegzetes hangvételű, és szertágazó tartalmú – írásainak egy további darabja is lehetne csupán. Másságának oka, hogy Csaplovics identitásának egy olyan komponense uralja a szöveget, amely a Századunkban korábban megjelent írásaiban leginkább csak izolált felvillanásokra korlátozódik; például *A magyar tudós társaságról* című (1840. október 5-e és 26-a között a Századunk 80., 82., 84., 85. és 86. számában megjelent) írásában, mikor egyes magyar szavak szláv eredetének tudatosítását kéri számon: „Igaz, tót nem ember, tehát tótul tudni is magyar phylologus méltósága alatt volna!”³³

A Századunk 1841/3. számában Csaplovics nem csak a lőcseiek megvédésére tesz kísérletet. Amit vitatni szándékozik, az Zay Károly

³⁰ CSAPLOVICS, *Az újabb „jámbor ohajtások” felett*, Századunk, 1840/2., 12. A folytatás s egyben befejezés az 1840/3. számban olvasható.

³¹ CSAPLOVICS, *Pennaharcokról*, Századunk, 1839/28., 219.

³² CSAPLOVICS, *Pennaharcokról*, Századunk, 1839/29., 229.

³³ CSAPLOVICS, *A magyar tudós társaságról*, Századunk, 1840/84., 670.

eljárása, melynek során egy a „családra” tartozó ügyet „még nyilvános lapokban is lenyomatott”³⁴, illetve Zaynak az az elképzelése, „hogy a szlávoknak vagy magyarosodniuk kell, vagy az éjszakkal összeforradniuk.”³⁵ És bár Csaplovics érezhetően ingerült, a korábban már idézett írásai alapján indokoltnak tűnhet az a felháborodás, amellyel visszautasítja a szlávokat érintő „rossz hazafiak” vádját.

Erre a felszólalására több válasz is érkezett. Az első már a Századunk következő, 1841/4. számában, január 13-án. A szerző gróf Zay Károly, aki a lőcsieknek írt válasza nyilvánossá tételének szükségszerűségét azzal magyarázza, hogy – mivel Szatócs a nyilvánosság elé lépett a Gitrenka ügyében –, így neki sem maradt más választása, „mint a törvények, a kormány és közérdekeink szellemében hivatalosan fellépni, s így a lőcsei lyceum előljáróit a körükben fejlődő illy törvényelleni veszélyes működésekre figyelmeztetni”³⁶. Zay lényegében megismétli, és így megváltoztathatatlanul, egyedül elfogadhatóként rögzíti a Társalkodó 1840/102. számában nyilvánosságra hozott levelének legfontosabb tételeit. Csaplovics állításaiból csupán az álnevek használatának elutasítását fogadja el, de ez az egyetértés is megkérdőjeleződik a kontextus egésze által, mert bár elképzelhetőnek tartja, hogy Csaplovics „kötelességének tartá”, e nézetei szerint megsértettnek talált magyarhoni szláv testvérmemzet ügyében védőül fellépni”, mégis azzal folytatja, hogy bár ez az eset nem az az eset, de ha az lenne (t.i. ha névtelen lenne az írás, amelyre ő, Zay most reagál), akkor „mellék cél lappangását lehetne sejdíteni, t.i. azt, miszerint a szlávok bajnoka álarczaja alatt hitsorsosim előtt gyűlöletessé kívánt tenni, és ezáltal az egyenlenség magvait közénk szórni, hogy annál könnyebben béníthassa hivatalos állásomtól támasztott hitbeni és nemzetiségbeni buzgó törekvéseimet.”³⁷

Zay számára az itt megfogalmazott fenntartásai igazolásának tűnik majd az a Lipszében az 1841-es év első hónapjaiban megjelent – a lőcsieknek írt levelére reagáló – névtelen vitairat (apológia), melynek szerzőjét Csaplovicsban látja. A *Schreiben des Grafen Karl Zay, General-Inspectors der Evangelischen Kirchen und Schulen Augsburgischer Confession in Ungarn an die Professoren zu Leutschau* szövegében megfogalmazott álláspontok oly mértékben Csaplovicstól eredőnek látszottak, hogy annak egy nyilatkozatot is közzé kell tennie a Századok 1841/39. számában, május

³⁴ CSAPLOVICS, *A hazánkban tótosodás ügyében*, Századunk, 1841/3., 22.

³⁵ Uo., 23.

³⁶ ZAY Károly gróf, *Válasz Csaplovics urnak a hazánkban tótosodás ügyében*, Századunk, 1841/4., 25.

³⁷ Uo., 29.

17-én: „Ezennel bizonyossá teszem az egész t. olvasó közönséget: hogy azon legközelebb illy cím alatt: Schreiben des Grafen Carl Zay stb. Lipcsén nyomtatott irat, nem az én munkám, és hogy abban legkisebb részt sem vettem. Bécsben, maj. 12. 1841. Csaplovics János.”³⁸ Május 27-én, a lap 42. száma Zay *Viszon nyilatkozását* közli, amelyből egyértelmű, hogy szinte biztosra vette Csaplovics szerzőségét. Ezzel a pár sorral a vitának ez a Csaplovics – Zay-féle ága – legalábbis a magyar nyelvű sajtóban – nem nő tovább.³⁹ (Csaplovics *Nyilatkozásának* egyik következménye, hogy a figyelem más, szerzőként lehetségesnek tartott személyekre irányul, így pl. a Társalkodó 1841/54. számában, július 7-én Hlaváček Mihály is nyilvánosan tiltakozik az ellen, hogy ő írta volna a *Schreibent*.⁴⁰)

Csaplovics írására az Athenaeumban (amelynek a *Pennaharcokról*-ban megtámadott Toldy és az Akadémia működésének bírálata miatt is van mit számon kérnie rajta) is megjelenik egy válasz, Szontagh tollából (a 13. számban, január 31-én), bár az *Előleges kérelem Csaplovichhoz* válaszként való értelmezése paradoxon⁴¹, hiszen Szontagh azt állítja, hogy:

³⁸ CSAPLOVICS János, *Nyilatkozás*, Századok, 1841/39., 304.

³⁹ „Igaz örömmel olvastam Csaplovics urnak abbeli szives nyilatkozását, hogy ő azon ellenem irányzott Lipcsében nyomtatott gunyiratnak szerkesztésében legkisebb részt sem vett; mert őszinte megvallom, ha valami, csak az vala busító, hogy a viszonyok következtében kénytelen valék azon gondolatnak helyt adni, miszerint az említett iratnak szülője hitsorosim egyike és talán még egy olly tisztelt férfit mint Csaplovics ur.” [ZAY Károly gróf, *Viszon nyilatkozás*, Századok, 1841/42., 328.] Csaplovics 1841. május 7-én (német nyelvű) levelet is ír ebben az ügyben, mert kellemetlenül érinti a hír, miszerint Zay őt tartja a *Schreiben* írójának, s amelyben arról biztosítja, ha ő lenne a szerző, nevével vállalná a szöveget: „Ich hätte die Schrift ganz anders ausgestattet, darunter auch in juristischer Hinsicht.“ A szóban forgó levelet Gragger Róbert közölte az Irodalomtörténeti Közleményekben 1910-ben, és erre a forrásra hivatkozva említi Jankovič monográfiája is. [GRAGGER Róbert, *Magyar írók levelei gróf Zay Károlyhoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 20 (1910/3.), 362–363.; JANKOVIČ, *Ján Čaplovič*, i. m., 92.]. A *Schreiben* által vetett hullámok a Századok szerkesztőségét már korábban is elérték. Az 1841/34. számban OROSZ László *Rágalom és névtelenség* c. ügyben – felháborodva és elítélően (264.), majd az 1841/50. szám a Pesther Tageblatt egy írását veszi át *Egy világpolgár magánnyézetei* címmel (a szerző V- r.). Az írás megfontolandó eleme az a megállapítás, mely szerint: „A folytonos felriasztás és ingerkedés által a „hazai ügyben“ (mellynek a magyar nyelv terjesztése mondatik) előhaladás lehetetlen.” (390.)

⁴⁰ „*Nyilatkozás*. Értésemre esvén, hogy némelyek a mgos csömöri gróf Zay Károly úr köztiszteletű főfelügyelőnk ellen intézett illy című röpirat: „Schreiben des Grafen Carl Zay an die leutschauer Professoren szerzőjének csekély személyemet is gyanítják lenni, szükségesnek tartom ezennel személyesen kijelenteni, hogy én az említett irományban sem közvetlenül, sem közvetve részt nem vettem, s hogy az nemcsak minden hozzájárulásom, sőt minden tudtom nélkül is adatott-ki. Löcsén, nyárelő 15-én 1841. Hlaváček Mihály s.k. A löcséi á. h. v. lyuceumbeli rendes professor.”, Társalkodó, 1841/54., 216.

⁴¹ E paradoxon hátterét az a tény teszi érdekessé, hogy Csaplovics a *Pennaharcokról* 2. részében így jellemezte gondolkodásmódját: „Hogy nézetem a közönségesektől gyakran elütnek (paradoxok) arról nem tehetek.” – CSAPLOVICS, *Pennaharcokról*, 1839/29., 230.

„Csaplovicsnak e cikkelyéről egyébiránt itt szólani nem szándékom.”⁴² A válasz egyik jellemzőnek tartott eleméről, a szélmalomharc a vita egyéb szövegeitől eltérő vonatkoztatási rendszer lehetőségét megteremtő szerepéről a későbbiekben még lesz szó, de Szontagh írása ezen túl is tartalmaz olyan állításokat, amelyek korábban, ilyen módon még nem jelentek meg a vitában. Az egyik legfontosabb talán, hogy azt állítja: „a magyar értelmiség nagyobb részének szívéből szólok”.⁴³ A következő, hogy „teljesen elidegenült tőlünk, nem érti többé a nemzetet s a nemzet nem érti őnt”⁴⁴, majd azt állítja, hogy Csaplovics „csatározása” az „álnévűség” ellen „nevetséges”: „az embernek igen helyes oka lehet álорcra alatt rejtekezni p.o. ha kötelességében áll az igazságot napvilágra hozni s előre tudja, hogy a *semmirekellőket* (kiem. D. A.) maga ellen lázasztja. Nem a dolog, hanem a szándék határozza meg az álnév helyes vagy helytelen létét (...) Criticusnak épen mindig névtelennek kellene lenni”⁴⁵.

Csaplovics Szontaghnak címzett *Válasza* a Századunk 1841/26. számában jelent meg, április 1-jén (és írásmódjára egyébként is általában jellemző módon) most paragrafusokba szedve mondja el véleményét. A 11 paragrafusba szedett szöveg kulcsának a 4. – éleslátásról tanúskodó – paragrafus tekinthető. Nemcsak a nemzetgyűlölet szításának veszélyére hívja fel a figyelmet (a túlzott mértékű nyelvi türelmetlenség miatt), hanem arra a megfontolandó körülményre is, hogy a magyar nyelv tanulása nem járhat együtt a saját nyelv elhanyagolásával: „Többen dobbal mennek madarászni, s bottal hajigálnak a madarak közé. Egy néző igyekszik e mód bohóságát velők megfoghatóvá tenni. Nem érdemel e inkább köszönetet, mint szidalmat?”⁴⁶

Az alig három hasábnyi terjedelmű írásra Szontagh 10 hasábnyi terjedelmet meghaladó, 4 folytatásban közölt szövegben válaszol az Athenaeumban 1841. április 29-e és május 6-a között (*Felelet Csaplovicsnak*

Csaplovics paradoxonairól részletesebben ld. MÉSZÁROS András, *A „szeszélyes” Csaplovics paradoxonai* = Üő, *A marginalitás szelíd bája*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994, 48–70.

⁴² SZONTAGH Gusztáv, *Előleges kérelem Csaplovicshoz*, Athenaeum, 1841, Első félév, 13. szám, 205.

⁴³ Uo., 206.

⁴⁴ Uo. – Szontagh itt arra céloz, hogy Csaplovics németül megfogalmazott szövegeit a Századunk szerkesztősége fordítja magyarra, bár magyar tudását – korábban magyarul írt, a Tudományos Gyűjteményben megjelent írásait is említve – nem vonja kétségbe. A kérdésről hasonlóan vélekedik a monográfus, Jankovič is, Csaplovics egy Rumynak, ill. a Gragger által közölt, Zaynak címzett levél Csaplovicstól eredő állításai alapján. Ld. JANKOVIČ Vendelin, *Ján Čaplovič, i.m.*, 98.

⁴⁵ Uo., 206.

⁴⁶ CSAPLOVICS, *Válasz Szontagh Gusztávnak (Csaplovicstól)*, Századunk, 1841/26., 205.

orosz-századi válaszára, de tulajdonképpen még e válasz kiegészítése, toldaléka, a május 13-i lapszámban megjelent *Csaplovicsiana* is). Szontagh az írás első részében (1841/51., 811–815.) lényegében áttekintést ad a vita addigi alakulásáról (a *Gitrenkáról* szóló Szatócs-szöveghez visszanyúlóan), illetve pontokba szedve kitér a személyét filozófusként, akadémikusként és magyarként ért támadásokra. A második és harmadik rész (1841/52.; 1841/53.) célja a Csaplovics állításaiban látott ellentmondások feltárása, amelyeket 9 pontban összegez. Az első pontban Csaplovics a sajtószabadság pártosságával kapcsolatos megállapítását kommentálva azt állítja, hogy a (sajtó)szabadság nem végtelen: „A ki (...) minden hazai ügynek ellenszegül, ne intsük e meg azt, hogy magába térjen, vagy éppen hallgasson?”⁴⁷ A hatásellenhatás Csaplovics- tétellel kapcsolatban pedig – az egyetlen igazság nevében – a megoldást abban látja: „hogy hatásunk túl nyomó legyen”⁴⁸. A szöveg egyébként (a papok nyelvhasználatának témáját is megtárgyalva) a személyeskedés kereteit is meghaladóan vált hangnemet a pozsonyi diákok, a dévényi kirándulás és Štúr említése kapcsán (egészében a „panszlavismus” ellen csatázva): „Okos hadvezér csatába nem küldi egyszerre minden katonáit, a gránátosok, vaslovasok s nehéz ágyúk tartaléknak maradnak. Mi sem mondtuk még el az utósó szót, a legterhelőbb adatok még hátra vannak, s nem szeretnénk azoknak közlésére kényszerítettetni.”⁴⁹ Csaplovics szövegének elemzését azzal zárja, hogy a megszólított olvasók – „Kegyetek” – (és itt megjegyzendő, hogy ez az olvasó egyébként csak akkor alakíthatna ki független, saját véleményt, ha egyben olvasója a pozsonyi Századunknak is): „Alkalmasint csodálni fogják a 'pánszláv hős' öntelt képzelését, hogy ellenem illy üres, hasztalan fecsegéssel fellépni mer.”⁵⁰

Az írás az Athenaeum 1841/54. számában megjelent befejezése Csaplovics a magyar irodalomból való kirekesztésének (miközben Szontagh ezt a fogalmat a korabeli és a mainál tágabb jelentésében használja) szándéka (sőt: feladata) indoklásaként olvasható: az akadémia megtámadása, a pánszlávok melletti felszólalása, a „nemzet vezér-eszméinek” ellentmondó állításai miatt, s mert „magyarul írni sem tud”⁵¹.

⁴⁷ SZONTAGH Gusztáv, *Felelet Csaplovicsnak orosz-századi válaszára*, Athenaeum, 1841, Első félév, 52., 830.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo., 831.

⁵⁰ SZONTAGH Gusztáv, *Felelet Csaplovicsnak orosz-századi válaszára*, Athenaeum, 1841, Első félév, 53., 846.

⁵¹ SZONTAGH Gusztáv, *Felelet Csaplovicsnak orosz-századi válaszára*, Athenaeum, 1841, Első félév, 54., 862.

Szontagh itt, az írás vége felé is ismételten használ Csaplovicsra vonatkoztatva olyan erősen túlzó fogalmakat, mint az elmebeteg és az eszelős. Ezek használatának felszíne alatt azonban egy nagyon is irodalminak tekinthető játék nyomait fedezhetjük fel, melynek a két vitapartner egyaránt tudatában van. A játékot Szontagh indítja, mikor az *Előleges kérelemben* így szólítja meg vitapartnerét: „értjük meg egymást jól, hogy légbe ne hadarászsunk s szélmalomokkal ne küzdjünk”⁵². Ebben nyilván még nincs semmi különös, hiszen a szélmalomharc a mai értelmében vett használata már kimutatható a korabeli magyar sajtó szövegeiben is⁵³, de mikor Szontagh már egyenesen arra kérdez rá, hogy ép lehet-e annak elméje, aki úgy lép fel „mint a tótságnak apostola”, akkor a saját válaszát megfogalmazó Csaplovics nemcsak elfogadja ezt a keretet, hanem fel is használja Szontagh ellen: „ő az – mondja – ki valódi magyar Don Quixotte gyanánt csak szélmalomokat támad meg.”⁵⁴

A már említett Jankovič, a monográfus (illetve őt követően Ján Vladimír Ormis, aki az *O reč a národ* című átfogó jellegű munkájában foglalkozott az 1832 –1848 közötti szlovák vitairatokkal) azt állapítja meg Csaplovics *Válaszát* elemezve, hogy feleslegesen ragadja el az indulat, és ezért meggondolatlan kifejezésekre ragadtatja magát, sőt helyenként kifejezetten gorombáskodik.⁵⁵ Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy a vitázó felek egymást mindketten Don Quijoténak látják, akkor a „hibbant”, mint a másik jellemzésének kulcsszava ezen a kereten belül teljes mértékben indokoltnak tekinthető.

„Don Quijote hibbantán szolgál, mégsem tudatlanul. Az eszmények, melyeket ily torz módon és vásári eszközökkel véd, számára még végzetes és valóságos események” – írja majd 100 évvel később Márai Sándor⁵⁶ is,

⁵² SZONTAGH Gusztáv, *Előleges kérelem Csaplovicshoz*, Athenaeum, 1841, Első félév, 13., 205.

⁵³ Ld. Például a Társalkodó 1841/53.; 54. számában megjelent *Szélmalomok: és harc és háború* című (névtelen) írásban, amelyben arról a korabeli nyilvánosságot foglalkoztató kérdéstről volt szó, vajon a szerkesztő képes-e felismerni azt, milyen mértékben eredeti, illetve eredeti-e egyáltalán a szerző által beküldött szöveg? A szélmalomharc ebben az esetben csak a szinte kilátástalan törekvés színnonimájaként van jelen.

⁵⁴ CSAPLOVICS, *Válasz Szontagh Gusztávnak*, Századunk, 1841/26., 205. A Don Quijote-i kontextus korábban már például az általában az alcímén említett *Mit Speck fängt man Mäuse* (1834) c. vitairat szövegében is megjelent, amelyet Csaplovics és Szontagh egyaránt ismerhettek.

⁵⁵ Lásd: JANKOVIČ, *Ján Čaplovič, i.m.*, 136.; ORMIS Ján Vladimír, *O reč a národ. Slovenské národné obrany z rokov 1832 – 1848*, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1973, 107.

⁵⁶ MÁRAI Sándor, *Cervantes = RÁKOSI Marianna, Miguel de Cervantes Saavedra: El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha magyar kiadásai*, SZTE Hispanisztika Tanszék, Szeged, 2005, 28.

akinek Don Quijote-értelmezése összecseng azzal a 19. századi olvasattal, amely a búsképű lovag alakjához a hibbantást és az ezzel együtt megjelenő vaskosságot (is) társította. Ebben a keretben Szontagh és Csaplovics vaskossága egyben a Don Quijote-i jelleget láttató eszköz szerepében is megjelenhet. Elmezavartság, Szontagh „magyar philosophiájának” „olla potrida”-ként való felidézése, „az egész magyarság engem mint bolondot fogna nevetni” (ha olyanokat mondanék, mint Szontagh) típusú állítás Csaplovics írásában egyaránt ebbe a kategóriába sorolható. Hasonló tartományba illeszthető az Athenaeumban megjelent *Feleletben* az eszelős, ennek variációjaként az eszelősködés, az eszelős irány és végül az „elmebeteg” (akiket „gyámság s felvigyázat alá” vesznek a „polgári életben”⁵⁷!).

Csaplovics az 1841 januárjában a Századunkban közölt írására megjelenik még egy további – a vita egésze szempontjából szintén figyelmet érdemlő válasz – júliusban, az Athenaeumban, a második félév 5. és 6. számában (július 11-én és 13-án). A *Csaplovics a holdban* szerzője az a Szatócs, akinek a Társalkodó 1840 novemberében közölte a vitát generáló, provokáló írását. A szöveg a – Szontaghtól átvett – Don Quijote-i szerep (elmeállapot) feltevéséből kiindulva állítja, hogy Csaplovics „nem annyira ellenfelével, mint saját agya szüleményeivel küzd”⁵⁸, és bár a vita lényegi elemei szempontjából nem mond semmi újat, érdekessége – amit már a cím megválasztása is jelez – abban áll, hogy a Zágrábban kiadott Luna (azaz: Hold) 15., 16. és 17. számában megjelent „*Ueber die Magyarisirung Ungarns*” („von Čaplovič”) és a (már említett) *Schreiben* (a szerző: „anonymus Belae regis notarius”) szövegét is – kizárólag – eredeti állításai (vádjai, félelmei) igazolásaként olvassa, Csaplovics – már Szontaghnál is megjelenő – inkompetenciáját felnagyítva. Szatócs – ismét Szontagh véleményének visszhangjaként – megismétli a „németül ír” kirekesztőnek szánt vádját is.

Szatócs írásán a *Felelet* és a május 13-án megjelent *Csaplovicsiana* együttes hatása érezhető, amelyben Csaplovics már nem vitapartner, hanem sokkal inkább az értetlenség kerülendő példája.

A *Csaplovicsiana* Szontagh által megfogalmazott célja: „Csaplovics ír koronként napvilágot látó csoda elmeszüleményeit megismertetni”⁵⁹ – s így a vita fő vonalát látszólag (legalábbis az írás első felében) már elhagyva,

⁵⁷ SZONTAGH Gusztáv, *Felelet Csaplovicsnak orosz-századi válaszára*, Athenaeum, 1841, Első félév, 54., 862.

⁵⁸ SZATÓCS, *Csaplovics a holdban*, Athenaeum, 1841, Második félév, 5., 77.

⁵⁹ SZONTAGH Gusztáv, *Csaplovicsiana*, Athenaeum, 1841, Első félév, 57., 909.

megszólalásának apropója Csaplovics a Századunkban még 1840-ben megjelent „*Nyílt válasz Vállas urnak*” című – rövid – az ún. Akadémia-vitához tartozó írása.⁶⁰ A Vállas felé mutató kitérő – bár nem a Szontagh-i értelemben – valóban figyelmet érdemel, Vállas a *Csaplovics urhoz* írt *Nyílt levele* második részének befejezése miatt, amelyben a fentiekben tárgyalt vitára korántsem jellemző módon a következőket olvashatjuk: „én sem ismerem félre Cs. ur felszólalásában az igazságos oldalt, s mi mindennél becsesebb a jó szándékot. Legyünk igazságosak s a jó ügy győzni fog. Ha némellyek Cs. urat megbántották, ez nem az academia sem az akademikusok többségének tette, hanem egyeseké. A többség, velem együtt, Cs. urnak sem tehetségit, sem pedig tagadhatatlan írói érdemeit nem ignorálhatja.”⁶¹

Csaplovics a nyelvkérdéshez hozzászóló, a többségitől eltérő álláspont képviselő írásaira érkezett válaszok közös jellemzője, hogy a fent idézett, és a vitához csak áttételesen kapcsolható idézetten túl nincs valódi nyoma a megértés egy esetleges kísérletének sem. A téma (és Csaplovics) kapcsán a magyar sajtóban uralkodó hangulatot jól érzékelteti „A szerk.” a *Csaplovicsianához* fűzött lapalji megjegyzése is: „Tisztelt társunk Szontagh Gusztáv úr a nemzeti haladás barátinak háláját bizonyosan meg fogja érdemleni azon nagy áldozatért, miszerint, nem kímélve hasznos dolgokkal tölteni szokott idejét, fáradságot veszen magának a Csaplovicsok rendre igazításában. Csaplovics rég untatja és boszantja a magyar közönséget alaptalan beszédeivel, ideje, hogy valaki ez iránt is szót emeljen.”⁶²

És Csaplovics a Szontaghnak írt *Válasz* után magyar nyelven már nem is jelentet meg írásokat, bár monográfiája szerint a Zágráiban megjelent (Szatócs által a német nyelvűség miatt is negatív példaként említett) *Ueber Ungarns Magyarisirung* eredetileg a Századunk számára készült (amelynek Csaplovics az 1838-as indulás óta szinte házi szerzője volt, ahogy ezt a lapban az 1838 és 1841 közötti időszakban közölt cikkeinek száma és terjedelme is igazolja⁶³), de közlését a szerkesztő a magyar sajtóban tükröződő közhangulatra való tekintettel valószínűleg elutasította. A feltételezés lehetséges igazolásaként Jankovič Csaplovics egy Rumynak 1841. július 18-án írt levele részletét idézi: „Dem Orosz werde ich keinen

⁶⁰ Csaplovics itt Szontagh Gusztávot az olyan akadémiai tagok példájaként említi – név szerint, és csak őt – akik „nyerseség által akarják pótolni, amivel a tudományban nem bírnak”. CSAPLOVICS, *Nyílt válasz Vállas urnak*, Századunk, 1841/31., 240.

⁶¹ VÁLLAS Antal Dr., *Nyílt levél Csaplovics urhoz*, Századunk, 1840/101., 807.

⁶² SZONTAGH Gusztáv, *Csaplovicsiana*, Athenaeum, 1841, Első félév, 57., 912.

⁶³ Lásd Jankovič monográfiájának bibliográfiai adatait: JANKOVIČ, *Ján Čaplovič, i.m.*, 177–179. [Orosznak többé egy betűt sem küldök. Még az újságját sem küldi többé nekem. Már kiismertem, ő egy hamis ember.]

Buchstaben mehr schicken. Er schickt mir nicht einmal seine Zeitung mehr. Ich habe ihn als einen falschen Menschen schon kennen gelernt”⁶⁴.

A Szegedy-Maszák Mihály szerkesztette *A magyar irodalom története* II. kötetében A „Kis-Európa” – *gondolat a magyar néprajzban* című tanulmány szerzője, Kósa László a „Magyarország Európa kitsinyben” gondolatát megfogalmazó Csaplovics (az etnográfus⁶⁵) korabeli szerepét így jellemzi: „A magyar szellemi élet különben alig tartotta számon. Udvarhúisége és szlávbarátsága még életében sokak előtt ellenszenvenessé tették.”⁶⁶ Az állítás második részével egyet lehet, egyet kell érteni, de ami kora magyar szellemi életében elfoglalt helyét illeti, azt a kor egyik jelentős (és messze ható) vitájában vonatkoztatási ponttá lett szerepe miatt is talán érdemes lenne újragondolni.

Hivatkozások

- Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Budapest, reciti, 2014.
- JANKOVIČ Vendelín, *Ján Čaplovič. Život, osobnost, dielo*, Vydala Matica slovenská, 1945.
- MÉSZÁROS András, *A marginalitás szelíd bája*, Pozsony, Kalligram, 1994.
- ORMIS, Ján Vladimír, *O národ a reč. Slovenské národné obrany z rokov 1832 – 1848*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1973.
- GRAGGER Róbert, *Magyar írók levelei gróf Zay Károlyhoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1910, 20. évf., 3. füzet, 349–363.
- MÁRAI Sándor, *Cervantes = RÁKOSI Marianna, Miguel de Cervantes Saavedra: El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha magyar kiadásai*, Szeged, SZTE Hispanisztika Tanszék, 2005, 24–31.
- KÓSA László, *A „Kis-Európa” – gondolat a magyar néprajzban = A magyar irodalom története II.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.

Zhrnutie

Cieľom štúdie je poskytnúť súhrnný prehľad časopiseckej polemiky o otázkach jazyka v súvislosti so zvolením grófa Karola Zaya za generálneho inšpektora evanjelickej cirkvi v Uhorsku a následnej – v časopise Társalkodó – publikovanej (Zayove obavy akoby potvrdzujúcej) reakcie istého Szatócsa, ktorá

⁶⁴ JANKOVIČ, Ján Čaplovič, i. m., 137.

⁶⁵ Alapvető jelentőségű műve az 1829-ben Pesten megjelent *Gemälde von Ungern*.

⁶⁶ KÓSA László, *A „Kis-Európa” – gondolat a magyar néprajzban = A magyar irodalom története II.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 111.

vyvolala nezvyčajne ostrú ale aj rozsiahlu polemiku v súvislosti s používaním maďarčiny ako úradného jazyka ako aj v súvislosti s názormi na postavenie slovenčiny, najmä na evanjelických lýceách v Uhorsku. Vzhľadom na výraznú odlišnosť svojich názorov sa v dobovej maďarsky písanej tlači stáva Csaplovics kľúčovou postavou výmeny názorov v uvedenej oblasti. Štúdia sleduje zmenu, ktorá vedie k posunu jeho postavenia od blízkosti centra až smerom k periférii. Vzhľadom na skutočnosť, že autori mnohých príspevkov používali pseudonymy, ktoré sa nie vždy dajú odkryť, v štúdiu sa uvádzajú všetky mená v tvare, ako boli uvedené pod citovanými časopiseckými príspevkami z rokov 1839 až 1841 v Századunk, Társalkodó a Athenaeum.

SZABÓ KLAUDIA

MARGITA FIGULI ÉS MŰVEI A MAGYAR ÉS SZLOVÁK IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS IRODALOMKRITIKAI DISKURZUSBAN¹

Annotáció: A tanulmány időrendben tekinti át Margita Figuli magyar fordításban megjelent műveinek szlovák és magyar irodalomtörténeti, valamint irodalomkritikai vonatkozásait azzal a céllal, hogy képet adjon az író szlovák illetve magyar irodalomban elfoglalt helyéről az alkotások megjelenésének idejétől kezdve egészen napjainkig. Az általános bevezetőt követően – melyben főként a vizsgált művek kiadásának történetére, továbbá rövid cselekményének bemutatására kerül a hangsúly –, a tanulmány második fejezete a *Pokušenie (Megkísértés)*, a *Tri gaštanové kone (Három pejlő, Három gesztenyepej)* és a *Mladost (Ifjúkor)* szlovák kritikai visszhangjával foglalkozik. Az utolsó fejezet az *Új Szó* (1959, 1969), az *Irodalmi Szemle* (196), az *Élet és Irodalom* (1961), a *Mladá tvorba* (1961), a *Hét* című lapok hasábjain, valamint Sziklay László és Szalatnay Rezső irodalomtörténetében megjelenő, Figulival és az alkotásaival kapcsolatos recenziók alapján utal az író magyar recepciójára. A tanulmány a korábban ezzel a témával kapcsolatos eredményeket is magában foglalja, továbbá kibővíti azokat.

Kulcsszavak: Margita Figuli, irodalomtörténet, kritika

1. MARGITA FIGULI A SZLOVÁK IRODALOMTÖRTÉNETI DISKURZUSBAN

Margita Figulit az irodalomtörténet az 1900–1945-ös évek közé eső korszakba sorolja, a szlovák irodalmi hagyományban egyedi mérföldkönek számító, korábban „lyrizovaná próza” néven ismert *naturizmus* irányzat kiemelkedő képviselőjeként tartja számon.²

¹ A témával kapcsolatos kutatások az 1/0051/14. számú, *Ideológia, identity a sebareprezentácia v kontexte lingvistiky a literárnej vedy v multikulturálnom priestore* című VEGA-projekt keretében folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

² A naturizmus fogalma a magyar irodalomtörténetben nem ismert, a szlovák irodalomban viszont önálló irányzatként, az ún. lírizált próza (lyrizovaná próza) egyik típusaként jelenik meg. Kiteljesítése a 20. század 30-as éveiben fellépő új generáció (Margita Figuli, Dobroslav

Recenzensei szerint költészetében a belsőleg átértzett lírizmus képvisel maradandó értéket, melyet prózáiban is megőriz, sőt mesebeli elemekkel kitűnően ötvöz, hogy általuk a történeket a maguk változatosságában ragadhasa meg. Továbbá prózai műveit a ritmikus mondat jellemzi, mely irodalmi kifejezőmódjának kivételes jelleget, egyfajta dinamizmust kölcsönöz. Az író alkotásainak nyelvezete erősen poétikus, metaforikus. Egyszerű, áttekinthető mondataival, expresszív stilizációjával a szöveg linearitása, folyamatossága megszűnik, ezáltal a szöveg drámaisága láthatóbbá válik. Ennek okán Figuli rövid mondatait szükséges kiegészíteni az olvasó saját asszociációival, ami az olvasó részéről aktív részvételt feltételez. A felsoroltak mellett az író egyedi szókincsét emelhetjük ki, melyben a folklorisztikus és a mai kultivált stilizáció elemei keverednek egymással, ezenfelül a hangsúly a szó helyett a mondatra mint egészre kerül.³

1.1. A *Pokušenie* című novelláskötet

Margita Figuli 10 elbeszélést és novellát tartalmazó első kötete 1937-ben látott napvilágot a prágai Mazáč Kiadónál. A kötet 2700 példányban került kiadásra, Ján Smreknek, az akkori EMSA (Edícia mladých slovenských autorov) szerkesztőjének a közreműködésével. 1959-ben a kötet a szocialista realizmus térhódításának hatására átdolgozásra került, s ez irodalomtörténeti szempontból egyértelműen visszalépést jelentett. Ezt követően 1972-ben a Slovenský spisovateľ Kiadónál az ún. Vybrané spisy I. kötetében a *Pokušenie* (Megkísértés) mellett az eddig könyvben ki nem adott, Figuli régebbi, 1930–1940 között keletkezett szövegeit tartalmazó *Mámivý dúšok* (Egy korty mámor) is megjelent.

A *Pokušenie* kötet novelláinak többségében központi motívumként a szerelem/szeretet megragadása jelenik meg, annak különféle módzataiban. A gyűjteménybe került szövegek nagy részét lineáris kompozíció jellemzi, jelentős külső fordulatok nélkül. A történekek általában két, ritkábban több

Chrobák, Eudo Ondrejov, František Švantner) munkásságához köthető. A naturizmus jellemző jegyeihez tartozik: a próza lírizálása; az egyszerű ember mindennapjainak középpontba állítása; vallási, bibliai reminiscenciák bevonása; esztétizmus; az irodalmi alak, elbeszélő dominanciája; a szubjektív elbeszélés mód; én-mi ellentéte; a jó és a rossz harca; az én kettőssége; aktuális jelen; a szűzsé hatalma a fabula felett; rejtélyesség. (Erről bővebben: SZABÓ Klaudia, „Istennek más terve volt velünk” = Trópusok, facebook, költészet, szerk. CSEHY Zoltán, POLGÁR Anikó, MEDIA NOVA M Kiadó, Dunaszerdahely, 2014, 195–216.)

³ PAŠTEKA Július, *M. Figuli medzi tradicionalizmom a modernizmom*, Slovenské pohľady, 87 (1971/10), 45.

szereplő között zajlanak. A novellák tematikus kiindulása legtöbbször egy dilemmán alapszik: ez a válaszút különféle jellegű lehet (intellektuális; szociális; morális). Ugyancsak meghatározó a szereplők szubjektív, egyéni rálátása a megoldásra váró problémákra, melynek következtében gyakran a belső konfliktus, sőt a saját magukkal szembeni bizonytalanság kerül a cselekmény középpontjába, ezáltal az epikus történet (fabula) háttérbe szorítva. Figuli a szlovák klasszikus novella nagyjaitól (Tajovský, Timrava, Jégé) eltérően a cselekményt nem bővíti, hanem éppen ellenkezőleg, csupán a szereplő életeseményeit, sorsát állítja az olvasó elé, tükröztetve ezzel a háború előtti, valamint a háború utáni körülményeket. Azzal, hogy az emberi lélek rejtelseibe próbál betekintést nyerni, a történet motívumai egyszerre jelszerű formát öltenek. Tehát Figuli a korábbi szlovák realista prózával ellentétben, amely a részletekre összpontosítva statikus élethelyzeteket tár az olvasó elé, az élet dinamizmusát próbálja megragadni, a valóság helyett a vágyak világát, rendkívüli tömörséggel téve mindezt.⁴ Mindemellett a novellák nagy része (*Eksztázis*, *Fergeteg*, *Áradat*, *A vér szava*, *Meredély* bizonyos mértékben a címadó *Kísértés*⁵ is) kétségkívül magán hordozza az expresszionizmus jegyeit, nemcsak a címüket, valamint főszereplőik érzelmvilágát tekintve, akik megpróbálnak kilépni státusi besorolásukból, ezzel áttörve a megkövesedett hagyományokat, hanem szüzsévázlatukkal is. Az expresszionista vonulaton kívül az *Arvenzis hegedűje*, az *Áradat*, az *Egy csöppnyi meleg* című novellákban a társadalom sorsa felett kimondott kritika kap központi szerepet, sőt a *Favágók* című novellában „a dolgozói szolidaritás és kollektív szolidáris lázadás motívumai” is megtalálhatóak.⁶

1.2. A *Tri gaštanové kone* című regény

A *Tri gaštanové kone* Margita Figuli 1940-ben megjelent regénye, amely több kiadást ért meg. Az 1948-as kiadástól kezdve – a megváltozott politikai helyzet, a történeti és ideológiai háttér összeegyeztethetlensége következtében –, az író által átdolgozott, felépítésében, elveiben megtört, esztétikailag problematikus szöveg kerül az olvasó elé.

⁴ FIGULI Margita, *Výber z diela*, Kalligram, Bratislava, 2011, 407–413.

⁵ Havas Márta fordításában. Mivel a novelláskötet magyar fordításának címében csak az Egy korty mámor szerepel, a Megkísértés (Pokušenie) kötet cím a tanulmány szerzőjének saját fordítása.

⁶ Vö. CHMEL Rudolf (ed.), *Slovník diel slovenskej literatúry 20. storočia*, Kalligram, Bratislava, 2006, 77–80., valamint MIKULA Valér (szerk.), *Slovník slovenských spisovateľov*, Kalligram, Bratislava, 2005, 31–48.

A regény cselekménye az Árva vidékén játszódik, ahol Magdaléna kezéért két férfi, Peter és Jano vetekszik egymással. Peter szegény csavargó, egyben a történet elbeszélője, aki Magdalénát már kiskorától kezdve ismeri. Vele ellentétben Jano Zápotočný az árvai Leštín legnagyobb gazdája. Peter igazi keresztényként Isten akaratára bízva kapcsolatát Magdalénával, a becsület útján jár, minden esetben szem előtt tartva az isteni parancsolatokat. Zápotočný viszont durva, arrogáns, nem riad vissza az erőszaktól sem. Magdaléna és Peter találkozásuk alkalmával ígéretet tesznek egymásnak: Peter szülőföldjén, Turócbán megteremti a házassághoz, majd az együttéléshez szükséges feltételeket, Magdaléna pedig tisztán várja őt. A három gesztenyepej, amelyen Magdalénáért tér vissza, lesz a jel, hogy feladatait elvégezte. Magdalénát viszont időközben anyja, Maliarikné a jómódú Zápotočnýhoz erőlteti feleségül, aki erőszakosan magáévá tette a lányt. Házasságuk boldogtalan, Magdaléna szenved, mert nem tudta betartani a Peternek tett ígéretét, Zápotočný is rájön arra, hogy a szerelmet nem lehet csellel megszerezni. A regény végkifejlete Peter számára mégis pozitív: aznap, amikor három gesztenyepején megérkezik Magdalénáért, Zápotočnýt halálra tapossa saját lova. Majd miután Magdaléna testileg és lelkileg is felépült, Peterrel titokban összeházasodnak és immár férj és feleségként, holdvilágos éjszakán baktatnak gesztenyepej paripán új hazájukba. A regény átdolgozásoktól mentes, eredeti kiadása 2013-ban az Ikar Kiadónál jelent meg.

1.3. A *Láncszemek* című novella

A *Láncszemek*⁷ novella a fiatal Čekovský történetét örökíti meg, amint a köztisztelőben álló Pietor Jánoshoz látogat, hogy a segítségével álláshoz jusson: „*A munkába bevesse álmát, mint kőfaragó a kedves alakot.*”⁸⁹ Abban bízunk, hogy Pietor apjával ápolt régi barátsága „a lelkek példaadó szövetkezése” majd megkönnyíti ügyét. Az utcán üldözőbe veszi őt egy nőalak, aki teljes passzivitásban, anélkül, hogy valamely módon belefolyna a történetbe, végignézi, amint Čekovsky Pietro lakásának ajtaja előtt áll, majd hosszas töprengés, latolgatás után bekopogtat, belép, kisvártatva kijön és útnak indul. A történetészövés érdekessége, hogy az elbeszélő bevonja az olvasót, kérdéseket intéz hozzá, gondolkodásra sarkallja. Teljes diszkréciót követelve elárulja neki, hogy Pietro azért nem tesz eleget a fiatal munkát

⁷ A novella szlovák nyelven 1937-ben a Slovenské pohľady 53. évfolyamában jelent meg.

⁸ FIGULI Margita, *Láncszemek* = Mai szlovák novellák, ford. Sziklay Ferenc, Oláh József, Sziklay László, Uj Magyar Múzeum könyvei 2, Wiko Nyomdai Műintézet, Kassa, 1943, 100.

kereső kérésének, mert harmincöt évvel ezelőtt egy nagy csapást élt át Grieg irodájában. Elutasították őt, mint ahogyan most ő Čekovskyt. A novella kezdősorai már előrevetítik a női szereplő sorsát, az elbeszélőnek köszönhetően egy pillanatra az olvasó is beleélheti magát az ő helyzetébe: „Éppen ezen az utcán mégy és szemedbe ötlík egy ember [...] elkíséred Pietro elé, majd elmegy és elválnak útjaitok, nem volt szüksége rád.”¹⁰

1.4. A *Mladost'* című autobiografikus „regénykrónika”

Margita Figuli *Mladost'* című alkotását 1956-ban a Slovenské vydavateľstvo detskej knihy kiadó adta ki Pozsonyban. Az író nő ezzel az autobiografikus művével töri meg néhány éves hallgatásának csendjét.¹¹ A regény visszaemlékezés az író nő édesanyjával és három testvérével megélt gyerekkorára Felsőkubinban. Mindemellett krónikába illően örökíti meg az Árvában lejátszódó első világháborús eseményeket, ahogyan a háború kitörése után a férfiakat/apákat a frontra hurcolják. Figuli ebben a regényében méltó emléket állít édesanyjának, emberségét, dolgosságát, áldozatkességét, intelligenciáját, a népzene, kultúra, irodalom iránti érzékeny érdeklődését emeli ki. Ugyancsak megemlékezik családtagjairól, a nagyszüleiről, édesanyja testvéréről, akik a nehéz idők ellenére szüntelen támogatták a gyerekeket kedvteléseikben. Kitér a környezetre, melyben felnőtt, a falu szociális hátterére, nem feledkezve meg saját tulajdonságairól sem. A *Mladost'* című regényben helyet kaptak az akkortájt Árvában elterjedt, igen népszerű mesék, néhány saját költésű mesével kiegészítve, melyeket a fiúk a háborúból hoztak.

¹⁰ Uo. 97. Az Új Magyar Museum 1943-ban megjelent 2. kiadott könyvét Bélyei László, néhány apróságtól eltekintve „jönak és tökéletesnek tartja”, kiemeli, hogy „nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, mennyire hézagpótló művet adott ki ezzel az Új Magyar Museum”. A novellák szerzői közül Figuliról nem tesz említést. A befejező részben megjegyzi: „A régi nemzedékek mulasztásait kellene behoznunk! De sokkal frissebben, sokkal szervezettebben, mint ahogy az történik. A magyarságnak saját érdekében elemi kötelessége, hogy ne csak felületes ismereteket szerezzon, hanem állandóan pontosan tájékozódjék a vele együtt, egy hazában élő nemzetiségek szellemi életéről.” (Vö. Könyvszemle, Az Új Magyar Museum könyvei, In: Új Magyar Museum, II. évfolyam, III. kötet, 1943, 127.)

¹¹ A második világháború befejezése után a *Vlci v dolinách* című regény kiadása kudarcba fulladt, ugyanis a szlovák írók gyűlése kijelentette: „Margita Figulinak nincs morális jogosultsága ahhoz, hogy a Szlovák nemzeti felkelésről írjon.” 1945-ben az Árváról szóló regény kéziratának egy része is negatív értékelést kapott „Figuli új műve a szerző mély írói válságáról tanúskodik, mivel az intelligenciát emlegeti benne”, melyről a 40-es években megemlékezni szigorúan tilos volt. Ebből következik, hogy Figuli „a jelent nem érti és nem is írhat róla”. 1948-ban igazságtalanul azzal vádolják, hogy a *Zuzana* című regényében sértegeti a munkásosztályt. (Erről bővebben lásd: FISCHEROVÁ-ŠEBESTOVÁ Anna, *Margita Figuli*, Matica slovenská, Martin, 1970, 19–25.)

2. MARGITA FIGULI MŰVEI A SZLOVÁK IRODALOMKRITIKAI DISKURZUSBAN

2.1. A *Pokušenie* kritikai fogadtatása

Jozef Škultéty, 1881–1919 között a Slovenské pohľady szerkesztője a *Pokušenie* kötet novelláiban a gazdag szóhasználat ellenére Figuli lényegre törő, egyértelmű mondatait emeli ki.

A lírizált próza fejlődésének egyik fő követője, Michal Chorváth szerint a fordulat előtti irodalom szlovák írói, a szlovák írókkal ellentétben, képesek voltak elfogultság nélkül, nagyon is konkrétan rámutatni a korabeli szlovák társadalom problémáira. Ennek következtében alkotásaik nem egy esetben a kortárs szlovák próza legeredetibb, egyedülálló kifejezőeszközeinek tekinthetők. Margita Figuli első kötetével tehát a szlovák próza a lírizmus új és rendkívül hasznos forrásához jut. Chorváth úgy véli, hogy Figuli novelláiban a női erotizmus mint különleges lelki érzet jelenik meg, mely elsősorban nem a nemek közti vonzalomban merül ki, hanem egyaránt jelen van ember és tárgy, valamint ember és a társadalom között is. Chorváth felfogásában mindegyik novella az életerő egy új hullámának tekinthető, tehát kísérlet új területek megismerésére, mely elsősorban a saját lélekhez való visszatérésre és benne az egyensúly és a biztonság keresésére irányul. Talán ennek oka, hogy Figuli mondatai tömörek, körülírásoktól mentesek. Mindenegyes érzelmi kirobbanás mintha egy versbe volna zárva. Az efféle zárt világ hátránya Chorváth szerint, hogy kizárja az univerzumot. Figuli líraisága elnyomja a képek kauzális egymásra épülését, láncolódását, melynek az epikára vonatkozó szabályok szerint fokozatosan a tetőponthoz kellene vezetnie. Chorváth kimondja, hogy a novellákban a drámai csomópont új, eddig nem láttatott képekre bomlik szét. Ennek következtében a legtöbb novella befejezetlennek tűnik.¹²

A Slovenské pohľady szerkesztője, Andrej Mráz véleménye, hogy Figuli a kötet kiadásakor még nem nőtt fel a novellisztikus kompozícióhoz, mivel még nehezen, sőt erőltetve alakítja ki a történetek fabuláját, a novellák cselekményének váza sem megbízható, ugyanis a novellák egyes rétegei nincsenek egyensúlyban egymással. Pozitívan értékeli viszont, hogy az író nő nem elégszik meg a tűnő pillanatok, érzések impresszionisztikus lejegyzésével, hanem hősei érzelmi lelkesedéseit heves, görcsösen drámai helyzetekbe ágyazza. Mráz szerint Figulinak meg kellene szabadulnia a „túlexponált lírai ritmusoktól”, összhangba hozva őket a cselekmény és a

¹² Vö. CHORVÁTH Michal, *Margita Figuli: Pokušenie*, Elán, 7 (1937 / 7), 9.

szereplők karaktereinek komponenseivel, hogy a novellák ne pusztán lírai monológoknak vagy párbeszédnek tűnjenek. Mráz a kötet címadó novelláját tartja a legkiemelkedőbbnek, legszebbnek még akkor is, ha az tisztán érzelmek kavalkádja. Úgy véli, Figuli lírai irányultságával szintén összefügg, és alkotásaiban ugyancsak pozitívumnak tekinthető, hogy a banális, semmitmondó témák helyett érzelmileg erősen felfokozott témákat dolgoz fel, mindemellett kizárólag erotikus motívumokra koncentrál. Ez alól kivétel a Mráz szerint leggyengébben sikerült *Áradat* című novella. Mráz továbbá Figuli nyelvének sajátos ritmusát emeli ki, mellyel az érzelmek sokszínű hullámzását próbálja megragadni, ennek alávetve a megszokott mondatszerkesztés szabályait is. Ebből következik, hogy sok esetben a novellák egy-egy mondata főnevek egész sorából tevődik össze, és a hatás kedvéért szokatlan metaforák jelennek meg a szövegben. Mráz véleménye, hogy az író szókincsét tekintve kortársaival szemben nagy előnyt élvez, mivel nyelve nagymértékben a népi szókincsre támaszkodik, melyhez még „finom igei nyelvi kultúra” is társul.¹³ Zlata Dančová Andrej Mrázzal ellentétben úgy gondolja, hogy Figuli első kiadott kötete „az erős epikai lehetőségek tárháza”. A *Megkísértés*ről írt kritikájában kimondja, hogy az intuíció Figulinál a valós képiességgel helyes mértékben kapcsolódik össze, mint ahogyan azt is, hogy a kötet novelláiban az érzelmek tragikuma kiválóan jelenítődik meg, valamint az erotikus szenvedés ábrázolását illetően is csodálatos tisztaság és egyértelműség jellemzi őket.¹⁴

Michal Považan, a Tatran Kiadó egyik alapító tagja, majd igazgatója Figuli novelláskötetét „a szexuális tragédiák merész és bátor leleplezésének” tartja. Véleménye szerint Figuli közel férkőzik szereplői lelkéhez, kiérzi azok pulzálását, mely az időbeli mértéket illetően egyforma a földdel, a természettel. Ezt a jelenséget jól szemlélteti a *Favágók* című novella, ahol a favágók lázadása a fafeldolgozó vezetője ellen fokozatosan, a természeti csapásokhoz hasonlóan érlelődik, majd váratlanul a felszínre tör.¹⁵

Jozef Félix szerint az író novellái az eddig ismert szlovák prózai alkotások szoros ellentéteit képezik. Úgy véli, hogy amíg a realiztikus próza a részletekre, az élethelyzetek statikus megjelenítésére fektette a hangsúlyt, addig Figuli novelláiban az élethelyzetek dinamikus megjelenítésére törekszik, ezáltal új utakat keresve, melyeken a vágyak a valóság fölé kerekednek.¹⁶

¹³ Vö. MRÁZ Andrej, *Margita Figuli: Pokušenie*, Slovenské pohľady, 53 (1937), 115.

¹⁴ Vö. DANČOVÁ Zlata, *Spisba a umenie. K problémom modernej slovenskej prózy*, Prúdy, 22 (1938 / 2), 112.

¹⁵ Vö. POVAŽAN Michal, *Impresionistické novely*, Slovenská politika, 18 (1937 / 60).

¹⁶ Vö. FELIX Jozef, *Čo nového v literatúre*, Tvorba 1 (1940 / 1), 14.

Ján Števček elképzelése, hogy Figuli novellagyűjteménye egy zenei darabbal hozható párhuzamba, ahol az elsődleges benyomásnak, impresszióknak kiemelkedő szerep jut: „...*két, három epikus motívum és felettük stilisztikai variációk sora, mint Debussy zeneműveiben*“.¹⁷ A pillanatnyi kedélyek impresszionista lejegyzésén túl az író sorsszerű, dramatikusan feszélyezett, olykor felháborodást keltő helyzeteket teremtetve építi bele szereplőit a novellák kompozíciójába.¹⁸

2.2. A *Tri gaštanové kone* kritikusai értékelése

Stanislav Mečiar Margita Figuli vizsgált regényében egyedi értéknek tartja, hogy az író a testi sikot teljesen kizárva egyedül a főszereplők lelkivilágára koncentrál. Mečiar szerint a lelki rezdülések minden más fölé való magasodásával tudja Figuli elérni, hogy áldozattá vált szereplői a boldogság felé haladhassanak, ugyanis „*aki képes áldozatot hozni, nyer, aki pedig erőszakkal akar hozzájutni valamihez, veszít*“. Mečiar úgy véli, hogy a *Tri gaštanové kone* regényben az író elbeszélői művészetének nagymértékű fejlődésére figyelhet fel az olvasó, mely leginkább abban nyilvánul meg, hogy a regény mentes maradt a Mečiar által „improvizatori rohanásnak“ nevezett kifejezésmódtól, mely korábbi műveinek témáit jellemezte. Tehát ahelyett, hogy az író csupán a szereplők hirtelen fellobbanó érzéseinek kavalkádját tárná az olvasó elé, a *Tri gaštanové kone* regény összes eseményének háttérben a való életből vett konfliktus, tapasztalat áll, melyek a mű egészén keresztül állandó drámai feszültséget biztosítanak, ezzel Figuli regényét izgalmassá téve. Ennélfogva Figuli ezen regényével a szlovák szépirodalom új klasszikus kánonját hozza létre, mely fegyelmezetten összeválogatott elemekből, tudatosan megformált alkotásokat hoz létre.¹⁹ Ludmila Škultéty-Pikulová irodalomkritikus, a Matica Slovenská tagja szerint Figuli regénye a szlovák próza realizmuson alapuló szemléletmódjából jelent kilépést, ahol minden a nemzeti értékeknek volt alárendelve. Véleménye szerint a könyvben nem találunk terjedelmes leírásokat, aforizmákkal kifejezett életigazságokat, tanulságokat, melyek az olvasó meggyőzésére hivatottak, hanem Figuli, szereplőinek cselekedetein és azok következményein keresztül, az elvontat konkréttá változtatva, saját

¹⁷ ŠTEVČEK Ján, *Lyrizovaná próza*, Tatran, Bratislava, 1973, 155.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Vö. MEČIAR Stanislav, *Margita Figuli: Tri gaštanové kone*, Slovenské pohľady 56 (1940 / 67), 423.

erkölcsi meggyőződését közvetíti az olvasó felé anélkül, hogy ezzel a cselekmény folyamatosságát valamiképpen is megtörmé.²⁰

Michal Chorváth úgy gondolja, hogy a *Tri gaštanové koneban* megjelenő elemek mindegyikét a korábban kiadott *Pokušenie* novellái már tartalmazzák, mégis Figuli 1940-ben kiadott alkotása jellegét tekintve merőben más. Chorváth ennek okát abban látja, hogy a regényt az író nő műmeseként tárja az olvasó elé. Majd még hozzáteszi, hogy a „mese” karakterét a szlovák nép által kialakított és betartott erkölcsi norma határozza meg, mely a házasságra, becsületességre, munkára értékként tekint, ennek következtében az író nő az igazság után sóvárgó falusi nép valós képét rajzolja meg. Továbbá kitűnően láttatja, hogy az évszázadok folyamán kialakított rendet leginkább a társadalmi egyenlőtlenség, a gazdagság, a pénz képes felbontani. Értékelése végén arra a következtetésre jut, hogy Figuli a szubjektív látásmóddal felhagyva a kollektív tudat elemzőjévé válik, regényének forradalmi voltát pedig abban látja, hogy a szerző a második világháború forгатagában, a kapitalizmus kicsúcsosodásakor képes volt visszatérni a szlovák falu világába, hogy azt szimbólumként állítva tiltakozzon a burzsoázia által véghezvitt bomlás ellen.²¹

Milan Šútovec 2011-ben a Kalligram Kidónál kiadott Figuli-válogatás utószavában megjegyzi, hogy Figuli szövegeinek nagy része a szlovák prózában eddig – talán Timrava kivételével – tabuizált, elfojtott, erotikus és érzelmi vágyakat hoz a felszínre, némely novella nyílt vallomás a nők szociális megbecsülésének hiányáról.²²

2.3. A *Mladost'* kritikai megítélése

A Slovenské pohľady 1957-ben kiadott egyik számában Andrej Kostolný *Margita Figuli: Mladost'* című recenziójának bevezetőjében megjegyzi, hogy Figuli regénye a kiadói megjegyzés ellenére („14 éves olvasók számára”) a fiatal generáció mellett a felnőtt korosztályt is megszólítja, annál is inkább, hogy cselekményében az Árva vidéket is sújtó első világháború eseményeit örökíti meg. Pontosabban „a felnőtt író nő elmélkedése azon, hogy az ő emberi és írói volta milyen forrásokból ered.” Tulajdonképpen Figuli a saját

²⁰ Vö. ŠKULTÉTY-PIKULOVA Ludmila, *O troch gaštanových koňoch*, Živena, 30 (1940 / 11.), 266.

²¹ Vö. *Margita Figuli v kritike*, In: Margita Figuli Výber z diela, szerk. ŠÚTOVEC Milan, Kalligram, Bratislava, 2011, 415—146.

²² *Margita Figuli Výber z diela*, szerk. ŠÚTOVEC Milan, Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava, 2011, 463—479.

gyermekkori élményeit már felnőttkori tapasztalatainak birtokában éli újra és értékeli. Kostolný recenziójában a fentebb mondottak alapján arra a következtetésre jut, hogy Figuli könyve nem tekinthető az emlékek könyvének, továbbá arra keresi a választ, hogy Figuli valóságként ábrázolta-e a regényben megelevenedő Felsőkubint. Miután megállapította, hogy annak ellenére, hogy „irodalmi-művészeti” alkotásról van szó, az író Felsőkubin és a benne élő emberek realiztikus képét akarta feltárni az olvasó előtt. Ezt követően Kostolný hosszas fejtegetésbe kezd, olyan részleteket kiemelve a regényből, majd pontosítva őket, melyekben Figuli valóságához való vágyott ragaszkodása nem valósult meg. A befejező részben a *Mladost'* műfaját tekintve teszi fel a kérdést. Kostolný szerint „van olyan érzésünk, hogy képek sorozatáról van szó, melyek mindegyikének megvan a maga epikai csomópontja és cselekménye egyaránt.” A „regény” legnagyobb érdemének tartja, hogy benne a szlovák irodalom új anya-formációja jelenik meg „aki felelősségteljesen és hősieen gondoskodik gyermekeiről és az ébredő demokratizmus idejébe érzékenyen reagál a falu szociális problémáira.”²³

A fentebb ismertetett kritikus nézőpontok alapján elmondható, hogy a 30-as 40-es évekbeli recepciók többsége elsősorban az adott irodalomértési horizontból fakad, tehát az író stílusának jellegzetességeit próbálja meghatározni, Jozef Felix a realiztikus próza jellemzőire utalva emeli ki Figuli művészetét, Kostolný pedig a műfaj, helyszín, küldetés, valóság kategóriáin keresztül közelít. Ezzel ellentétben az 50-es évek végétől kezdve az értelmezés egyre inkább más irányba megy el, Števcák a zene világával hozza kapcsolatba az író alkotásait; Chorváth a kollektív tudat elemzőjeként látatja Figulit, Šútovecnál pedig már a gender szempontú elemzés körvonalazódik.

3. MARGITA FIGULI ÉS MŰVEI A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS -KRITIKAI DISKURZUSBAN

Az Új Szó napilap 1959. november 21-i számában Egri Viktor Margita Figuli (Meg)kísértés című novelláskötete kapcsán az író „vérbeli mesélő tehetségét”, „hősei belső életét, lelki világát érzékeny tollal boncolgató mesteri készségét” emeli ki, majd megemlíti, hogy kritikusainak többsége hibának tartja, hogy műveiben a „lírízáló hajlam” sokszor a realista ábrázolásmód kárára válik. Egri szerint Figulinál „a lírízáló elem” dominál anélkül, hogy „lelki ömlengésbe” fordulna át. Továbbá megjegyzi, hogy a

²³ A fejezettel kapcsolatban bővebben lásd: KOSTOLNÝ Andrej, Margita Figuli: *Mladost'*, Slovenské pohľady, 73 (1957), 206—209.

szereplők sorsának ábrázolásánál nem keres okokat, mélyebb összefüggéseket, tehát nem merül el azok elemzésében. Egri elmondása alapján Figuli *Ifjúkor* című regényében kiemelkedő szerep jut az édesanyának, aki a történet folyamán szinte szimbólummá válik, hiszen „az örök anyát jelképezi, aki jóságával, hitével, emberszeretetével” segít gyermekein, ömlengéstől mentesen téve mindezt. A szlovák diákok iskolai létének mindennapjaiba is betekintést nyerhet az olvasó. Egri Viktor kitér arra is, hogy az író az Apponyi törvények okozta változásokat „különösebb felháborodás és gyűlölet nélkül” ecseteli. Ezt a mértéktartást viszont a recenzens hátránynak tekinti. A recenzió utolsó mondataiból kiderül, hogy a fordító, Havas Márta Figuli regényének „élvezetes átültetésével legjobb fordítóink közé lépett.”²⁴

Margita Figuli 1969. október 2-án töltötte be 60. életévét. Ebből az alkalomból Karol Tomiš az Új Szó október 1-i számában „Egy különös jubileum ürügyén” címmel közölt cikkében „az állandó újra, eredetire való törekvés” írónejeként köszönti Figulit. Ezt követően műveinek rövid méltatásán keresztül az életművét jellemző legszembetűnőbb változásokra tér ki: a *(Meg)kísértés* a szerelmet árnyas oldalainak tükrében mutatja be, a *Három pejló*ban egyrészt a szerelem, másrészt a társadalmat sújtó problémák metaforikus ábrázolását látjuk.²⁵ Karol Tomiš véleménye, hogy Figuli művei „jelentős etikai és esztétikai értékükkel a mai szlovák kultúra fontos részét alkotják és aktívan vesznek részt a mai ember szellemi és erkölcsi arculatának kialakításában”.²⁶

Az 1961-es Irodalmi Szemle második számában megjelent recenzióban Szeberényi Zoltán irodalomtörténész és kritikus Figuli Tri gaštanové kone alkotásának *Három pejló* című magyar fordításáról kimondja, hogy regényében Figuli eltávolodott a szocializmus világtól, ugyanis a benne központi helyre kerülő boldogság utáni vágy a szocializmus korában erősen háttérbe szorult. Szeberényi szerint a regényben a boldogság keresése mellett a múlt megragadásának igénye, az emberek iránt tanúsított szeretet és igazságosság, a harmónia hordoznak maradandó értéket. A regényre a háború elleni tiltakozásként, „documentum huminitasként” tekint, melyet

²⁴ Erről bővebben: EGRI Viktor, *Szlovák regény az ifjúságról* MARGITA FIGULI: IFJÚKOR, Új Szó, 1959. november 21.

²⁵ A cikkben említésre kerül még a *Babylon* című regény, mely 1946-ban került kiadásra. Benne a múlt és a jelen párbeszéde számít újszerűnek. Figuli ezért a regényéért kapta meg 1947-ben a nemzeti művész díjat. A *Zuzana* című regény a háború előtti társadalmi helyzet eseményeiből merít. Az 1964-ben utolsónak számító *Ariadnina nit'* (Ariadnin fonala) című alkotásról mindössze annyit tudunk meg, hogy viták egész sorát váltotta ki.

²⁶ Erről bővebben: TOMIŠ Karol, *Margita Figuli 60 éves. Egy jubileum ürügyén*, Új Szó, 1969. október 1.

véleménye szerint elsősorban a népköltészetből táplálkozó erők, valamint a szépség, a jóság és az igazság utáni vágy hoztak létre. Úgy véli, hogy Peter és Magdaléna sorsának alakulása „a szlovák Trisztán és Izolda tragédiája, akiket az együtt eltöltött gyermekkor, szerelmi bájitalként örökre egymáshoz láncolt.” Recenziója befejező részében a regényt romantikus meséhez hasonlítja, melynek cselekményéből a fentebb említett értékek mellett a haza iránti szeretet és a jobb jövőben való hit tűnik ki. Szeberényi a cselekményben helyenként megjelenő eltúlzott egyszerűséget, a primitívnek mondható konfliktusokat, a lelkileg motiválatlan cselekvéseket, továbbá a karakterbeli fejlődés nélkül, egyoldalúan megalkotott szereplőket negatívnak tekinti. Úgy gondolja, hogy Magdaléna túlzott passzivitása az egész cselekmény folyamán már a regény kiadásának idejében is minden bizonnyal atipikusnak számított.²⁷

Az Élet és Irodalom 1961-ben kiadott V. évfolyamának 3. számában szintén Margita Figuli Három pejlő című regényének rövid méltatását látjuk. A cikk írója „immár klasszikusnak számító tekintélyként” beszél az írónőről. Irodalomtörténeti szempontból az első világháború utáni időszak írói közé sorolja, akikre „Ady művészete inspirálólag hatott”. Figuli regényét „lírai szépségű műnek” tartja, melyben „az asszonyi lélek finomságai, szenvedései szólnak meg”. A mű cselekményének középpontjában Zápotočný „a csempészkedő, gazdag paraszt” és a szegény Péter Magdalénáért folytatott küzdelme áll. A történetben a mesékben feltűnő motívumoknak központi szerep jut, ugyanis általuk a Kárpátok világa, valamint a szenvedő, küzdő hősök elevenednek meg. Magdalénát pedig „mint valami elátkozott királylányt” Peter szerelme szabadítja meg. A recenzens a három ló mellett sajátos motívumnak tartja a „csípős levegőjű szlovák tájat”. Maliarikné „mesebeli gonosz boszorkányként”, veszendő javakat hajszoló, „vagyonra éhes parasztasszonyként” tűnik fel. A szenvedést kitartóan tűrő Magdaléna pedig „egy letűnt korszak erkölcsének, áporodott szokásainak áldozata”, aki fél szembeszegülni a „kényszerítő hatalommal”. A recenzió befejező részében a cikk szerzője sajnálattal közli, hogy a fordító nem tudta teljes mértékben átörökíteni Figuli egyedi értékek tekinthető „ízese, líraian szép stílusát”.²⁸

Az 1961-ben a Mladá tvorba című havilap márciusi számában megjelent recenzióban a fentebb elemzett gondolatok változatlanul jelen vannak. A recenzens az Élet és Irodalomban megjelent cikket idézve kifejti, hogy a

²⁷ Vö. SZEBERÉNYI Zoltán, *Margita Figuli Három pejlő*, Irodalmi Szemle, 1961 / 2., 246–247.

²⁸ Vö. [szala], *Három pejlő*, Élet és Irodalom, V. évfolyam, 3. szám, 1961. jan. 20., 6.

szimbolikus, szinte mítoszba illően megfestett környezet és a szereplők erősen realiztikus és pszichologikus jellemzésén keresztül az olvasó szeme előtt, egy akkorra már elavultnak, nem létezőnek tartott világ elevenedik meg. A cikk írója az Élet és Irodalombelihez hasonlóan egyaránt sajnálatra méltónak tartja, hogy a Figulit kiemelő „lírai stílust”, a regény egyik értékét a magyar fordítás nem adja át.²⁹

Sziklay László, A szlovák irodalom története című könyvében Margita Figulit „a modern költészet úttörőjeként”, „a népies próza egyik legjelentősebb nőírójaként mutatja be a két világháború között, aki mindenre nagy érzékenységgel reagál”. Az érzelmi beállítottságon kívül az író nő választékos stílusát is kiemeli. Figuli prózájában sajátos líraként tartja számon, hogy benne „a társadalmi változásért vívott harc helyett a szenvedő nők sorsa fölött érzett keserűség” dominál. Sziklay szerint a *Tri gaštanové kone* (Három pejló, 1940) regényben elsősorban a szerelem és a szépség ünneplésére kerül a hangsúly.³⁰

Szalatnai Rezső a Szlovák irodalom története című összefoglaló munkájában úgy véli, hogy a próza a két világháború között (1918–1945) a költészet mögött maradt, ugyanis „a romantikus alaphang, amely a szlovák irodalmat megteremtette, majd virágba borította, és ma is táplálja, nem kedvezett a széles, nyugodt hőmpölygésű epikának”. A széppróza legtöbbször csak „stílusesszköznek tűnik, nem célnak”. Milo Urban és a korszak prózája fejezetcím alatt találunk utalást Margita Figulira. Művészként „a ragyogó tehetségű szlovák Kaffka Margitként” kerül bemutatásra, aki „a szerelmében, hűségében megkísértett nő lelki rajzát nyújtja, a társadalmi kép és a korkép csak kevésbé érdekli.”³¹ Figuli *Három pejló* című regényét a szlovák próza ékköveként, szeplőtelen balladatériaként tartja számon. „A valóság tündéries finomsága, a szlovák paraszotthonok duruzsoló melege érzik e kis remekműből. Mindent átfűtő igazi líra ez, a frissen vágott tavaszi fűzfavessző édes íze.” A *Babylon* című regény és a *Zuzana* című prózai mű mellett az *Iffjúság* is említésre kerül mint regényes önéletrajz.³²

²⁹ Vö. [kf], *Román Margity Figuli v maďarčine*, Mladá tvorba 6 (1961/4.), 37.

³⁰ SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, 689–690.

³¹ SZALATNAY Rezső, *Szlovák irodalom története*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1964, 184.

³² Uo. 185.

A Hét című lap hasábjain Havas Márta (1980/1) ugyancsak kivételes tehetségként, élő legendaként, a „szlovák Kaffka Margitként” prezentálja Margita Figulit.³³

A Világirodalmi Lexikon megjegyzi, hogy Figuli „lírai hangvételű prózája szívesen alkalmazza a népi balladák színes nyelvét”.³⁴ A Világirodalmi Lexikon kiegészítő kötetében Hamberger Judit Margita Figulit „a szlovák naturizmus legjelentősebb prózáírójaként” mutatja be.³⁵

4. KONKLÚZIÓ

A vizsgált irodalomtörténeti vonatkozások, kritikusai vélemények alapján összegzőesként elmondható, hogy Margita Figuli kivételes tehetségként jelenik meg mind a szlovák, mind a magyar irodalomtörténeti diskurzusban. Az 1937 és 1957 között magyar fordításban megjelent műveiről szóló, a tanulmányban részletesen elemzett kritikusai vélemények jól láttatják Figuli művészi pályájának alakulását, témáinak és a műveiben megjelenő lelki rezdülések megragadásának egyedi voltát. Az 50-es években megfigyelhető irodalmi mellőzöttsége ellenére a 2011-ben megjelent műveiből készült válogatás és a 2013-ban eredeti változat alapján kiadott Három pejlő / Három gesztenyepéj arra engednek következtetni, hogy Margita Figuli életműve a szlovák irodalomtörténetben maradandó értéket képvisel, tehát mindmáig képes megszólítani az olvasót.

Hivatkozások

- CSEHY Zoltán, A gobelin-effektus és az Agossini-rejtély. In: Nyelvi álarcok. szerk. Jeney Éva, Józán Ildikó, Budapest, Balassi Kiadó, 2008, 261–264.
- DANČOVÁ Zlata, *Spisba a umenie. K problémom modernej slovenskej prózy*, In: Prúdy, 1938 / 22. évfolyam, 2. szám, 112.
- EGRÍ Viktor, Szlovák regény az ifjúságról MARGITA FIGULI: IFJÚKOR, In: Új Szó, 1959. november 21. https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1959_11/?pg=133&layout=s (letöltve: 2015.10.28.)
- FELIX Jozef, *Čo nového v literatúre*, In: Tvorba, 1940 / 1. évfolyam, 1. szám, 14.
- FIGULI Margita, *Egy korty mámor*, ford. Havas Márta, Madách Kiadó, Bratislava, 1975
- FIGULI Margita, *Három gesztenyepéj*, Madách/ Európa, Bratislava, 1980.

³³ HAVAS Márta, *Figuli Margita: Ifjúkor*, A Hét, 25 (1980/1.), 10.

³⁴ *Margita Figuli*. In: Világirodalmi Lexikon F-Groc., szerk. Király István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 153.

³⁵ HAMBERGER Judit, *Margita Figuli = Világirodalmi Lexikon XIX.*, Kiegészítő kötet (A-Z), szerk. Szerdahelyi István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996, 363.

- FIGULI Margita, *Három pejló*, ford. Szabó László, Madách Könyvkiadó, 1960.
- FIGULI Margita, *Ifjúkor*, Madách Kiadó, Bratislava, 1978.
- FIGULI Margita, *Ifjúkor*, Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó, Bratislava, 1959.
- FIGULI Margita, *Láncszemek*, In: Mai szlovák novellák, ford.: Sziklay Ferenc, Oláh József, Sziklay László, Uj Magyar Múzeum könyvei 2, Wiko nyomdai műintézet, Kassa, 1943.
- FIGULI Margita, *Mladost'*, Bratislava, Slovenské nakladateľstvo detskej knihy, 1956.
- FIGULI Margita, *Pokušenie Mámivý dúšok*, Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1972.
- FIGULI Margita, *Re'azi*, In: Slovenské pohľady, 1937 / 53. évfolyam, 224–235.
- FIGULI Margita, *Tri gaštanové kone*, Bratislava, Ikar, 2013.
- FIGULI Margita, *Tri gaštanové kone*, Bratislava, Tatran, 1978.
- FIGULI Margita, *Výber z diela*, Kalligram, Bratislava, 2011, 407–413.
- FISCHEROVÁ-ŠEBESTOVÁ Anna, *Margita Figuli*, Matica slovenská, Martin, 1970.
- CHORVÁTH Michal, *Margita Figuli: Pokušenie*, Elán, 1937 / 7. évfolyam, 7. szám, 9.
- HAMBERGER Judit, *Margita Figuli*. In: Világirodalmi Lexikon XIX., Kiegészítő kötet (A-Z), szerk. Szerdahelyi István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996, 363.
- HAVAS Márta, *Figuli Margita: Ifjúkor*. In: A Hét, 1980, 25 évf., 1. sz., 10.
- CHMEL Rudolf (ed.), *Slovník diel slovenskej literatúry 20. storočia*, Kalligram, Bratislava, 2006, 77–80.
- CHORVÁTH Michal, *Margita Figuli: Pokušenie*, Elán, 1937/7. évfolyam, 7. szám, 9.
- KIRÁLY István (ed.), *Világirodalmi Lexikon VIII. kötet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- KOSTOLNÝ Andrej, Margita Figuli: Mladost', Slovenské pohľady, 1957, 73. évfolyam, 206–209.
- Könyvszemle, Az Uj Magyar Museum könyvei*, In: Uj Magyar Museum, II. évfolyam, III. kötet, 1943, 127.
- Margita Figuli Výber z diela*, szerk. ŠÚTOVEC Milan, Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava, 2011.
- Margita Figuli*. In: Világirodalmi Lexikon F-Groc., szerk. Király István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 153.
- MEČIAR Stanislav, *Margita Figuli: Tri gaštanové kone*, Slovenské pohľady, 1940 / 56. évfolyam, 67. szám, 423.
- MIKULA Valér (szerk.), *Slovník slovenských spisovateľov*, Kalligram, Bratislava, 2005, 31–48.
- MRÁZ Andrej, *Margita Figuli: Pokušenie*, Slovenské pohľady, 1937 / 53. évfolyam, 115.
- PAŠTEKA Július, M. *Figuli medzi tradicionalizmom a modernizmom*. Slovenské pohľady, 1971. 87. évf. 10. sz., 45.
- POVAŽAN Michal, *Impresionistické novely*, Slovenská politika, 1937 / 18. évfolyam, 60. szám.
- Slovník diel slovenskej literatúry 20. storočia*, szerk. CHMEL Rudolf, Kalligram, Bratislava, 75–77.
- SZABÓ Klaudia, „Istennek más terve volt velünk” In: *Trópusok, facebook, költészet*, szerk. CSEHY Zoltán, POLGÁR Anikó, MEDIA NOVA M Kiadó, Dunaszerdahely, 2014,

195–216.

SZEBERÉNYI Zoltán, *Margita Figuli Három pejló*, Irodalmi Szemle, 1961 / 2. szám, 246–247.

SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*, Budapest, Akadémiai, 1962, 689–690.

ŠKULTÉTY-PIKULOVÁ Ludmila, *O troch gaštanových koňoch*, Živena, 1940 / 30. évfolyam, 11. szám, 266.

ŠTEVČEK Ján, *Lyrizovaná próza*, Tatran, Bratislava, 1973, 155.

ŠÚTOVEC Milan, *Mýtus a dejiny v próze naturizmu*, Literárne informačné centrum, Bratislava, 2005, 210–212.

[szala]: *Három pejló*, Élet és Irodalom, V. évfolyam, 3. szám, 1961. jan. 20., 6.

[kf]: *Román Margity Figuli v maďarčine*, Mladá tvorba 1961, 6. évfolyam, 4. szám, 37.

TOMIŠ Karol, *Margita Figuli 60 éves. Egy jubileum ürügyén*, Új Szó, 1969. október 1. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1969_10/?pg=12& layout =& letoltve: 2016. 9.2.\)](https://library.hungaricana.hu/hu/view/UjSzo_1969_10/?pg=12&layout=&letoltve:2016.9.2.)

Zhrnutie

Štúdia sa zameriava na súhrnnú chronologickú interpretáciu slovenských i maďarských literárnohistorických a kritických ohlasov tvorby Margity Figuli v dejinách literatúry od 40. rokov 20. storočia až po súčasnosť s cieľom podať celkový obraz o prijatí autorky v slovenskom i maďarskom literárnom diskurze. Do centra pozornosti sa dostávajú diela, ktoré boli preložené do maďarského jazyka (*Pokúšenie*, *Tri gaštanové kone*, *Reťazi*, *Mladosť*). Prvá kapitola vo všeobecnosti pojednáva o charakteristických črtách tvorby Margity Figuli, taktiež o dejových súvislostiach vyššie spomenutých diel autorky. V druhej kapitole nachádzame interpretáciu niekoľkých slovenských recenzií o zbierke noviel *Pokúšenie*, románe *Tri gaštanové kone* a románovej kronike *Mladosť*. Tretia kapitola, najmä prostredníctvom časopiseckých kritik kritík objasňuje maďarskú recepciu diel spisovateľky. V štúdií nájdeme aj výsledky predchádzajúceho výskumu v doplnenej, skompletizovanej podobe. Na záver môžeme poznamenať, že znovuvydanie výberu diela Margity Figuli svedčí o trvácnej hodnote jej tvorby, ktorá je dodnes schopná osloviť svojho čitateľa.

MÍTOSZOK ÉS SZTEREOTÍPIÁK A FINN ÉS FINNORSZÁGI SVÉD IRODALOM TÜKRÉBEN

Annotáció: A tanulmány a finnországi svédekkel kapcsolatos kisebbségi mítoszokkal és sztereotípiákkal foglalkozik. A szerző témát történeti és irodalomtörténeti összefüggésrendszerbe helyezi. A homogenitás mítosza kapcsán vizsgálja a finnországi svéd kisebbség kiváltságos helyzetének történelmi okait, Daniel Juslenius, Johan Vilhelm Snellman munkásságát. A Finnországban íródott svéd irodalom 1863-tól került kisebbségi pozícióba. A kisebbségi lét tudatosítása után két sztereotípija született, melyek mögött két különböző ideológia állt: az ún. *vidéki svédek* (*bygdesvenskar*) a svekomán eszme hívei, a *kultursvenskar*, azaz az ún. *kultursvédek* viszont a finnyelvűeket és a svédnyelvűeket egyetlen nemzetként fogják fel, melyeket a közös történelem, a közös sors köt össze. A tanulmány tárgyalja továbbá Merete Mazzarella elméletét, a finnországi svéd irodalomnak mint „szűk szobának” a kérdését. A záró rész a finnországi finn és svéd irodalmat a szimbolikus geográfia, a mítikus tér szemszögéből vizsgálja.

Kulcsszavak: kisebbség, finnországi svéd irodalom, mítosz, sztereotípija.

1. A HOMOGENITÁS MÍTOSZA

Finnország (és a finn kultúra általában) egészen XX. század utolsó évtizedéig kulturálisan és nyelviileg Európa leghomogénebb országai közé tartozott. 1980-ban csupán húszezer külföldön született lakosa volt.¹ A helyzet változni kezdett, amikor az ország szómáliai, s később más menekültcsoportokat fogadott. Napjainkban viszont már megfigyelhető az a trend, amelyet Domokos Johanna a multikulturális finn irodalmi olvasókönyv bevezetőjében említ, hogy a finnországi irodalom nemcsak a világirodalom fordításai révén lesz multikulturális, hanem a „helyi világirodalomnak” is helyet ad.² Az új bevándorlókon kívül Finnországnak hat régi, hagyományos kisebbsége van: svéd, orosz, zsidó, tatár, roma és a bennszülött lapp (számi) lakosság.

¹ PULKKINEN, Tuija, *Kielen ja mielen ykseys* = LEHTONEN, Tuomas (szerk.), *Suomi, outo pohjoinen maa?* Jyväskylä, PS kustannus, 1999, 118–137.

² DOMOKOS, Johanna (ed.), *Finnek! Multikulturális finn irodalmi olvasókönyv*, Győr, AmbrooBook, 2013, 12.

Leif Nyholm (később Höckerstedt néven publikál) felhívja a figyelmet arra, hogy Finnország a múltban sem volt homogén, területén már a cári Oroszország Finn Nagyhercegsége idejében is (1809–1917) nemcsak orosz katonák és hivatalnokok tartózkodtak, hanem más nemzetiségű kézművesek és kereskedők is. Helsinkinek a 19. században nemzetközi jellege volt, ugyanúgy, mint a legendás Viborgnak. A beköltözött kisebbségek között jellegzetes elemet alkottak többek között az orosz, zsidó és tatár kereskedők. Romák abban az időben főleg vidéken vándoroltak.³ Finnországban már akkoriban az összes mostani hagyományos (kulturális) kisebbség élt.

A finnországi svédek, akiknek nyelve a finn mellett egyenjogú hivatalos nyelv, a többi kisebbség között Merete Mazzarella szerint *kiváltságos kisebbség*nek számítanak. Máshol ez a kifejezés önellentmondásosan hangzik: hiszen a „kisebbség” rendszerint kiszolgáltatott vagy elnyomott népcsoportot jelöl. „Hogy lehet, hogy önöket, finnországi svédeket, ilyen példamutatóan véd az alkotmány?” – kérdezték egyszer a finn parlamentbe látogató külföldi parlamenti képviselők képviselőkkollégájuktól, Claes Andersson finnországi svéd írótól. „Az alkotmányt ugyanis mi írtuk” – válaszolta Andersson. Tréfának szánta, de ez a tréfa egy kis igazságot is magába foglalt.⁴ A kiváltságos helyzetet Finnország svéd értelmisége a finn irodalom és kultúra megalapozásánál betöltött szerepével érdemelte ki.

A XIX. század, a romantika és nemzeti ébredés kora kedvezett az újkori mítoszok születésének. Minden nemzet története bizonyos stádiumában megalkotja saját nemzeti mitológiáját. Ezek a mítoszok a nemzet régi gyökereit, a kontinuitást és elsősorban a nemzet pozitív képét tükrözik, ezzel erősítve a nemzeti összetartozás érzését. A mítoszok rendszerint egy konkrét időszakhoz kötődnek, egy bizonyos kontextusban születtek. Bár némely mítosz, elképzelés a nemzet történelméről „hamisnak”, „valótlannak” és „tudománytalannak” tűnhet, tudatában kell lennünk annak, „hogy a fikció (mítosz), ugyanúgy, mint a múlt *valóságának* tudományos építése (a történetírás) csak a múltra emlékezés két formája. A mítoszok nem a történelmen kívül állnak, hanem annak alkotóelemei. Mindkettőnek megvolt és megvan a saját társadalmi megalapozottsága és funkciója, mind a kettő változik és fejlődik, mind a kettő (egyaránt) érdekli a szakembereket és laikusokat is.”⁵

³ NYHOLM, Leif, *Språkmöte i Finland: invandring och språklig anpassning på 1800-talet*, Helsinki, Universitetsförlaget, 1991, 7.

⁴ MAZZARELLA, Merete, *Linjer mellan stjärnor: essäer om identitet*, Helsinki, Söderström, 2002, 86.

⁵ KREKOVIC, Eduard – MANNOVÁ, Elena – KREKOVICHOVÁ, Eva, *Mýty naše slovenské*, Bratislava, Academic Electronic Press, 2005, 10.

Finnországban a finn múltat, nyelvet és kultúrát kutató fennofil (finnszerető) mozgalom képviselője **Daniel Juslenius** (1676–1752) már 18. században megpróbált mítoszt „teremteni”. Az első mű, amely Finnország múltjával foglalkozik, sajnos, még távolról sem elégti ki a tudományos igényeket, inkább paródiára emlékeztet. Daniel Juslenius latin nyelvű *Aboa vetus et nova* (1700, A régi és az új Turku) című művében igyekezett a finneknek minél híresebb ősokeket találni, lehetőleg a Bibliában szereplő néptörzsekből vagy személyek közül. „Turku városának létrejöttét magyarázva Juslenius habozás nélkül kalandozik el messzi vizekre, egészen Bábel tornyáig.”⁶ A finn nyelv születését szerinte a bábéli nyelvzavarban kereshetjük, mert „mindazon alapnyelvek, melyek születése nem következik másik nyelvből, ott vették kezdetüket. Ezen nyelvek egyike a mi finn nyelvünk, hiszen egyetlen más nyelv sem büszkélkedhet azzal, hogy belőle fakadt volna, s mert merőben más, mint minden általunk ismert nyelv.”⁷ Juslenius a finneket „Jáfet utódainak nevezi ki, akik »Magóg vezetésével hódították meg a mai Finnországot«, s felsorol egy csomó – teljesen légből kapott – régi finn királynevet...”⁸

Amikor a Finn háború (1808–1809) következményeként a cári Oroszországhoz csatolták az addig Svédországhoz tartozó „keleti tartományt”, Finnország széles autonóm jogokat kapott. Finnország megtarthatta a svéd törvényeket, az evangélikus hitet és a svéd nyelvet is, hiszen a finn értelmiség, a városok polgársága, a hivatalnokok és a nemesek akkor svéd anyanyelvűek voltak. Az orosz birodalom érdeke az volt, hogy a finnek minél jobban távolodjanak el Svédországtól, ezért 1812-ben Turku helyett a Pétervárhoz közeli Helsinki lett a főváros és Turku leégése után, 1828-ban az egyetem is az új fővárosba telepítették át. Annak ellenére, hogy az Orosz Birodalom egészen a 19. század 80-as éveig kedvező körülményeket teremtett meg a finn nyelvű irodalom születéséhez, a finn nemzeti identitás építésénél fontos volt, hogy a finnek ne csak a svédektől, hanem az oroszoktól is elhatárolják magukat. Az Adolf Ivar Arwidssonak (1791–1858) tulajdonított jelszó – „*Svédek nem vagyunk, oroszokká lenni nem akarunk, legyünk tehát finnek!*”⁹ – találóan jellemzi ezeket a korabeli törekvéseket.

⁶ LAITINEN, Kai, *A finn irodalom története*, ford. JÁVORSZKY Béla, Budapest, Gondolat, 1981, 103.

⁷ JUSLENIUS, Daniel, *Vanha ja uusi Turku*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1987, 39. Magyar fordításban idézi: LAITINEN, i. m. 103.

⁸ JUSLENIUS, i. m., 40. Magyar fordításban idézi: LAITINEN, i. m., 104.

⁹ LAITINEN, i. m., 131.

Finnországnak (akkoriban keleti tartománynak) mintegy hat évszázados svéd időszakához – habár a mai Finnország területén sohasem volt jobbágyság, mint nálunk – ugyanúgy *szenvedési* autosztereotípiák kötődnek, mint a szlovák történelemhez, és az ezeréves szlovák elnyomás mítosza¹⁰, igaz jóval enyhébb formában, a finneknél is megjelenik a többszázados svéd elnyomás *szenvedésmítoszáként*. A Finnországban élő svédek számára az országnak a cári Orosz Birodalomhoz való csatolása negatív következményekkel járt, a finnek nemzetként viszont nyertek. Leif Höckerstedt felhívja a figyelmet arra, hogyan írja le a cári Oroszország alatti korszakot a finn akadémikus történetírás: Matti Klinge például pozitív fényben mutatja be Oroszország szerepét és együttműködését a fennomániával¹¹, az orosz elnyomás éveit és a svédek szerepét az orosz fennhatóság elleni harcban viszont meg sem említi.¹²

Az orosz korszak a finneknek eleinte széles autonómiát hozott. I. Sándor cár a finn népet 1809-ben „a nemzet rangjára emelte“, II. Sándor cár pedig 1863-ban kiadta többek között a finn nyelv szempontjából döntő szerepű nyelvrendeletet. Ezért is „az ellentmondásokkal teli orosz korszakot – egyszerűsítve – úgy szokták jellemezni, hogy „a finneknek a Sándor nevű cárok idején jó, a Miklós nevű cárok idején pedig rossz soruk volt“. ¹³ A finnek sorsának alakulása azonban nem annyira (vagy nem csak) a cároknak – a finnek iránt kétségtelenül megnyilvánuló személyes jellegű – jó vagy rossz indulatától, hanem a nemzetközi és az oroszországi belső helyzet fordulataitól függött. S annak ellenére, hogy a 19. század utolsó évtizede már az oroszosítás kísérleteinek és az ún. két elnyomás korszaknak a nevében folyik, a finn művészet az aranykorát éli, mert az elnyomás mozgósítja a művészeket, akik Karjalában, Kalevala énekeinek szülőhelyén keresik az ihletet.

A finn nyelv az egész svéd korszak alatt kisebbségi pozícióban volt, finn nyelvű irodalmat – annak ellenére, hogy az első finn szövegemlék, Mikael Agricola *Abc-kiria* (Ábécéskönyv) már 1543-ban megjelent – a finn nemzeti bibliográfiában 1488–1700 között csak egyetlen finn nyelvű szépirodalminak mondható mű képviseli, Matthias Salamnius *Ilo-laulu*

¹⁰ KREKOVIČ, Eduard, Elena MANNOVÁ és Eva KREKOVIČOVÁ, *i. m.*, 16.

¹¹ KLINGE, Matti, *Keisarin Suomi*, Espoo, Schildt, 1997 és KLINGE, Matti, *Finlands historia* 3., Espoo, Schildt, 1997.

¹² HÖCKERSTEDT, Leif, *Fuskfinnar eller östsvenskar?: en debattbok om finlandssvenskhet*. 2. uppl. Helsinki, Söderström 2001, 15.

¹³ SZÍJ, Enikő, *Finnország*, Budapest, Panoráma 1979, 68.

Jesuxesta (Örömdal Jézusról 1690-ből), a többi mű elsősorban latin és svéd nyelven jelent meg.¹⁴

A katolikus középkorban Svédország keleti tartományában, Finnországban is, más európai országhoz hasonlóan a latin nyelv volt az egyház, a tudósok és az értelmiség nemzetközi nyelve. Közigazgatási nyelv a svéd volt és a kereskedelemben az alnémet nyelvet használták. A finn nyelvet csak mindennapi érintkezésben beszélte a finn nép, s rajta kívül még a papok. Az újkorban a svéd lett az egész Svéd Birodalom hivatalos nyelve. A központi hatalom és a kis számú értelmiség, a polgárság és a finnek közül a polgári és hivatalnoki rétegbe kerülők is a svéd nyelvet használták. A parasztság, amely Finnország lakosságának többségét alkotta, finn nyelvű maradt (a tengerparti régiók kivételével, ahová a középkorban svéd telepesek érkeztek).

A nemzetalkotó törekvések legtöbb előidézője a nyelvet nemcsak a kommunikáció eszközeként használta, hanem identifikációs kódként is mint a nemzeti mobilizáció eszközét. A 19. században a legtöbb értelmiségi el sem tudta képzelni, hogy az egységes nemzet, illetve a nemzetállam ne legyen nyelvileg is egységes. Ez az elképzelés a nemzetnek személyiségként való kezeléséből is adódott, melynek integritása abban is tükröződik, hogy egyetlen nyelvet használ.¹⁵

A hegelianus filozófus és államférfi, **Johan Vilhelm Snellman** (1806–1881) mitikus, sőt (legalábbis a finnek szemszögéből) kultikus személyiség volt. Szenátori működése idején a Finn Nagyhercegség saját pénznemet, márkát kapott és Snellman kezdeményezésére 1863. augusztus 1-én II. Sándor cár kiadta a finnek számára oly fontos nyelvrendeletet, miszerint a finn egyenrangú lesz a svédvel. A közigazgatásnak húsz évnyi türelmi időt adott a rendelet végrehajtására. Snellman bírálta a svéd és svéd nyelvű finn értelmiséget, hogy nem törődik a finn nép szellemi fejlődésével, s ezen szerinte csak akkor lehet változtatni, ha finn nyelven születik meg az önálló finn kultúra. 1848-ban a *Litteraturblad*ban például azt írta, hogy a finnországi svéd irodalom egy külföldi nemzet nyelvén íródik és arra van ítélve, hogy utat engedjen az új, az igazi finn nemzeti irodalomnak. Runeberget és költészetét ugyan még utoljára megdicsérte, de a jövő szerinte a finnül írt irodalomé. „A csodálatosan szép verseiben Runeberg cáfolja az

¹⁴ Tuija LAINE – Rita NYQVIST, *Suomen kansallisbibliografia 1488-1700*, Helsingin yliopiston kirjasto / Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996, 803, 62.

¹⁵ HROCH, Miroslav, *Národy nejsou dilem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Vyd. 1. Praha, SLON, 2009, 208.

állításomat. Örvedetes, hogy a cáfolat olyan gyönyörű, de ez nem akadályozhatja meg, hogy utolsó legyen a maga nemében.”¹⁶

Snellman, annak ellenére, hogy svéd anyanyelvű volt, Hegel szellemében az *egy nyelv, egy lélek* (Yksi kieli – yksi mieli), az egynyelvű finn nemzetállam programját hirdette. „*A nyelvi kérdésben túlságosan merev snellmani álláspont egyoldalúsághoz és a svéd nyelvű irodalom indokolatlan háttérbe szorításához vezetett...*”¹⁷ Míg a finnek számára Snellman pozitív, kultikus személyiség, a finnországi svédek számára ellentmondásos figura. Az addig többségi svédek és svéd kultúra kisebbségi helyzetbe kezdett szorulni. A XIX. század 80-as éveiben a finnországi svédek kisebbségi pozíciója már a társadalmi és kulturális élet összes területén tény volt. Az 1863-as nyelvrendelet tehát mérföldkő, ettől kezdve a Finnországban íródott svéd irodalom kisebbségi pozícióba kerül.

A svéd reakció nem váratott sokáig magára. Amikor Finnország svéd lakossága a 19. század második felében tudatosította nyelvi és kulturális kisebbségi pozícióját, két sztereotípiát született, amely mögött két különböző ideológia állt.

Axel Olof Freudenthal (1836–1911) filológus és politikus, a svekomán mozgalom alapítója Snellman finnesítési törekvéseire a *Kaksi kieltä, kaksi kansaa* (Két nyelv, két nemzet) jelszóval válaszolt. Freudenthal képviselte az ún. *vidéki svédeket* (*bygdesvenskar*: *bygde* = *táj, vidék*), a parasztokat, halászokat, akik határozottan állnak az apáktól örökölt svéd földön vagy svéd sziklán. A svéd nép közel állt a szívéhez, s nemcsak a nyelv fontosságát hangsúlyozta, hanem a Svédországgal, Skandináviával való összetartozás érzését is. A lokálpatriotizmus szót megpróbálta megszabadítani negatív konnotációjától. A „vidéki” svédek köre azt a nézetet képviselte, hogy a svéd vidékre, a svéd Finnországra kell alapozni; állításuk szerint az élő svéd nyelvi közeg alapfeltétele a svéd vidék a maga eredeti lakosságával vagy paraszti rétegével. Egy álom volt ez „egy másik országon belüli saját országról”.¹⁸ „Nem egy Finnországon belüli »kis Svédország« kiépítéséről volt szó, hanem a svéd nyelven belüli »kis Finnország«-éről. Történeti okból a svédnyelvűek lojalitása mindig Finnországnak, a hazának az oldalán maradt.”¹⁹

¹⁶ KNAPAS, Rainer, J.V., *Snellman och nationallitterature* = WREDE, Johan, *Finlands svenska litteraturhistoria* I. 1400-1900., Helsinki, Svenska litteratursällskapet i Finland, 1999, 286.

¹⁷ LATTINEN, *i. m.*, 148-149.

¹⁸ RASK, Henry, *Finland och Sverige – finskt och svenskt* = WREDE, Johan, *Finlands svenska litteraturhistoria* I. 1400-1900, Helsinki, Svenska litteratursällskapet i Finland, 1999, 23.

¹⁹ RASK, *i. m.*, 22.

A másik finnországi svéd áramlatnak, a *kultursvenskar*, azaz az ún. kultursvédek áramlatának élén **Carl Gustaf Estlander** (1834–1910) irodalom- és művészettörténész állt. A finnországi svédeknek ehhez a csoportjához főként az egyetemi végzettségű rétegek tartoztak, többnyire Helsinki vagy Turku városának kétnyelvű lakosai. Estlander a svédnyelvű lakossággal kapcsolatban arra hivatkozott, hogy ne csak a műveltségükre és svéd kultúrájukra legyenek büszkék, hanem lássanak Svédországon túlra is, s nyissák rá szemüket egész Európára. A nemzetet nem úgy akarta felfogni, mint egy olyan közösséget, amely a nyelv és az eredet kérdésén alapszik, mert amint a nyelv és az eredet választófallá lesz, akkor mindent, ami a fal innenső oldalán van, legyen az bármilyen primitív, nyers vagy elmaradott, elvből is jobbnak fognak tartani, mint az idegent. Sokkal termékenyebb, ha a finnyelvűeket és a svédnyelvűeket egyetlen nemzetként fogjuk fel, melyeket a közös történelem, a közös sors köt össze, s az a tény, hogy egy hajóban eveznek, ugyanazon viharoknak vannak kitéve, s ugyanúgy ismeretlen célok felé haladnak. Elsősorban az etnicitásra, a vérségi kötelékekre való hivatkozást akarta elkerülni, mondván: „Ha a vérségi kötelékekre hivatkozunk, az nem egyszer oda vezet, hogy a vér felforr és elkezd túlbuzogni.”²⁰

A témával ma foglalkozó kutatóknál is legalább két alapállás különíthető el. A már említett Leif Nyholm (később Höckerstedt) radikálisabb, a finnországi svédeket „keleti svédeknek” tartja, tehát inkább a „bygdesvenskar” oldalán áll, akiknek erős kötődésük van (s szerinte még erősebb kötődésüknek kellene lennie) Svédországhoz, valamikori anyaországukhoz. Merete Mazzarella családjában viszont, annak ellenére, hogy nem beszéltek jól finnül, gyerekkorától kezdve nem a finnországi svéd jellegzetességeket hangsúlyozták, hanem a hazafiasságot. Ezek a nézetek inkább a „kultursvenskar”, a kultursvédek jellemzői.²¹

Mi tehát a kisebbségi finnországi svéd irodalom és mi nem az? A finn romantika klasszikusai, Johan Ludvig Runeberg (1804–1877) és Zachris Topelius (1818–1898) meseíró, a történelmi regény finnországi úttörője még nem tartoznak a finnországi svéd kisebbségi irodalomhoz, mert – bár svédül írtak – műveik az egész Finnország népéhez szóltak abban az időben, amikor a svéd nyelv volt Finnországban a műveltség nyelve és finnül írt irodalom még gyakorlatilag nem létezett. Runeberg azokat a történelmi tapasztalatokat ábrázolja, amelyek az egész Finnország lakossága számára közősek. Ő teremtette meg a finn paraszt prototípusát Paavo gazda alakjában, de talán

²⁰ MAZZARELLA, *Linjer mellan stjärnor, i. m.*, 84.

²¹ MAZZARELLA, *i. m.*, 88.

még gyakrabban a hazafias költeményeinek köszönhetően emlegetik, illetve a himnusz szerzőjeként.

A svéd anyanyelvű írók közül Zachris Topelius defetista nézetei a svéd irodalom sorsát illetően Finnországban szerencsére nem váltak be. A finnországi svéd irodalom nyitottabb volt a kívülről érkező új áramlatokkal szemben. A finnországi svéd szerzőknek köszönhetően nemcsak a finn, hanem az egész skandináv világba eljutottak a modern áramlatok abban az időben, amikor a finnnyelvű irodalomban még a realista ábrázolás volt a domináns és a nemzeti vonal. A finnországi svéd íróknak, Edith Södergrannak (1892–1923), Elmer Diktoniusnak (1896–1961), Hagar Olssonnak (1893–1978) és a múlt század húszas éveiben alkotó egyéb szerzőknek komoly érdemük volt abban, hogy a modernizmus teret kapott a skandináv irodalmakban. A feminizmus is a svédnyelvű Märta Tikkanennek köszönhetően került be Finnország irodalmába.

Karl August Tavaststjernát az első svédnyelvű finnországi szerzőnek tartják, aki már kisebbségi pozícióból írta a műveit, többek között a sokat emlegetett *Finnbacka Finne* (1896, Finnbackai Finn) című versét. „*Finnbackai finn, szigorú mostohaapám, / sohasem leszek béres a birtokon! / Elsőszülött vagyok a házadban, / nem tanultam meg hízelegni és hazudni, / nem tanultam meg meglelégedni, / nem tanultam meg meghajolni.*”²²

2. A FINNORSZÁGI SVÉD IRODALOM „SZŰK SZOBÁJA”

A finnországi svéd irodalom kapcsán gyakran használják a „szűk szoba” kifejezést. Ez a jelzős szerkezet egyfajta klausztofóbiát is megjeleníthet, melytől bizonyos írók szabadulni szeretnének, másrészt viszont nemcsak negatív érzések rejlenek mögötte, hiszen biztonságos fészekre, menedékre is utalhat, valami olyasmire, amit a Mumin-völgy formájában Tove Jansson finnországi svéd író nő megteremtett. Igaz ugyan, hogy még Mumin papa is ki szeretne néha menekülni ebből a biztonságos fészekből.

Merete Mazzarella (1945) első ízben 1978-ban tárgyalta a finnországi svéd irodalomnak mint „szűk szobának”²³ a kérdését. A finn és finnországi

²² TAVASTSTJERNA, Karl August, *Dikter*, Helsinki, Wentzel Hagelstam Kiadó, 1896. „Finnbacka Finne, min styffar sträng, / aldrig blir på din gård jag dräng! / Förstfödd är jag i din husbondstuga, / har icke lärt att lisma och ljuga, / har icke lärt att nöja mig, / har icke lärt att böja mig.”

²³ Merete MAZZARELLA, *Det trånga rummet. En finlandssvensk romantradition*, Ekenäs, Söderströms, 1989, 7–46. Erről a témáról is ír továbbá az identitásról szóló, korábban idézett esszékönyvében: MAZZARELLA, *Linjer mellan stjärnor, i. m.* A témával kapcsolatban lásd

svéd írók műveinél gyakran felmerülnek sztereotípiák, melyek szerint a svédek a felső rétegeket képviselik, a finnek pedig a munkásosztályt és parasztságot. Ezt az állítást többen cáfolják, hiszen a svédek között parasztok, halászok, munkások is vannak. De tény, hogy a svéd nyelvű irodalom gyakran a polgári rétegeket ábrázolta, s ezért például a finnországi svéd nyelv nem rendelkezett több nyelvi regiszterrel. Ezzel is magyarázza Merete Mazzarella, hogy a finnországi svéd nagyregény főleg nagy álmoként maradt fenn. Egy évtizeddel később az ún. szabad parasztról (odalbonden) és a vikingről írt. A viking a szűk szobából való kitörést képviseli, a külföldi hatások iránti nyitottságot, a paraszt pedig a megelégedést mindennel, ami hazai.²⁴

3. AZ „EZER TÓ” ÉS AZ „EZER SZIGET” IRODALMA

Nagyon érdekes összefüggéseket találhatunk, ha a finnországi finn és svéd irodalmat a szimbolikus geográfia, a mitikus tér szemszögéből vizsgáljuk. Az *ezer tó* országa sztereotípia elsősorban a *finn irodalomhoz* kötődik, az erdős-tavas tájhoz, pl. Karéliához, ahol a 19. században Lönnrot gyűjtötte az anyagot a finn nemzeti eposzhoz, a Kalevalához, és ahová a század végén, az orosz elnyomás éveiben sok finn művész zárandokolt, hogy a finnség gyökerei után kutasson és ihletet keressen műveihöz.

A finnországi svéd irodalom helyszíne ezzel szemben általában a tenger, a tengerpart és a sziklás szigetvilág. Amikor Arvid Mörne írótól megkérdezték, van-e a svéd irodalomnak Finnországban jövője, ő azt felelte: – Igen, de nem az ezer tó országában, hanem az ezer sziklasziget Finnországában.²⁵ Arvid Mörne tája a svédlakta partvidék és szigetvilág. *Rytm och rim* (1899, Ritmus és rím) című első kötetének *Két hang* című versét „egy finn költőnek“ (Eino Leinónak) dedikálta és versében felvázolta a később általánossá vált sztereotípiákat: a finneké az „ezer tó“ tája, az erdők, a finnországi svédeké az „ezer sziget“ világa: „*Lírad hangja erdő susogása, / szellő fuvallata a beérett rozszban. / Te úgy műveled a földed, ahogy eke / húz barázdát sötétlő erdőben. / Az én földem sziklás sziget s habzó tenger, / fehéren fröcskölő égmagas hullámok, / dalok, melyek bátor*

még: HÖCKERSTEDT, Leif, *Fuskfinnar eller östsvenskar? En debattbok om finlandssvenskhet*, Helsinki, Söderströms, 2001 vagy HÖGNÄS, Sten, *Kustens och skogarnas folk. Om synen på svenskt och finskt lynne*, Stockholm, Atlantis 1995.

²⁴ A témáról és annak szlovákiai magyar párhuzamairól egy korábbi tanulmányomban írtam: Zuzana DRÁBEKOVÁ, *Kifelé a homokóra nyakából?* = CSEHY Zoltán – PÓLGÁR Anikó (szerk.), *Trópusok, facebook, költészet*, Dunaszerdahely, Media Nova M, 2014, 215–222.

²⁵ MAZZARELLA 1989, i. m., 27.

harsonaként / fojtják el lantodon a húrok hangját. / Világítótornyom fényt szór a magasba.“²⁶

Johan Ludvig Runeberg, ahogy említettük, még nem a finnországi svéd kisebbségi irodalom képviselője. A hazai svéd szerzőktől abban is különbözik, hogy ő Finnország erdő és tóvidékét ábrázolja leghíresebb verseiben, például *Bonden Paavo* című versében (Paavo gazda) Saarijärvit, ahol diákévei alatt házitanitóskodott. J.L. Runeberget is és Z. Topeliust is Merete Mazzarella felosztását alkalmazva az ún. szabad paraszt (*odalbonden*) kategóriához lehet sorolni. Ők is és műveiknek szereplői is szeretik a hazájukat és ott kívánnak meghalni, ahol születtek. Mindketten együttéreznek és rokonszenveznek a finn szegénységgel. Példaként említhetnénk Runeberg Paavo gazdáját vagy annak gyerekhős változatát, Topelius *Pikku Mattiját* (A kis Matti), aki a nagyszülei miatt otthagyja a gazdag külföldi nevelőszülőket és hazatér a szegénységbe.

Több Runeberg szellemében íródott mű polemizál a „viking” jellemeikkel. „Finnország szegény anyja, akinek szüksége van a gyerekeire.” Vagy Topelius meséjében, *A kis Mattiban*: „Tiszteld apádat és anyádat az ő szegénységükben.” A szegénységet emellett nemcsak szükséges rossznak, hanem morális értéknek is tartják.²⁷ Topelius Boken om vårt landjában (1875, Könyv a mi hazánkról) írja: „Milyen különösen teremtette meg Isten ezt a vidéket és áldotta meg nyomorát! Olyan kemény, olyan hideg, olyan szegény, olyan távoli, olyan rejtett és elfeledett, s számunkra mégis a legszebb, a legjobb, a leggazdagabb, a legörömtelibb vidék! Miféle vidék az, ahol az ember az örök nyárban jóllakottan ül le a természet vetett asztalához?”

Runeberg idealizálja a finneket. Ha a finn nem az oroszok ellen harcol, akkor a könyörtelen természettel kell szembeszállnia (Paavo gazda), szegény, de megosztja, amije van a nála szegényebbel. A finn szegényebb, mint a lakosság többi része, s Runeberg szemében ez a szegénység morális értéket jelent.²⁸ A Hazánk kezdetű finn himuszban (Vårt land, finnül Maamme) így ír J. L. Runeberg: „Hazánk szegény, de hadd legyen / Annak,

²⁶ Arvid Mörne: TVÅ TONER. „Till en finsk diktare. / Din lyras ton är ett sus i skogen, / en fläkt på fältet, där råg står mogen, / du byggde landet så vitt som plogen / i ödemarken en fåra skar. / Jag äger skären och havet kvar. / Jag äger vågor, som vita stänka, / jag äger sånger, som djärva dränka / ditt strängospel i en käck fanfar. / Jag äger fyrar, som höga blänka.”

²⁷ MAZZARELLA 1989, i. m., 21.

²⁸ MAZZARELLA, Merete. *Linjer mellan stjärnor: essäer om identitet*. Helsinki: Söderström, 2002. 95.

ki kincsre vágy. / Hadd vesse meg az idegen, / De mi szeretjük mind híven: / E sziklatáj, ezernyi lép / Nekünk tündérvilág.“ (ford. Bán Aladár)²⁹

Ezzel szemben a „vikingek“ mottója a finnországi svéd költő, Edith Södergran versének címe lehetne: *Jag längtar till landet som icke är* („Olyan országba vágyom, ami nincs“³⁰). Az író-viking kalandvágó, nyugtalan lélek, számára a otthoni kunyhó túl szűk, elvágódik valahová, például a tengerre. Több finnországi svéd szerző műve játszódik éppen a tengeren, a szigetvilág sziklás szigetein. A 19. századi finnországi svéd irodalom vikingje többek között az említett K. A. Tavaststjerna. A haza szűk a számára, ő a tenger lírikusa, utazó, aki hajózik, s tekintetét az „élet – a szabadság – a világ“ felé irányítja. De Tavaststjerna is ambivalens érzéseket él át s büszke is saját hazájára.

Hivatkozások

- DOMOKOS, Johanna (ed.), *Finnek! Multikulturális finn irodalmi olvasókönyv*, Győr, AmbrooBook, 2013.
- DRÁBEKOVÁ, Zuzana, *Kifelé a homokóra nyakából?* = CSEHY Zoltán – POLGÁR Anikó (szerk.), *Trópusok, facebook, költészet*, Dunaszerdahely, Media Nova M, 2014, 215–222.
- HÖCKERSTEDT, Leif, *Fuskfinnar eller östsvenskar?: en debattbok om finlandssvenskhet*. 2. uppl. Helsinki, Söderström 2001.
- HÖGNÄS, Sten, *Kustens och skogarnas folk. Om synen pa svenskt och finskt lynne*, Stockholm, Atlantis 1995.
- HROCH, Miroslav, *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Vyd. 1. Praha, SLON, 2009.
- JÁVORSZKY Béla (szerk.), *A táj változásai. Finnországi modern költők antológiája*, Budapest, Magvető, 1980.
- JUSLENIUS, Daniel, *Vanha ja uusi Turku*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1987.
- KLINGE, Matti, *Finlands historia 3.*, Espoo, Schildt, 1997.
- KLINGE, Matti, *Keisarin Suomi*, Espoo, Schildt, 1997.
- KREKOVIČ, Eduard – MANNOVÁ, Elena –KREKOVIČOVÁ, Eva, *Mýty naše slovenské*, Bratislava, Academic Electronic Press, 2005.
- LAINÉ, Tuija – NYQVIST, Rita, *Suomen kansallisbibliografia 1488–1700*, Helsingin yliopiston kirjasto / Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996, 803, 62.
- LAITINEN, Kai, *A finn irodalom története*, ford. JÁVORSZKY Béla, Budapest, Gondolat, 1981.

²⁹ http://www.babelmatrix.org/works/sv/Runeberg,_J._L.-1804/V%C3%A5rt_land/hu/32160-Haz%C3%A1nk?interfaceLang=hu

³⁰ Fodor András fordítása. IN: JÁVORSZKY Béla (szerk.), *A táj változásai. Finnországi modern költők antológiája*, Budapest, Magvető, 1980, 21.

- MAZZARELLA, Merete, *Linjer mellan stjärnor: essäer om identitet*, Helsinki, Söderström, 2002.
- MAZZARELLA, Merete, *Det trånga rummet. En finlandssvensk romantradition*, Ekenäs, Söderströms, 1989.
- NYHOLM, Leif, *Språkmöte i Finland: invandring och språklig anpassning på 1800-talet*, Helsinki, Universitetsförlaget, 1991.
- PULKKINEN, Tuija, *Kielen ja mielen ykseys* = LEHTONEN, Tuomas (szerk.), *Suomi, outo pohjoinen maa?* Jyväskylä, PS kustannus, 1999, 118–137.
- SZÍJ, Enikő, *Finnország*, Budapest, Panoráma 1979.
- WREDE, Johan, *Finlands svenska litteraturhistoria I. 1400–1900.*, Helsinki, Svenska litteratursällskapet i Finland, 1999.

Zhrnutie

Štúdiá sa zaoberá mýtmi a stereotypmi o finských Švédoch a Fínoch a ich historickými súvislosťami. Analyzuje obdobie, keď sa švédská kultúra vo Fínsku, najmä v dôsledku jazykového nariadenia cára Alexandra II. z roku 1863 v čase ruskej nadvlády postupne dostáva do menšinového postavenia a vzniká fínskošvédská literatúra. Snahy o homogenizáciu švédskojazyčných aj fínskojazyčných obyvateľov Fínska pod heslom Jedna myseľ – jeden jazyk (Yksi mieli – yksi kieli) fennomana J. V. Snellmana vyvolali reakcie na švédskej strane a vytvorila dve ideológie: svekomanskú reprezentovali tzv. vidiecki švédi (*bygdesvenskar*) a na druhej strane boli tzv. kultúrni Švédi, ktorí zdôraňovali spoločné hodnoty, históriu a osud medzi Švédmi a Fímmi vo Fínsku. Napriek menšinovému postaveniu je však fínskošvédská literatúra organickou a hodnotnou súčasťou literatúry Fínska, do ktorej priniesla dôležité impulzy.

A HERMAPHRODITIZÁLÁS ALAKVÁLTOZATAI A MAGYAR LÍRÁBAN¹

Annotáció: Ez a tanulmány a „hermaphroditizálás” költői gesztusával foglalkozik. Olyan költői szövegek (többek közt Hajas Tibor, Fabó Kinga, Varga Mátyás, Gerevich András, Ágens vagy Németh Zoltán munkái) képezik tárgyát, melyek a hagyományos identitáskategóriák megkérdőjelezésében vagy egyenesen felszámolásában érdekeltek. Az identitáskategóriák teljes feloldása a queerelési technikán belül érvényesül, melynek egyik „előszobája” a hermaphroditizálás stratégiája: ez a módszer viszont úgy konstruálja meg a másságot, hogy közben a destrukció gesztusában is megőrizi a férfi–nő dichotómiát.

Kulcsszavak: másság, az identitáskategóriák kikezdése, queer, hermaphroditizálás, kortárs magyar költészet.

A hermaphroditizálás egy adottnak látszó (biológiai) nem váratlan kiegészítése, korrekciója, az adott nem sémájában megjelenő ellentét kiemelése (a férfiban lakó nő, a nőben lakó férfi „lelepleződése” az intimitásban). Itt szilárd nemi kategóriákból indulunk ki, melyek a dichotómiát képző párok ellentétjébe fordulnak át: a másság tehát létrejön, de a dichotómia, a sztereotípiás fogalomrendszer marad. Ez a verstechnika parodisztikus színezettel már az itáliai reneszánsz latin költészetében erőteljesen megjelenik, s a másság demonstrálásának egyik különös kódjaként olvasódik.² Ez az írás olyan szövegekkel foglalkozik, melyek tárgya a férfi–nő viszonyban kirajzolható identitásképletek átalakítása vagy lebontása. Mellőzzük a hangsúlyozott szerepverseket, illetve az álnév figyelembevételével nemváltónak minősíthető szövegegyütteseket, mint pl.

¹ A témával kapcsolatos kutatások az 1/0051/14. számú, *Ideológia, identity a sebareprezentáció v kontexte lingvistiky a literárnej vedy v multikulturálnom priestore* című VEGA-projekt keretében folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

² Vö. pl.: CSEHY Zoltán, *A szöveg hermaphrodituszi teste*, Pozsony, Kalligram, 2002, 53–92. Valerio MARCHETTI, *Every Woman is a Man. Alcune discussioni cinquecentesche sulle metamorfosi del corpo*, Il Piccolo Hans 79–80 (1993), 56–93.

Weöres Sándor Psychéje vagy Esterházy Péter Csokonai Lilije. Az elemzés során főként a radikális testi idegenségben rejlő lehetőségek kiaknázása során Renate Lorenznek az ún. freak show kutatásokon alapuló művészeti módszertanához folyamodom.³ az ő episztemológiai alapvetését, mely szerint a tudás felhalmozása és létrehozása mások kezében van és kétes érvényességű, ambivalens normativitást hoz létre, én is kiindulópontnak tekintem. Vagyis a másság mindig „fordításra” szorul, beszéde nem „természetes” beszéd. Különösen fontos továbbá a többvegyértékűség (multivalence) aspektusa, melynek természete egy olyan másság létrehozása, mely nem értelmezhető vagy kategorizálható a hagyományos dichotómiák szerint. Hasonlóképpen kulcsfontosságú lesz a testet öltés (embodiment) aspektusa is, mely lényegében a másság színrevitele, a szubjektifikáció, olyan lehetséges test létrehozása, mely nem fixálható semmilyen társadalmi testhez.

A kettősség és a határátlépés egyszerre jelez köztes állapotot és feltételez két határozott, körvonalazható entitást, melyek között maga az esemény megtörténik. Hajas Tibor *Pohár, malom* című szövege időnként látszatra a férfi és a női szerep összerosódását dokumentálja, valójában a szerepcserében megjelenő idegenség varázsának engedve ábrázolja a megismeréssel (sőt: önismerettel!) egyenértékűvé tett birtoklási vágyat:

„Ha önhatárom elmosódik is,
közös szimmetriánkból éledek.
Már nem tudom, mikor fogadsz be te,
mikor fogadlak én, vajon
testem kérdez, vagy válaszol?
Te örölsz engem, mint malom?
Vagy én? S teherbe esni, mondd,
nem én fogok? Kihordtalak,
s most én bújok beléd?
Ne szólj, amíg te én vagy.”⁴

Hajas „szimmetriája” a férfi–nő viszony dichotómiáján alapszik, s a mindenkori önértelmezés is szimmetrikus lefedése lesz valamelyik határozott szerepnek. A kérdés–válasz kettőssége a pozicionálás egymást kiegészítő voltára utal. A teljes önfeladás és a másik identitás azonnali és egyértelmű átvétele a nemzés, kihordás, születés stációin keresztül zajlik, miközben az én mozgása a te irányába az öndefiníálás lehetőségeit is

³ Renate LORENZ, *Queer Art. A Freak Theory*, Bielefeld, Transcript Verlag, 2012, 161–172.

⁴ HAJAS Tibor, *Szövegek*, Budapest, Enciklopédia, 2005, 75–76.

elbizonytalanítja. A felörlődés, az őrlés, a klasszikus malommetafora a mag metaforikus pozíciójába helyezi a sarjadó identitást. Ez a magpozíció olyan redukció Hajasnál, mely az adott érzést vagy vágyat önnön geneziséig vezeti vissza. Az önfelszámoló metamorfózis szövegeinek gyakori eleme, ugyanakkor nem mindig teljes, mint pl. ebben a szövegrészben, ahol a férfitest fiziológiai felépítését megőrizve válik „nővé”, vagyis birtokltságában, abban, hogy a fallosz (legyen bár igazi vagy sem) végre uralhatja⁵:

„Megcserélni a szerepeket, nővé változ-
ni, átengedni magam, vibrátor
a végbelemben.”⁶

Hajas a klasszikus sztereotípiák mentén konstruálja meg a férfitesten keresztül botrányos „nőiséget”, azaz megerősíti a maszkulinitás és a nőiség hierarchikus viszonyrendszerét, legfeljebb „felvállalja” a megalázott, birtokolt, átvett testtel való létezést vagy szolidaritást, vagy, ami valószínűbb, úgy sokszorozza meg a test mint szexuális konfiguráció esélyeit és lehetőségeit, hogy tudatában van a hatalmi diskurzus mindenkori agressziójának. Hajasnál a cserealakat nem mindig a chiazmus alakzatának működési elvét modellálja, előfordul hasonító, asszimilációs formája is, amikor az átváltozás az egyik fél részéről nemfeladással, nemvesztéssel jár, s a másság ebben a homogén szerkezetben képez ellenpontot a nemi dichotómiákkal:

„legyél te férfi, én a nő, legyünk mindketten férfiak, legyünk mindketten nők,
legyünk homoszexuálisak vagy lesbikus pár – fajtalanodj velem!
Kövessünk el szodómiát”.⁷

Hajas kombinatorikus lehetőségek retorikai-sztereotipizáló rendszerébe helyezi a férfi–nő viszonyt: a konstans elem a párként való létezés variálhatósága, a szexuális konfigurációk maximálása komikussá válik a hol steril orvosi (homoszexualitás, lesbikus), hol kultúrtörténetileg, illetve jogilag dehonesztáló (szodómia, fajtalanodás) kifejezések rendszerében. A hatalmi agresszió alakváltozatainak halmozásával van tehát elsősorban dolgunk, nem a test valós vagy fiktív lehetőségeivel. Hajas a szerelmi vagy

⁵ Bővebben: CSEHY Zoltán, „Legyünk mindketten férfiak!” (Hajas Tibor szövegeinek queer aspektusai) = *Uő, Szodoma és környéke*, Pozsony, Kalligram, 2014, 750–762.

⁶ HAJAS, *Szövegek*, i. m., 379.

⁷ HAJAS, *Szövegek*, i. m., 158.

erotikus viszonyt a hatalmi beszéd által uralt episztémén túlra helyezi: az intimitás eredendő másságát és az egymásra utaltságot domborítja ki. Hajjas makacs rendszerességgel kérdez rá arra az intézményes igyekezetre, ahogy a társadalom a társadalmi nemmel felruházott test számára elő szeretné irányozni magát a szexuális vágyat. Itt ugyan továbbra is elsősorban a férfiasság kultusza, illetve a maskulin nárcizmus⁸ áll és marad a központban, ám az intimitás lényege a „mátság” vízióján alapszik, mely a kölcsönös (sokszor virtuális-retorikai) testhasználat (testkölcsönzés) tapasztalatára játszik rá.

Nagy Hajnal Csilla *Anyu* című versében egy szürreális képzetként csapongó anya változik át férfivá a sztereotípiák, azaz ezúttal a társadalmi nem mentén:

„Múltkor kigondolta, hogy a strandra csak
ebéd után megyünk ki, délelőtt pedig
felkelünk, és megiszunk egy kávét a városban,
miközben a napi híreket olvassuk.
Azt is hozzátette, eldöntötte,
hogy átváltozik férfivá, és
nevetett.”⁹

Az önkorrekción átvaltozás biológiai korrekcióra szorul, de a szöveg fecsegős-szellős humora felülemelkedik ezen, s alkalmmal, esetileg el is mossa a biológiai nem kategóriáját, miközben a dichotómia radikális fenntartásával egyszersmind meg is erősíti azt:

„Azt mondta, már csak farka nincs,
de az a legtöbb férfinak úgylis csak
névlegesen van.”

A nemet váltó nemtelenedést Nagy Hajnal Csilla az anygali nemtelenség irányába viszi el, ám az anygallá válás ismét kudarcos vállalkozás lesz, a test biológiai bezártsága minden kitörést menthetetlen komikumba fullaszt: „működésképtelen szárnyain / átrepült a szomszéd szobába”. Férfi és nő egysége a genetikai állomány örökségében van („Ugye aputól örökölttem a humoromat?”): ez az a kibogozhatatlan entitás, mely mögé a versben az anyával, azaz az anyaggal kapcsolatba lépő én a matérián túli mentális mintázatokat képzelel.

⁸ Vö. KAPPANYOS András, „*Kettő vagyok: alany és tárgy.*” *Hajjas Tiborról*, Jelenkor 41 (1998/6), 599–606.

⁹ NAGY Hajnal Csilla, *Miért félünk az örültektől*, Pozsony, Kalligram, 2016, 60.

Varga Mátyás *parsifal, parsifal* című kötetének *a csatlós* című versében¹⁰ a nemi képlékenység meghatározó erejű: a nyelvi közlés minimumával a testi adottságok képlékenységének maximuma szembesül. A szövegek labirintusában a morzsalékok, a maradványok vezetnek el a felélt létezéshez, miközben a megképzett entitások olykor egyenesen ember feletti, angyali vagy mitikus lények, akikről csak antropomorf, de nem antropológiai képzetek segítségével beszélhetünk:

„mondtam neki, legyél
nő, bár a férfiak ölelését
többre becslöm: csípőjük
távol marad, kevéssel

beérem, ha mindig velem
leszel.”

Ugyanakkor a versvilágra maradéktalanul igaz Sántha József megállapítása is, miszerint a kötetben „az erotika semmiféle formájában nem intézményesített és nem is plátói (igaz, a kötet első felében még visszafogott), hanem nagyon is organikus és testi”.¹¹ Az egyik kulcsvers egyenesen a „sebek furcsa erotikájáról” beszél, melyet az Amfortas-diskurzushoz célszerű első fokon kötni, ám itt is többről van szó. Szénási Zoltán figyelmeztet arra, hogy noha a kötet elsődleges narrációja a Parsifal-monda vegyértékeihez kötődik, „a legtöbb esetben szintén nehezen eldönthető kérdés, hogy a versek egyes szövegei hozzárendelhetők-e a Parsifal-történet egy-egy szereplőjéhez.”¹² A sebek erotikája valóban a stigmatizáltság és az önstigmatizálás másságdiskurzusát látja el háttérmentázatokkal és gazdagítja az uralkodó episztémén túli dimenziókkal. Meghatározó lehet ugyanakkor Romeo Castellucci 2011-es brüsszeli rendezése, mely jelentős mértékben túllép a hagyományos wagneri narratíván,¹³ s közvetlen és közvetett szimbólumok alkalmazása mellett kiaknázza a megkötözés drasztikus-erotikus dimenzióit (és annak a zene élvezetére vonatkoztatható metaforáit, hiszen Klingsor egy tébolyult karmesterként viselkedik) vagy a megkettőződést (ez magyarázza a kötetcímben szereplő név megkettőzését is), a folyamatos határátlépéseket

¹⁰ VARGA Mátyás, *parsifal, parsifal*, Budapest, Magvető, 2011, 34.

¹¹ SÁNTHA József, *Behatolás a sebbe*, Revizor, 2011.08. 03. Elérhető: http://www.revizoronline.com/hu/cikk/3373/varga-matyas-parsifal-parsifal/?search=1&first=10&txt_src=varga%20matyas (letöltve: 2016. 11. 30.)

¹² SZÉNÁSI Zoltán, *A beszéd megváltozott akusztikája*, Jelenkor 54 (2011/12), 1293.

¹³ Richard WAGNER, *Parsifal*, DVD, Berlin, Harmonia Mundi GmbH, 2013.

természet és civilizáció (kultúra), természetes és mesterséges, létező és fiktív (vetítés), a külső és belső, a férfias és a nőies között. Az az „interiorizált hiány”, illetve „hasadásélmény”, melyet pl. Bartók Imre is központi jelentőségűnek tart,¹⁴ a rendezésben Amfortas feltáruuló sebének verbális-mentális párhuzama: Amfortas „hasadása” révén maga az üresség, a színpadon lényegében a paradox módon létté szerveződött 3D-s „semmi” tárul ki. A férfivér szakralitásával (vagy inkább annak hiányával – hiszen a Grál „mára kiüresedett”) szemben megjelenített menstruációs vér a test minden egyes elemi összetevőjét is képes nemhez kötni, miközben a nem is stigmaként kezd el viselkedni.

A nem az *esküvői fénykép* című versben pasztikussá tágul, s a szemlélődő én két lehetséges variánsaként jelenik meg: „két idegen, kikben / szívesen magadba szeretted volna”.¹⁵ A vers tétje a tételes képpé standardizált együttes jelenlét sztereotípiájának és a valós, kilesett együttléteknek a viszonya a versben kirajzolódó én vágylehetőségeihez, melyek nem feltétlenül veszik tekintetbe a nemet magát.

Ágens *Livia bulija* című versében¹⁶ a vers női beszélője és egy férfi együtt sminkelnek: a férfi itt is szerepre készül, melyben az én legerőteljesebb performanciája mutatkozik meg. A smink azonban nem elég sikeres az én-adáshoz, pontosabban a teljes hasonlúshoz, az ironikus öndefiníció kirobbanása a bélyeg felvállalásához vezet. Az identitás nem talál más szelepet, minthogy ott szabaduljon ki, ahol a leginkább sérülékeny:

„férfiként viselkedsz,
pedig nőnek szeretnél látszani,
fiú – azt mondd, így, ahogy írom,
buzi vagy.”

A stigma felvállalása tökéletes párhuzamot alkot a sminkeléskor eltüntetett seb képzetével:

„Félmeztelenül kented
a szemöldököd, a szád
igazitottad,
a sebet takarta el a rúzs.”

Kurdy Fehér János kötetkritikájában egy erőteljes hasonlítást tesz Ágens költői technikájáról: „leginkább egy tetováláshoz hasonlítanám művészeti

¹⁴ BARTÓK Imre, *Mondásgyakorlatok*, Tiszatáj 66 (2012 /2), 109–112.

¹⁵ VARGA, *parsifal, parsifal, i. m.*, 11.

¹⁶ ÁGENS (GYIMESI Ágnes), *Kúrós versek*, Budapest, Barrus Könyvkiadó, 2007, 20–21.

nézőpontját, amiként hatni kíván, és amiként valóságosan eléri közönségét. Ágens munkái lelki tetoválások, melyeket ős retteneteink formálnak, és mint alapképek égnék belénk”.¹⁷ A testre és a testbe íródó jelek az alkalmi performativitásokból kirajzolódó, kiolvasható identitásnyomok lesznek: egy szimbolikus nyelvet hoznak létre a test felületén, melynek rugalmas grammatikája a kép látszat-egyértelműségének ellenében hat. A nemek elmozdíthatósága a szerep szépségigényének és hatalmi törekvéseinek függvényében érvényesül, miközben az alaphelyzet egy olyan létforma evidens jelenléte, mely egyszerre vetkőzi le a „polgárpukkasztás” nárcizmusát és a pontos meghatározhatóság vagy kiszámíthatóság igényét. Miközben a test az erotikus használat konfigurációinak végtelenítésére tör, funkcióblokkolásra, megtagadásra, agresszióra is képes, s a legtöbbször ráadásul önmaga mítosza ellenében megy:

„Érzem, egy állapot akar,
ősztönt, vadságot, megvallást, kívánalmat, szenvedélyt, szagot.
Hát itt van, szagolj te is, ne érv hozzám.
Vágyakozz.”¹⁸

Kovács Bálint is pontosan érzékelteti, bár nem fogalmazza meg Ágens költészetének tulajdonképpeni queer jellegét, mely a nemi kétosztatóság dimenzióit még viszonyítási alapként sem igazán őrzi meg, hiszen ami stabilizálódhatna, az szinte versenként átalakul, átváltozik és szerepet cserél: „a lírai én számára mindez a lehető legtermészetesebb. És itt a lényeg, a versek épp ettől jók. Hogy nincs bennük egy csepp szenzációhajtás, nincs bennük sehol sem valamiféle szándékos túréshatár-feszegetés, ahol látszana, hogy az író azt élvezzi, hogy tabukat döntöget”.¹⁹ Nem alakul ki semmiféle rítusrend, a performativitás és a performansz jelleg nem azonos logika szerint hangolódik össze. A másik játékka gyakorta átveszi a vezetést, ami természetszerűleg a rítus kialakulását eleve ellehetetleníti:

„Tapogat, nem érint,
számba veszi tagjaim.
Ez is van, meg ez is,
játékot akar,
vizsgál, szemlél, eltávolít”²⁰.

¹⁷ KURDY FEHÉR János, *Tetovált térképek*, Élet és Irodalom, 2007. 7. 27., 14.

¹⁸ ÁGENS, *Kúrós versek*, i. m., 33.

¹⁹ KOVÁCS Bálint, *Szemérmesen és szemérmetlenül*, Élet és Irodalom, 2007. 7. 27, 14.

²⁰ ÁGENS, *Kúrós versek*, i. m., 29.

Ágens nem a szexualitás megszállottjaként maximálja a szöveg testének retorikai aktivitását, hanem a szexualitás helyére gyakran a szexualitás eljátszását, lehetőségét vagy lehetetlenségét állítja: a lehetőségei tudatában meghagyott test kiteljesedése így lényegében a testen túl marad. Gaborják Ádám felhívja a figyelmet, hogy Ágens könyvében „külön érdekesség, hogy a versek a testről beszélve hangsúlyozottan a társadalmilag marginálisnak tekintett pozíciókat jelenítik meg”.²¹ Ebbe a rendszerbe illeszkedik *A hermafrodita kedves* című költemény is, mely ugyan történetrekonstrukcióként indul, ám a szövegalkotás metaforarendszere a test megalkotásának mechanizmusaira is kiterjed: a kapcsolat, a test, a vers is „épitmény”, illetve „gubanc”, „gondosan komponált zenemű / improvizáció nélkül”, illetve „csalás”.²² Amit azonban Gaborják „marginálisként” kezel, a kötet uralkodó szólamaiban a természetesség pozíciójába helyezkedik, s még a szerepjátszó alakoskodás is csak formát ad e természetességnek.²³ A dichotómiák létrehozása ellen maga a szöveg is lázad: „Dupláztad a titkot, elválasztásra törekedtél, / az egység helyett, mi benned lakott”. A szerelem „mindent elér, ha van”. A testrészek pusztá néven nevezésének rítusa is ezt az alternatív természetességet, speciális tudást hivatott demonstrálni:

„A melled mell, a pinád pina,
s a szeméremcsont alatt bebábozódott herék herék,
s az a nyúlvány hasonlít, mihez kell.
így vagy, akkor így leszünk,
a szád száj. s az arcod arc,
a kezed kéz, a nyelvved
a nyelvved...”

A *Nádnő* című költemény²⁴ nyitóstruktúrájából kihallatszó színpadias felütés a mítoszok speciális terepét is megnyitja. A „Mein Herr ma Frodita leszek” szójáték a nyelv szűznemzéséből teremti meg Frodita alakját, aki „táncot ígérő / görög-keleti napisten” szeretne lenni mintegy a pogány vallási kultúra egzotikus testi konfigurációjú lényeit idézve meg.²⁵ Ez a

²¹ GABORJÁK Ádám, *Csak szex és más semmi?*, Revizor, 2008.03.03. <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/168/agens-kuros-versek/> (letöltve: 2016. 11. 30.)

²² ÁGENS, *Kürös versek, i. m., 77–78.*

²³ A 3. Leszbikus Identitások Fesztiválján (2008) Gordon Agáta, Bódis Kriszta, Karafiáth Orsolya és Ágens disputájában maga a szerző is leszögezte, hogy nem érdekli a világ neki jellegű felosztása, a nem identitás kategóriáit messze elveti, a szexualitást és a szerelmet pedig képes teljesen szeparáltan kezelni. Vö.: <http://www.litera.hu/hirek/belelatni-a-leszbikus-tapasztalat> (letöltve: 2016. 11. 30.)

²⁴ ÁGENS, *Kürös versek, i. m., 7.*

²⁵ Marie DELCOURT, *Hermaprodite. Myths and Rites of the Bisexual Figure in Classical Antiquity*, London, Studio Books, 1961, 28–30.

dimenziótöbblet Ágens költészetének nem pusztán a potenciális mitológiai értelmezhetőséget kölcsönzi, de a szó, a szótag, a szótörmelék szabad kopulációja és szétválása jelzi az egyes szövegek instabilitását is. Ez a nyelvi instabilitás újabb látszatstabilitásokat szül, s mintegy kicsiben kirajzolja a kötet központi költői téziseinek koncentrikus köreit.

Fabó Kinga költészetében²⁶ a test ugyancsak a nemiség és a szexualitás játéktere, ahol a performativitások összjátéka érvényesül, ám szerinte ezekről csak a sztereotípiák nyelvén vagyunk képesek beszélni. A szexualitás konfigurációi nyelvi-retorikai alakzatokként is elképzelhetők; e tekintetben a szinekdoché, a halmozás és a chiazmus dominál. A feminista és gendertudományok lecsupaszított közhelyeivel való játékban a test nyelvi kiszolgáltatottságát (leírhatóságát) ismeri fel a vágy irracionálisával szemben, a kollektív női mint princípium megjelenése a férfinezőpont dekonstruálása szempontjából érdekes. A biszexualitás harsány jelenléte nála is az identitás totális destrúálására tör, de ezt nem végzi el olyan következetesen, mint Ágens. Nála az androgün alakja figyelmeztet arra, hogy a másság úgy is létrehozható, hogy (jelen) létében megragadhatatlan marad a dichotómiás gondolkodás keretein belül (queer jelleg):

„Fiú vagyok, vagy lány?
Mindkettő
egyformán taszít.
A kétneműség
vonz. Női kertek alján.”²⁷

Ez a kétneműség vagy az identitás nemi alapú értelmezhetősége miatt érzett trauma Fabónál egyszerre testi és nyelvi természetű: pl. „A Melanieban / a Milán teljesítetlen, betölthetetlen.” Világos, hogy Melanie és Milán egyazon potenciális androgün Janus-arc két fele, ahogy a „Saci – ez meglepő – eredetileg egy Sanyi” sorban is a hiány kitöltéséről, illetve grammatikai névpróbáról is szó van. Fabó a klasszikus identitásfogalmakat folyamatos terhelépróbanak veti alá. Ezek az egók a pszichoanalízis (vagy inkább a női magazinok pszichoanalitikus fejtegetéseit kifigurázó, felszabadítóknak beállított őszinteségrohamok) mentén lépnek interakcióba: Fabó radikálisan összetett karaktereket kever ki, igazi szinekdochikus egókat, melyek a kommunikációra képtelen látszatidentitásokat a szeterotípiák segítségével

²⁶ CSEHY, *Szodoma és környéke, i. m.*, 662–670.

²⁷ FABÓ Kinga, *Elég, ha én tudom*, Budapest, Seneca, 1996, 25.

megnevezik ugyan, de tisztában vannak kategorizálhatatlanságukkal.²⁸ A semleges vagy harmadik nem megjelenése ezt a tendenciát elbizonytalanítja ugyan, de az alappozíciókon nem változtat, ráadásul a paronomasia miatt az ének pozicionálása is teljesen bizonytalan marad:

„Férfivendégem volt.
Vagy nő.
Vagy megfigyelő.
A harmadik nem.”

Gerevich András legutóbbi verskötetének *Meztelen* című ciklusa²⁹ lényegében egy más, korábbi könyveihez képest szokatlan nemi szerepmodellel áll elő, mely immár szintén a queer univerzumához köthető. A költő szakít mind az aktivista, mind a performatív identitásmodellel, s helyette a meghatározhatatlanság ambivalenciája felé fordul, mely nem ismer hierarchiát vagy nem feltétlenül igényli sem a dichotómiák (meleg–heteró stb.) megfogalmazását, sem azt a viszonyrendszert, mely ezek között a sémák között vonatkoztatási hálózatként funkcionál. Ez alól a biológiai nem sztereotípiái képeznek kivételt. A női itt ugyanakkor sosem biológiai. Ez a problémakör már a Teiresziasz-versekben megfogalmazódott,³⁰ körvonalazott egy szabadabb retorikát, de sohasem billent át (még a releváns mitológiai háttér ellenére sem) nyelvi-retorikai felszámolásba, nem mozdult el pl. a poszthumán vagy irracionális gesztusok felé. A nemi kategóriák kettősségének őrzése a folytonos határátlépésekben is megmarad, Gerevich folyamatosan beszél róluk, és alkalmi jelenlétük mindig az egyik vagy a másik dominanciája felől értelmeződik, még akkor is, ha dinamikájuk akár egyetlen testen belülre kárhoztatja is őket, pl. a *Mint egy nőt* című szövegben:

„Néha kihozza belőlem a nőt,
mire én kétségbeesetten
keresem magamban a férfit.”

²⁸ Erről bővebben: CSEHY Zoltán, *Az androgünitás a kortárs női lírában*. Elhangzott a Nőképek kisebbségben IV. elnevezésű nemzetközi tudományos konferencián – Somorja, 2016. 11. 11. (A szöveg megjelenés előtt áll.)

²⁹ GEREVICH András, *Tizenhat naplemente*, Budapest, Pozsony, Kalligram, 2014, 57–63.

³⁰ Vö. CSEHY, *Szodoma és környéke, i. m.*, 642–662. CZUCZ Enikő, *Test, identitás, szerep (Az énkonstruálás játéktere Gerevich András első két verskötetében)* = MISAD Katalin–CSEHY Zoltán (szerk.), *Ideológiák, identitások és önreprezentáció multikulturális térben – Ideológia, identitás a sebareprezentáció v multikulturálnom priestore*, Bratislava, Univerzita Komenského, 2016, 136–150.

Az önazonosság itt még nyilvánvalóan a maskulinitáshoz fixálódik, és a másság által leleplezett másság is a standard biológiához viszonyítva nyeri el „traumatikus” értelmét. A vers végére azonban egyetlen testben lépnek működésbe a fiziológiai alapfunkciók, a test generalódása a nem születésével párhuzamba kerülve hozza létre ezt az androgün jellegű (pontosabban az ún. „gay femininity” kategóriájához viszonyítva meghatározott³¹), ám az androgünitást fel nem vállaló testet. A test mindig szinte „teljes” átváltozást hajt végre, melynek során a dichotómia (férfi–nő) egyik eleme hierarchikusan ellenpontozva a másik fölé kerekedik:

„Kíméletlenül magába fojtja,
elnyeli bennem a férfit a nő,
de mindig újra megszüli.”

A te és én szembeszegülés legizgalmasabb vonása, hogy Gerevichnél a saját mássággal a lehető legtermészetesebb módon szembesít, s ezt a szembesítést egy költői pillanatban vággyá formálja át, miközben a nemek teátralizálásával is számol, mely a privát szintérré is kiterjed:

„Simogass, mint egy férfit,
de titokban tapogasd ki
bennem a nőt, és mutasd meg,

hogyan amikor nő vagy,
engem is nővé tudsz tenni,
ha férfi, néha nővé, néha férfivá.”

A test tehát átértelmezhető alkalmisággal bír, melyet az adott kontextus önértelmezése és játéktere kínál fel. A férfiból a nőbe való átmenet mégsem lesz természetes metalepszis, mivel eredendően egyik a másikban rejlik, s az átváltozás tartóssága egybeesik a performativitás gesztusának időértékével.

Németh Zoltán *A perverzió méltósága* című kötetében³² a „perverziót” mint nyelvképző gesztust használja: ez a költői világ egy ponton elveszti a test misztifikálhatóságának minden „titkát”, s ez a csontig csupasztított öngerjesztő játék tudatosan üresíti ki a nemi sztereotípiák mellett az identitáskategóriákat is. Egy wc-fetisisztáról szóló versben pl. még a rozsdás lé is pejoratív „identitásstigmát” kap, miközben az orvosi terminusok eklektikájával szembesül: „És a fitymacsattogás, / és a hüvelybe felszívott

³¹ Vö. David M. HALPERIN, *How to be Gay*, Harvard University Press, 2014, 301–321.

³² NÉMETH Zoltán, *A perverzió méltósága*, Pozsony, Kalligram, 2002.

rozsdás lébuzi?”³³ A mellérendelő helyettesíthetőség radikalizmusa mellett a test átszerkesztésének bizonyos poszthumán tendenciáit is észlelni lehet néhány versben (pl. a 2. versben a feleség átépíti a testet, egzotikus „vaginákat ültet be” a legkülönbébb testtájakra), de a biológiai test önmaga is képes modellálni magát az aktust vagy átszerkeszteni önmagát:

„Ha kétoldalt a herezacskót fölcspentem,
olyan, mintha pinából törne elő a fasz.
De tudok olyat is, hogy visszaszívom
a makkom, és üresen sír a lábam köze”.³⁴

Németh legújabb verskötetében az állatvilágban tapasztalható nemváltás vagy hímnőség dimenziói egészítik ki a test hibriditásának képzetait: a nemi identitás változékonysága és kiszámíthatatlansága a férfi pozíció metaforikus verzióit hozza játékba. Az éti csigáról szóló részben pl. nagyjából ugyanazzal a játékkal szembesülünk, mint Hajas Tibor szövegében, csak a társadalmi, hatalmi viszonyok hierarchiájára épülő episztémé helyére itt nem lép az intimitásba sűrűsödött lázadás igénye, hanem a verbális hedonimus karakterével ötvözött nemi konstruktivizmus érvényesül. A Németh-vers mentális térkép felrajzolása helyett a test átszervezhetőségét, fiziológiai, materiális dimenzióit hangsúlyozza, mintegy rájátszva az állattani leírások sztereotípiáira:

„És csak ekkor, két hét metafizika után döbbsentem rá,
hogy a csigák, Jézusom, kétneműek, és lehet, hogy végig
férfi-ba voltam szerelmes, férfival történt minden?
Máshogy megfogalmazva a kérdést:
esetleg ő használt engem nőként?
Vagy mivel hímnős, azaz minden egyes egyed képes
megtermékenyülni és megtermékenyíteni egyaránt,
egyszerre voltam férfi és nő, pontosabban egyszer
férfi, máskor nő?”³⁵

A mexikói kardhal nősténye bármikor hímmé alakulhat. Ezt az átváltozási procedúrát az „elszenvedő” férj önreflexiója követi, melynek a sztereotípiákon alapuló nevelés kárhóztatása a célpontja, s mely az átalakult identitások sztereotípiás erőterébe robban be:

³³ Uo., 53.

³⁴ Uo., 58.

³⁵ NÉMETH Zoltán, *Állati férj*, Pozsony, Kalligram, 2016, 56.

„Ó, hogy gyűlöltem őt is és magamat is, de legfőképpen konzervatív neveltetésemet a házasság előtti nemi élet tekintetében- Férfi lett a menyasszonyomból, az én drágaságomból, a vízipálmákkal berendezett lakosztály királynőjének töke nőtt!”³⁶

Németh a queerelés technikája helyett³⁷ a szilárd identitáskonstrukciók szatirikus ábrázolását választja, mely az undor és a megszólaló én neveltetésből adódó (?) „homofóbia” jelenlétében teljesedik ki. Az identitás kétségtelenül destruktív kontextusba kerül (hiszen ez már eleve az állati és a feltételezett emberi dimenziók öszvérsítéséből is adódik), ám a konstrukció és dichotómia nem csak megőrződik és megmenekül, hanem ironikusan (az attitűd egészére érvényes módon) mintegy meg is ideologizálódik. A férfi pozíció megerősítése már a minden vers címében szereplő „férfj” funkcióból is adódik: a bonyodalmas nemzés és a meghökkentő szexualitás ezért lesz szinte mechanikusan és rituálisan visszatérő eleme ezeknek a szövegeknek, bár a szaporodás leírásai már eleve a zoológiai jellemzések műfaji sajátosságai közé tartoznak.

A hermaphroditizálás, a nemváltás különféle alakváltozatai jól láthatóak azok az elmozdulások és szerzői stratégiák, ahogy az egyes szerzők az egyes identitáskonstrukciókhoz viszonyulnak. Az identitáskategóriák teljes feloldása a queerelési technikán belül érvényesül, melynek egyik „előszobája” a hermaphroditizálás stratégiája, mely úgy konstruál másságot, hogy közben megőrzi a férfi–nő dichotómiát még a destrukció gesztusában is. A nemcsere rituális játékterének is legalább két erőtere van: vagy a performativitás játékterét metaforizálja, és számol a „másság” felépíthetőségével, vagy leleplezi a másokban rejlő mást, s ebben a másságban lényegében saját énjét helyezi tükörpozícióba.

Hivatkozások

- ÁGENS (GYIMESI Ágnes), *Kúrós versek*, Budapest, Barrus Könyvkiadó, 2007, 20–21.
- BARTÓK Imre, *Mondásgyakorlatok*, Tiszatáj 66 (2012 /2), 109–112.
- CZUCZ Enikő, *Test, identitás, szerep (Az énkonstruálás játéktere Gerevich András első két verskötetében)* = MISAD Katalin– CSEHY Zoltán (szerk.), *Ideológiák*,

³⁶ Uo., 50.

³⁷ William B. TURNER, *Queering Canons = A Genealogy of Queer Theory*, Philadelphia, Temple University Press, 2000, 146–158.

- identitások és önreprezentáció multikulturális térben – Ideológia, identity a sebareprezentáció v multikulturálnom priestore*, Bratislava, Univerzita Komenského, 2016, 136–150.
- CSEHY Zoltán, *A szöveg hermaphrodituszi teste*, Pozsony, Kalligram, 2002.
- CSEHY Zoltán, *Szodoma és környéke*, Pozsony, Kalligram, 2014.
- DELCOURT, Marie, *Hermaphrodite. Myths and Rites of the Bisexual Figure in Classical Antiquity*, London, Studio Books, 1961.
- FABÓ Kinga, *Elég, ha én tudom*, Budapest, Seneca, 1996.
- GABORJÁK Ádám, *Csak szex és más semmi?*, Revizor, 2008. 3. 3. <http://www.revizoronline.com/hu/cikk/168/agens-kuros-versek/> (letöltve: 2016. 11. 30.)
- GEREVICH András, *Tizenhat naplemente*, Budapest, Pozsony, Kalligram, 2014.
- HAJAS Tibor, *Szövegek*, Budapest, Enciklopédia, 2005.
- HALPERIN, David M., *How to be Gay*, Harvard University Press, 2014.
- KAPPANYOS András, „Kettő vagyok: alany és tárgy.” *Hajas Tiborról*, Jelenkor 41 (1998/6), 599–606.
- KOVÁCS Bálint, *Szemérmesen és szemérmetlenül*, Élet és Irodalom, 2007. 7. 27. 14.
- KURDY FEHÉR János, *Tetovált térképek*, Élet és Irodalom, 2007. 7. 27., 14.
- LORENZ, Renate, *Queer Art. A Freak Theory*, Bielefeld, Transcript Verlag, 2012.
- MARCHETTI, Valerio, *Every Woman is a Man. Alcune discussioni cinquecentesche sulle metamorfosi del corpo*, Il Piccolo Hans 79–80 (1993), 56–93.
- NAGY Hajnal Csilla, *Miért félünk az örültektől*, Pozsony, Kalligram, 2016.
- NÉMETH Zoltán, *A perverzió méltósága*, Pozsony, Kalligram, 2002.
- NÉMETH Zoltán, *Állati férj*, Pozsony, Kalligram, 2016.
- SÁNTHA József, *Behatolás a sebbe*, Revizor, 2011.08. 03. Elérhető: http://www.revizoronline.com/hu/cikk/3373/varga-matyas-parsifal-parsifal/?search=1&first=10&txt_sscc=varga%20matyas (letöltve: 2016. 11. 30.)
- SZÉNÁSI Zoltán, *A beszéd megváltozott akusztikája*, Jelenkor 54 (2011/12), 1290–1294.
- B. TURNER, William, *A Genealogy of Queer Theory*, Philadelphia, Temple University Press, 2000.
- VARGA Mátyás, *parsifal, parsifal*, Budapest, Magvető, 2011.
- WAGNER, Richard, *Parsifal*, DVD, Berlin, Harmonia Mundi Gmbh, 2013.

Resume

The study is dealing with the poetical forms and strategies of „hermaphroditism” in the modern Hungarian poetry (Tibor Hajas, Mátyás Varga, Kinga Fabó, András Gerevich etc.). The author analyses the relationship between the poetical texts on sexual ambivalence and the firmness of the constructed identity and constantly examines how culture attempts to prescribe sexual desire to the gendered body. Queering the traditional dichotomy man–woman some poets are using the methods of multivalence to produce difference, that refuses to be categorized, some other preserve old categories despite of the very present of its textual refusal.

AZ ISTENGYERMEK ARCAI WEÖRES SÁNDOR THEOMACHIÁJÁBAN¹

Annotáció: A tanulmány Weöres Sándor Theomachia című, mitológiai tárgyú drámáját elemzi. Az elemzés középpontjában a gyermekisten motívuma, a tűz és víz ellentéte, valamint az isteni és az emberi szféra különbségeinek ábrázolása áll. A mítikus ősmozgások bemutatása átvitt értelmet kap: a mű ironikus portré az oktalan, a saját helyzetére nem reflektáló emberről. A szerző felveti, hogy a gyermek Zeuszt, a dráma központi alakját Weöres Kerényi Károly hatása alatt formálta meg. A darabban a gyermek különböző arcai rétegződnek egymásra: Zeus az emberek szemszögéből óriáscsecsemő, a Földanya szemében a mozgékony és a gyermeki boldogság megtestesítője, Kronos saját majdani mélybe taszítóját látja benne, Okeanos pedig a nagy jövő letéteményesét. A Theomachia világának három rétege a Moirák, az istenek és az emberek (kúrészek) szférája. A Moirák mozdulatlanok és változatlanok, az istenek örök mozgásban vannak, az öntudatlan emberek pedig még nem érzékelik az időt, nem rémíti őket saját mulandóságuk.

Kulcsszavak: Weöres Sándor, Theomachia, mitológia, gyermekistenek, Kerényi Károly

Az eredet, a keletkezés, a szülés, az anyától való elszakítás a költészet sokrétűen inspiratív témái: kifejezhetőek a maguk mitikus komolyságában, extatikus kiáradással, ugyanakkor a teljesség megragadhatatlanságának tudatosításából fakadó ironikus kérdőjelekkel is. Weöres Sándor életművében mindkét alapállásra találunk példákat, s a kettő gyakran nem is választható el egymástól. A váteszi nagyotmondást a korai Weöresnél is ironikus kikacsintások ellensúlyozzák. A Theomachia című dráma² sem

¹ A témával kapcsolatos kutatások az 1/0051/14. számú, *Ideológia, identity a sebareprezentáció v kontexte lingvistíky a literárnej vedy v multikulturálnom priestore* című VEGA-projekt keretében folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

² Felhasznált szövegkiadások: WEÖRES Sándor, *A hallgatás tornya. Harminc év verseiből*, Budapest, Szépirodalmi, 1956, 94–122. WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött színjátékok*, Budapest, Helikon, 2011, 5–34.

csupán a mitikus ősmozgásokat, a világrend gyökereit feltáró fennkölt oratórium, hanem a ráolvasások és gyerekdalok hangutánzó elemeit és ritmikáját is eszközül használó, ironikus portré is az oktalan, a saját helyzetére nem reflektáló emberről.

Weöres Sándor mítoszok iránti vonzódásáról, Kerényi Károly, Hamvas Béla, Várkonyi Nándor hatásáról számos helyen olvashatunk, s a mitológiai tárgyú költeményekről több alapos elemző tanulmány is született.³ Jelen írás egy antik eredetű motívum holdudvarába szeretne betekinteni, s ennek segítségével próbál meg közelebb jutni az 1938-ban íródott, napjainkban is inspiratív dráma⁴ mitikus magjához.

A GYERMEKISTEN MAGÁNYOSSÁGA

A mű központi alakja a drámában nem is szereplő, ám sok irányból megidézett, óvott vagy rettegett gyermek Zeus. Az isteni lényeknek a gyermekibe illesztését, a csecsemő esendőségének és a világmozgató erőknél az egybegyúrását Weöres feltehetőleg Kerényi Károly hatása alatt formálta meg. Kerényi az istengyermekről már Vergilius, a megváltó ezredik év költője c. tanulmányában is ír (1930). Később kétarcú helyzetről beszél, melyben egyszerre van ott a gyermekisten magányossága és otthonossága az ősvilágban.⁵ „A gyermekisten rendszerint elhagyatott, talált gyermek. Olykor rendkívüli veszedelmek is fenyegetik: elnyeletés, mint Zeust, szétépetés, mint Dionysost.”⁶ A gyermekisten magányossága, melyet Kerényi a mesebeli árvagyerek helyzetével hoz párhuzamba, a Theomachia háttérében is ott van. Rhea a szülés után bátyjához, Okeanoshoz könyörgő segítségért, majd Okeanos tanácsára a csillagokkal, tűzcsigákkal, fénykődökkel teli úrron át a Földre viszi fiát, s otthagyja egy barlangban. Sorsára hagyja tehát, mint egy kitett gyereket, hogy az elnyeletéstől megmentse. Az elpusztítástól való félelem, az eltiprás és a felemelkedés az

³ Lásd pl. BARTAL Mária, *Mítosztöredékek újraírása Weöres Sándor Medeia című költeményében*, Irodalomtörténet, 2009/2, 200–242. BARTAL Mária, *A kardal poétikai lehetőségei Weöres Sándor költészetében*, Okor, 2010/4, 45–53. ÚJVÁRI Edit, „A mindenség hullámzó nászruhád.” *Istennői mítoszmotívumok Weöres Sándor költészetében*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2004.

⁴ A Bárka Színház 2003-as előadásáról, Balázs Zoltán inspiratív rendezéséről lásd pl.: NÁNYAY István, *Theomachia. Késői bemutatók. Weöres színpadon*, Hájnapló, 2004/1, 8–10.; NAGY András, *Isteni küzdelem. Weöres Sándor: Theomachia*, Színház 37 (2004/2), 22–27.

⁵ KERÉNYI Károly, *Gyermekistenek = Homérosi himnuszok. Hermészhez, Pánhoz, Dionysoshoz*, Devecseri Gábor fordításában, Kerényi Károly bevezető tanulmányaival, Budapest, Officina, 1939, 40.

⁶ KERÉNYI, *Gyermekistenek*, i. m. 39.

élet változó jellegét és azt az életerőt alapozza meg, melyről Weöres a Theomachia után pár évvel megjelent A teljesség felé című prózai művében így nyilatkozik: „Tiprás és eltiportatás, falás és fölfalatás: ez az élet. Ruhaként viselni tiprást és eltiportatást, falást és fölfalatást: ez a lét.”⁷

A kétarcúság az idősíkok egymásba mosódásából is fakad: ugyanúgy, ahogy Kallimachosz „a csecsemő-Zeuszt Ζεῦ πάτερ-nak szólítja”, s „a homéroszi himnuszban Hermész már az első nap Ἀργειφόντης, pedig milyen messze van még az a tette, mely ezt a nevet megszerzi neki”,⁸ a Theomachia gyerekistene is egyszerre játékos és kicsike, ugyanakkor hegynagyságú is és már csecsemőként sárkányhüllők és mamutok legyőzője. Ez a kettősség a hozzá kapcsolódó nyelvi eszközökben is megmutatkozik: kicsinyítőképzős és gyereknyelvi szavak („gyerek-istenke”, „lángodnál lecsücsülve”), a csecsemőgőgicsélést idéző hangutánzó elemek („Óá! óá! / mámmá! ba-ba-ba!”) mellett himnikusan fennkölt szólamok idézik meg alakját („Tündöklő eleven csoda-kő”, „mélybeli mása az égi tüzeknek”).

Az egyes szereplők megszólalásai révén a gyermek különböző arcai rétegződnek egymásra. Zeus a kúrészek szemszögéből nézve óriáscsecsemő, aki ugyan gondoskodásra szorul, de védi is oltalmazóit (áldozatként kecsketejet hordanak neki, mézet, kővi rózsát, miközben rimáncodnak is hozzá), s egyben a korábban ügyetlen emberek tanára is és mestere, akár Prométheusz (megtanítja őket a munkaeszközök használatára, a művészetre és a ráolvasások erejére⁹). Gaia, a nagymama játékosnak és bohónak látja: saját rideg egykedvűségével szemben (melybe őt az előző istengeneráció bukása taszította) unokája a találékonyság, a vidám mozgékony és a már visszahozhatatlan gyermeki boldogság megtestesítője.

Rhea, az anya többszörösen szenved: először azért, mert megfosztják gyermekétől, másodszor azért, mert a gyermek, ki életét kétszeresen is neki köszönheti, Kronossal együtt őt is kiűzi a mennyből. Az anya–gyermek viszony nem alakulhat ki a megszokott keretek között, Rhea előbb testvéreinek panaszolja, hogy nem szoptathatja, öltöztetheti kicsinyét, végül pedig a Moirát vádolja, hogy mért adott fiút neki. Rhea és Zeus viszonylatában is ismétli magát a sors, hiszen korábban Kronos is ugyanígy bánt el saját anyjával.¹⁰ A nyugtalan, hatalmát féltő Kronosnak még sincs más bizalmasa, akihez

⁷ WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött prózai írások*, Budapest, Helikon, 2011, 121.

⁸ DEVECSERI Gábor, *A művészi tudatosság Kallimachosz költészetében* = Uő, *Műhely és varázs*. Görög–római tanulmányok, Budapest, Szépirodalmi, 1959, 260.

⁹ „...lándzsafejet hegyeztünk kovaköböl, / sípon muzsikálunk, hálót bogozunk / s leverjük a szélvész-izmű vadakat / csontra karcolt kép erejével.” WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 105.

¹⁰ „Gaia anyám, kit gúzsba raktam hajdanán, / hivlak, halvány ürességedből jőjj elő”. WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 106.

fordulhatna, s a mélységből megidézett anya a történetek ellenére „édes fiam”-nak, „kedves fiam”-nak, „picinykém”-nek nevezi őt. A Földanyának mint a sors ismerőjének megidézése a klasszikus operairodalomból ismert motívum: Wagner A Nibelung gyűrűje című tetralógiájában hasonló módon hívja fel a főisten a mélyből Erdát, s kéri ki tanácsát.

Kronos saját majdani mélybe taszítóját látja a gyermekben, Okeanos a nagy jövő letéteményesét.¹¹ Hogy új aranykor lesz-e Zeus kora, nem egyértelmű, ám az emberek az özönvíz és pusztítás után elkövetkező időszakot az új béke, az új törvény, az új rend korszakaként ünneplik.¹² Ez az új rend sem fog azonban örökké tartani. Okeanos négy korszak váltakozásáról beszél: Uranos, Kronos és Zeus uralma után egy megnevezetlen, nála is különb isten fog uralkodni. A váltakozást a Moirák rendelték el: Uranos a fagyok és lángok ura volt, Kronos „a nagy tenyésztő, élet-ültető”,¹³ Zeus pedig értelmet ad az élőknek. A Zeusnál is különb eljövendő uralkodó a létezés kiteljesedését szolgálja majd.¹⁴ A négy korszak elméletének sajátos variánsa ez, melyet az antikvitásban a négy ércről neveztek el (arany, ezüst, réz, vas), a babiloni eredetű világévszak-elméletben pedig az évszakokról: „A világtél után háromszoros tavasz következik, a világnyár után felüdítő esők.”¹⁵

AZ ISTENI NYUGTALANSÁG

A Theomachia világának három rétege a Moirák, az istenek és a kúrészek (vagyis az emberek) szférája. A Moirák képviselik a mozdulatlanságot és a változatlanságot.

„A bölcsesség megtorpan itt s vakon kapar.
Öbennük egy a lét s nemlét, a »van« s a »nincs«,
szándék s közöny. Nincs parancsuk, óhajuk,
és ellenükre semmi sem történhetik.”¹⁶

¹¹ „mert szép palástként vár fiadra nagy jövő, / s kit nagy jövő vár, bölcsőben nem veszhetik.” WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 99.

¹² „Jég és tenger visszahorpád: a föld újra birtokunk. / Szívünkben új béke érjen! új törvény, új rend legyen!” WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 122.

¹³ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 99.

¹⁴ „És majd homályba nyomja őt egy mégkülönb, így nő a létezés a teljesség felé.” WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 99.

¹⁵ KERÉNYI Károly, *Vergilius, a megváltó ezredik év költője* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, Budapest, Magvető, 1984, 59.

¹⁶ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 95.

Hasonló a Moirák szerepe Aiszkhülosznál is, a Leláncolt Prometheus címszereplője például azt állítja, hogy a három Moira és az Erinnüszök hatalma Zeusénál is nagyobb, hiszen „a sorsát nem kerüli ő se ki”.¹⁷ A Theomachiában Okeanos hangsúlyozza, hogy a világ egyre nő és „célja teljességét”¹⁸ a Moirák szférájában fogja elérni, ahol a lét és nemlét összeér.

Az istenek bölcsek, de világuk nem állandó. Bölcsességük abból fakad, hogy az emberekkel szemben tudatosan léteznek, ám ez a bölcsesség a Moirák szféráját elérve korlátba ütközik. Az isteni szféra állandó mozgásban van, s ezt nemcsak a generációk és az uralkodók váltakozása jelzi, hanem Okeanos is, akinek áramlása nem szűnő. Kronos az áramlás urának nevezi bátyját, ő ugyanakkor a mindenség őre és a „bölcsességnek kör-pántja”¹⁹ is, csakúgy, mint Homérosznál. Okeanos szerepeltetése is lehet Kerényi hatása Weöresnél, hiszen Kerényi hangsúlyozza az isteni gyermeknek és az anyaméhre emlékeztető ösvíznek az összetartozását.²⁰ Okeanos az Eredet eleme, csakúgy, mint Próteusz az Alakváltoztatásé,²¹ s nem véletlen, hogy Weöres életművében mindkét mitológiai alak kulcsfontosságú. Az isteni szféra mozgékonyágát mutatja Kronos nyugtalan hánykolódása is.

„mindig csak hánykolódom forró fekhelyen,
mindig csak forgolódom és nem alhatom.”²²

Ugyanez a nyugtalanság érződik a Kronos által uralt világban is („gúzsban hánytorgó világ”²³).

A kúreszek öntudatlanok, buták, de ebből fakadóan boldogok is, mert nem rémíti őket saját mulandóságuk. A drámában ők alkotják a kart, s tulajdonképpen ők az emberek, akik majd Zeusz uralma alatt fognak öntudatra ébredni.

„Ó boldog, boldog Aranykor!
nem rémít a mulandóság,
mert nincsen eszünk, mi gyötörne.”²⁴

¹⁷ AISCHYLOS *Tragédiái*. Fordította Csengeri János, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1903, 194.

¹⁸ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 95.

¹⁹ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 94.

²⁰ KERÉNYI, *Gyermekistenek*, i. m., 64.

²¹ KERÉNYI, *Gyermekistenek*, i. m., 66.

²² WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 94.

²³ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 95.

²⁴ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 97.

A kúrészek olyan öntudatlanok, mint a gyerekek, nem tudják érzékelni az időt („Örülnek a pillanatnak”²⁵). A Theomachiában a kar így jellemzi ezt az öntudatlan állapotot:

„Körülöttük perdül az éjre a nap,
virulásra a tél,
életre halál,
de benn a szívükben áll az idő.”²⁶

Ugyanez a motívum megvan Aiszkhülosz Leláncolt Prometheusában is: a címszereplő, aki sok mindenre rányitotta az emberek szemét, így jellemzi korábbi balgaságukat:

ἦν δ' οὐδὲν αὐτοῖς οὔτε χεῖματος τέκμαρ
οὔτ' ἀνθεμώδους ἤρος οὔτε καρπίμου
θέρους βέβαιον, ἀλλ' ἄτερ γνώμης τὸ πᾶν
ἔπρασσον, ἔστε δὴ σφιν ἀντολὰς ἐγὼ
ἄστρον ἐδειξα τάς τε δυσκρίτους δύσεις.
(454–458)

„Hogy tél közelg, biztos jelekből nem tudák,
Nem, hogy virágos szép tavasz, gyümölcsös ősz;
Mindent belátás nélkül, értelmetlenül
Intéztek, a míg meg nem értetem velük,
Mint kelnek égre s tűnnek el a csillagok.”²⁷

Prométheusz monológja alapján az emberiség gyerekkora volt a tűz megismerése előtti korszak, a titán segítsége nélkül nem juthattak volna át a gyermekorból a felnőttkorba (ὡς σφας νηπίους ὄντας τὸ πρὶν / ἔννους ἔθηκα²⁸ – „ők, a balga gyermekek, / Eszes lényekké általam mint lettenek”²⁹). Weöresnél a csecsemő Zeusznak van hasonló szerepe, ugyanakkor az ő gyermeki természete nem az embergyerekekéhez hasonló: gondoskodni kell ugyan róla, segítségre szorul,³⁰ de az ő lényéhez nem kapcsolódik az öntudatlan balgaság. Méreteiben is sokkal nagyobb az

²⁵ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 97.

²⁶ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 97.

²⁷ AISCHYLOS *Tragédiái*, i. m., 192.

²⁸ Prometheus, 443–444. sor. Felhasznált kiadás: AESCHYLUS, with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 1. *Prometheus*. Cambridge–London, Harvard University Press–William Heinemann Ltd., 1926.

²⁹ AISCHYLOS *Tragédiái*, i. m., 191.

³⁰ „majd elgondozzák együgyű kúrészeid”. WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 99.

embergyerekeknél, de fölénye nem csupán a nagyságából fakad, hanem elsősorban abból az isteni tudásból, amit ő csecsemőként is közvetíteni tud.³¹ Ebből a szempontból a gyermek Hermésre hasonlít, aki a homéroszi himnusz szerint ugyan bölcsőben fekszik és anyja gondoskodásra szorul, ugyanakkor ő javasol és mutat be az édesanyjának olyan módszereket, melyek segítségével eltarthatják magukat. Hermés, aki már születésekor is eszes és ravasz volt, játssza az ártatlant, s miután elhajtja bátyja teheneit, visszabújik a bölcsőjébe, válla köré tekeri a pólyát, „mintha butácska / gyermek volna” (ἤύτε τέκνον / νήπιον).³² Anyját, aki úgy próbál beszélni vele, mint egy nevetlen gyerekekkel, öntudatosan torkolja le (μητρ ἐμή, τί με ταῦτα δεδίσκειαι, ἤύτε τέκνον / νήπιον – „Édesanyám, mit rémítgetsz, mint egy buta kölyköt”).³³ Apollón és a csecsemő Hermés hasonló viszonyban van a homéroszi himnusz alapján, mint Kronos és ZeuszWeöres drámájában: a gyermekisten mindkét esetben a földön, az emberek között mozog, a hatalmon lévő ellenében tervel valamit, s óriáscsecsemőként képes rettegésben tartani, vagy legalábbis kellemetlen helyzetbe hozni a nála hatalmasabb, ereje teljében lévő istent. Míg azonban Homérosznál a főisten közbelépésére harmonikusan, kibéküléssel rendeződnek el a dolgok, Weöres drámájában harmónia helyett az isteni nyugtalanság uralja az eget és a földet. A csecsemő és a hatalmon lévő isten konfliktusa hatalmas katasztrófába sodorja a föld lakóit, kibékülés és kiegyenlítés helyett csak a bukás és felemelkedés, a letaszítatás és az uralkodócsere lehet a megoldás. Ez az új világrend sem lehet azonban tartós, hiszen csak a Moirák világa lehet mozdulatlan.

TŰZ ÉS VÍZ HARCA

A kúrások Zeus tüze révén találkoznak a bölcsességgel, egy titkos, előttük rejtett tudásra nyílik rá a szemük. A tűz az erőt és a hatalmat képviseli: Kronosnak is addig van az izzáshoz és a lángokhoz köze,³⁴ míg nem döntik le a trónról, az életenergia elvesztése viszont rideg és fagyos állapotba juttatja.³⁵ Ugyanezekon a fázisokon esett át korábban Gaia is: az uralkodó Uranos mellett tiszta tűz volt a teste, mostanra viszont megdermedt

³¹ „Fülünket a hangok lelkére nyitod, / szemünkbe a dolgok nyáját tereled”. WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 105.

³² *Homéroszi himnuszok. Herméshez*, i. m., 94–95.

³³ *Homéroszi himnuszok. Herméshez*, i. m., 96–97.

³⁴ „...amerre könnyem elgurul: lángkúp hasad / a mennyek izzó csillagköd-csigáiból”. WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 94.

³⁵ „...fagyottan, örömtelenül / gurulok a mindenségben”. WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 122.

és fázik. Mivel halhatatlan istenekről van szó, ebből a dermedt állapotból is feléleszthetők (ez történik a darabban rövid időre Gaiával is), ám a letaszíttatásuk az ember halál utáni helyzetére is hasonlít. Weöres A teljesség felé című műve szerint a halálban nincs „érzés, értelem, változás, tagoltság”, s az ember „dermedt állapotba kerül, melyből az élet tagoltsága és a lét teljessége egyformán hiányzik”.³⁶ Ezzel szemben „a tér és idő világa tisztító tűz”,³⁷ s ez a tűz a változásnak, a mozgásnak, múlásnak a letéteményese. Ilyen tűz a drámában a kúreszek közé került gyermek: a kar az égi tüzek mélybeli másának látja, lángjánál az emberek nemcsak felmelegszenek, hanem az értelmük is kinyílik.

A tűzmotívum feltehetőleg a Prometheus-dráma isteni tüze mellett a zoroasztrizmus tűzimádatával is összefüggésben van. Kerényi idéz egy himnuszt egy iráni istenség megszületéséről, aki lángból és füstből tört elő: „A lángból egy fiugyermek pattant elő: / A tűz rajta haj volt, / A tűz szakállá volt, / S a két szeme nap volt.”³⁸ Hasonló Weöresnél a gyermek Zeus is: „Csoda-fény, csoda-fény! / Soha ílyet senkise látott: / szöske, gyerek-arcu lángot / benn a barlang kőgyomrában!”³⁹

A végső leszámolást Weöres drámájában a tűz és víz harca előzi meg. Typhon, a sárkány, akit Kronos a földre küld a gyermek ellen, mindkét elemhez egyaránt kötődik („nyirkos sárkányhüllő-fejedd”, „okádj rá forró ölmet”⁴⁰). A rettenetes végkorszaknak és a világmegváltó gyermek születésének a motívuma több kultúrkör mítoszaiba beépült, a két motívum – ahogy arra Kerényi Károly felhívja a figyelmet – összekapcsolódik például egy az ókorban ismert Szibilla-jóslatban,⁴¹ egy ind jövendölésben⁴² és Vergilius IV. eclogájában is. Egy perzsa mítosz szerint „Ahriman kígyó alakjában tört be a teremtésbe; a Kígyó a gonosz ügyért küzd és pusztul el a millenáris utolsó nagy harcában; a mérges növények és ragadozó vadak Ahriman teremtményei.”⁴³ Vergilius IV. eclogájában az új aranykor elérézését egy gyermek születése jelzi, s a megelőző események közt ott is egy kígyó elpusztulása szerepel: „Occidet et serpens et fallax herba veneni / Occidet”.⁴⁴ („Elpusztul a kígyó, el a mérges növény”⁴⁵).

³⁶ WEÖRES, *Egybegyűjtött prózai írások, i. m.*, 119.

³⁷ WEÖRES, *Egybegyűjtött prózai írások, i. m.*, 120.

³⁸ KERÉNYI, *Vergilius, a megváltó ezredik év költője, i. m.*, 62.

³⁹ WEÖRES, *A hallgatás tornya, i. m.*, 100.

⁴⁰ WEÖRES, *A hallgatás tornya, i. m.*, 116.

⁴¹ KERÉNYI, *Vergilius, a megváltó ezredik év költője, i. m.*, 57.

⁴² KERÉNYI, *Vergilius, a megváltó ezredik év költője, i. m.*, 59.

⁴³ KERÉNYI, *Vergilius, a megváltó ezredik év költője, i. m.*, 61–62.

⁴⁴ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre (szerk.), *Pásztori Magyar Vergilius. Publius Vergilius Maro eclogáinak teljes szövege*, Budapest, Officina, 1938, 22–23. Az idézett szakasz

A végső összecsapás idején Kronosnak Typhonon kívül már nincs más támogatója; Bata Imre szerint a két alak össze is mosódik: „Kronosz az istenek sorában is ő: sárkányisten, mert fölfalja gyermekeit.”⁴⁶ Az istengyerek felnövekedése (akárcsak a gyermek Hermészé Homérosznál) hihetetlenül gyorsan történik, Rheának tulajdonképpen csak egy kis időre kell elfordítania Kronos figyelmét a földi eseményektől, ez a kis haladék elég ahhoz, hogy Zeus mindenkin túlnőjön: „A gyermeked már mindünknél hatalmasabb: / ha kívánnám, se tudnám visszahozni őt”⁴⁷ – mondja Okeanos Kronosnak, miután az rájön, hogy a gyermeket elrejtették előle. A kar közben folyamatosan beszámol az emberi világban történekről: a két eseménysor összehasonlításából látható, hogy a két világ teljesen más időegységekkel mérhető. Gaia unokája, az istengyerek, aki „kétlábút játszik a kétlábuak között, / ugrál, ordít, verekszik, mint a társai”,⁴⁸ leereszkedik a még nála is gyerekesebb, nevetséges dolgokat művelő emberekhez, ugyanakkor az isteni léptéket hozza el közéjük. Az embereket azonban az isteni jelenlét túlságosan vakmerővé teszi, egy templomot kezdenek építeni „szemben az éggel, / csúcsa a kékbe vájjon, sebet üssön, / szúrja villás szarvára a mennyet”.⁴⁹ Kronos büntetésből árvízzel akarja eltüntetni őket a világból. Typhon, akit azért küld a földre, hogy az istengyermekeket elkábítsa és apjához vonszolja, a gyermeket védő Erosszal nem tud szembeszállni. A vonagló sárkányt még az embergyerekek is kinevetik („Gyertek, asszonyok és kicsinyek, / lássátok, amit sose láttatok!”⁵⁰). Eros alakja is összefüggésbe hozható a dráma kulcsmotívumával: ő az egyetlen isten, „akinek gyermekistenségét a görög mitológia mindvégig megtartotta”.⁵¹

A gyermekisten folyékony ősvilága az özönvíz elvonulásával megszűnik, s a „szilárd Zeus-világ”⁵² épül ki a helyére. Ezt a szilárdságot mutatják a kőtáblák is, melyeken a kar éneke szerint ez a küzdelem meg lesz örökítve. A dráma záró soraiban említett kőtáblák a nyitó monológ nyugtalanságával szemben egy mozdíthatatlannak, öröknek tűnő állapotot jelölnek. A kar mondataiban azonban továbbra is ott van egyfajta gyermeki naivitás, a

Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában: „Elbukik a kígyó meg a mérges csalfa növény is / Elbukik”.

⁴⁵ Kerényi Károly prózafordítása, melyet az idézett tanulmányba épített bele. KERÉNYI, *Vergilius, a megváltó ezredik év költője*, i. m. 55.

⁴⁶ BATA Imre, *Weöres Sándor közelében*, Budapest, Magvető, 1979, 36.

⁴⁷ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 111.

⁴⁸ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 108.

⁴⁹ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 110.

⁵⁰ WEÖRES, *A hallgatás tornya*, i. m., 119.

⁵¹ KERÉNYI, *Gyermekistenek*, i. m., 71.

⁵² KERÉNYI, *Gyermekistenek*, i. m., 74.

látásmód korlátoltsága, mely nem engedi, hogy az ember az isteni világ távlataiba lásson.

Hivatkozások

- AESCHYLUS, with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 1. *Prometheus*. Cambridge – London, Harvard University Press–William Heinemann Ltd., 1926.
- AISCHYLOS *Tragédiái*. Fordította Csengeri János, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1903.
- BARTAL Mária, *Mitosztörédek újraírása Weöres Sándor Medeia című költeményében*, Irodalomtörténet 2009/2, 200–242.
- BARTAL Mária, *A kardal poétikai lehetőségei Weöres Sándor költészetében*, Ókor 2010/4, 45–53.
- BATA Imre, *Weöres Sándor közelében*, Budapest, Magvető, 1979.
- DEVECSERI Gábor, *A művészi tudatosság Kallimakhosz költészetében = Uő, Műhely és varázs. Görög–római tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1959, 234–271.
- Homérosi himnuszok. Herméshez, Pánhoz, Dionysoshoz*, Devecseri Gábor fordításában, Kerényi Károly bevezető tanulmányaival, Budapest, Officina, 1939.
- KERÉNYI Károly, *Gyermekistenek = Homérosi himnuszok. Herméshez, Pánhoz, Dionysoshoz, i. m., 36–82*.
- KERÉNYI Károly, *Vergilius, a megváltó ezredik év költője = Uő, Halhatatlanság és Apollón-vallás*, Budapest, Magvető, 1984, 54–64.
- NAGY András, *Isteni küzdelem. Weöres Sándor: Theomachia*, Színház 37 (2004/2), 22–27.
- NÁNAY István, *Theomachia. Kései bemutatók. Weöres színpadon*, Hajónapló 2004/1, 8–10.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre (szerk.), *Pásztori Magyar Vergilius*. Publius Vergilius Maro eclogáinak teljes szövege, Budapest, Officina, 1938.
- ÚJVÁRI Edit, *„A mindenség hullámzó nászruhád.” Istennői mítoszmotívumok Weöres Sándor költészetében*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2004.
- WEÖRES Sándor, *A hallgatás tornya. Harminc év verseiből*, Budapest, Szépirodalmi, 1956.
- WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött prózai írások*, Budapest, Helikon, 2011.
- WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött színjátékok*, Budapest, Helikon, 2011.

Resume

This study is dealing with the interpretation of the mythological drama 'Theomachia' written by Sándor Weöres. The main focus is on the motives of the child gods, on the contrasts of fire and water and on the difference between the divine and human sphere of being. The presentation of the mythical transfers has a metaphorical meaning: this work is an ironical portrait of the human being not

reflecting to his real status and role in the universe. The author reveals, that the main character of the play, Zeus was formed under the influence published by Karl Kerényi.

SZÁZ PÁL

„HA MEGVESZED EZT A NÓTÁT, NEM KELL NEKED MEGHALNI”

(A *Szól a kakas már* dalszövegének és
történetmotívumának felhasználásai a kulturális hibriditás
és a transztextualitás eseteiként Borbély Szilárd
műveiben)¹

Annotáció: Borbély Szilárd poétikai paradigmaváltásának eredményeképpen a keresztény kulturális elemek zsidó/haszid elemekkel való keverését figyelhetjük meg. A tanulmány a legszignifikánsabb transztextust, az első magyar haszid csodarabbinak, Taub Eiziknek tulajdonított *Szól a kakas már* címen ismert dalszövegét és az annak keletkezéséről szóló történetmotívum beágyazódását elemzi, mint a posztkolonializmus hibriditásfogalmának különös esetét, illetve a bricolage-poétika sajátos példáját. A dalszöveg és a történetmotívum Borbély Szilárd három művében jelenik meg – a *Taub Eizik Szekvenciája* c. versben (*Halotti Pompa*), a *Míg alszik szívünk Jézuskája*, és a *Szól a kakas már* c. drámákban. Ez a konstelláció a paradigmaváltás folyamatát is leképezi. Az átvétel a Gérard Genette által kidolgozott (*Palimpsestes*) transztextualitás-elmélet és a Homi K. Bhabha által kifejlesztett kulturális hibridizáció (*The Location of Culture*) eseteként kerül elemzésre. A kultúra- és szövegközi átvétel folyamatainak szemantikai tanulságai az említett Borbély-szövegek értelmezésének szempontjából is kulcsszereppel bírnak.

Kulcsszavak: magyar líra, kortárs líra, transztextualitás, intertextualitás, bricolage, kulturális hibridizáció, posztkolonializmus.

I. BEVEZETÉS. A POÉTIKAI FORDULAT LEKÉPEZHETŐSÉGE EGY VENDÉGSZÖVEG TÜKRÉBEN

Borbély Szilárd 2014. február 19-én bekövetkezett halálával rendkívüli élelmű zárult le. A nekrológok, s főként az életművön végigtekintő, értékelő cikkek hatalmas tömegét végigolvasva bátran kijelenthetjük, hogy a *Halotti*

¹ A tanulmány megírásához szükséges kutatások az 1/0051/14. számú *Ideológia, identity a sebareprezentáció v kontexte lingvistiky a literárnej vedy v multikulturálnom priestore* című VEGA-projekt keretében folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts Department of Hungarian Language and Literature).

Pompa (2004, 2006) nemcsak az évtized magyar lírájának legjelentősebb teljesítménye, de a szerző életművének megértéséhez is alapvető fontosságú, mondhatni kulcsmű.² Törést, sőt poétikai fordulatot is jelent az életműben, melyben a nyelvnek a megelőző kötetekhez mérteni radikális átalakítása, a szó retorikai és alkímiai értelemben vett transzmutációja megy végbe. A kulturális és vallási hagyományhoz, az emlékezethez való viszony ambivalenciái szélsőségekbe csapnak, a „végső dolgok” feletti meditáció pedig a nyelv és a test viszonyrendszerében kérdéssel válaszol a lét egyetlen bizonyosságára, a halálra. A kötetet követő művek érdeklődésének középpontjába szenvedés, a megalázottság, az alárendelés („subaltern”) kerül. E radikális fordulatot egy személyes tragédia, válságállapot váltotta ki. Krusovszky Dénes az életművet elemző esszéjében a következőképpen fogalmaz:

„Ebben a nagyszabású kötetkompozícióban terjedelmes jegyzetanyag idézi fel a 2000. év szentestéjén elkövetett brutális rablógyilkosságot. [...] a személyes tragédián keresztül az emberi létezésbe kódolt lényegi tragédiához »fűrnak le«, a baltával agyonvert anya és a vascsővel félholtra vert apa képén át az ember kínokra ítelt teste és az emberi létezés egyszerre animális és intellektuális, testi és lelki részeinek folyamatos, kibékíthetetlen küzdelme kap hangot. Az első, 2004-es kiadás két könyvét (*Nagyheti Szekvenciák, Amor & Pszichészekvenciák*) a második, 2006-os kiadásba kerülő harmadik könyv, a *Hászid Szekvenciák* tették teljessé. Az így egymás mellé kerülő zsidó-keresztény, görög-római, illetve tradicionális-vallási és kortárs-tudományos komponensek, az egymásra rétegződő üdvtani, biológiai, történelmi és magánéleti rétegek elemi erejű rendszert hoztak létre.”³

A poétikai fordulattal a szerző által eddig is használt (pl. a *Halotti Pompát* megelőző *Berlin-Hamlet*ben) hangsúlyos szövegköziség és a vendégzövegek alkalmazása a *Halotti Pompát* követő művekre (pl. *Míg alszik szívünk Jézuskája, A Testhez*) szintén jellemző lesz, de teljesen más módon és más funkcióban. Gérard Genette: *Palimpsestes* c. munkájában közzétett, a transztextualitás – azaz a szövegköziség – jelenségétesetekkel is példázott munkája precízen kidolgozott kategóriákat kínál. E taxonómia segítségével a korpusz transztextualitásajól feltérképezhető. Nemcsak az idézés, az intertextusok alkalmazásának esetei, de az idézetben jelölt

² „A *Halotti pompa* kötetét (2004) sok kritikus úgy fogadta, mint az elmúlt évtizedek egyik legjelentősebb magyar költészeti teljesítményét.” TAKÁTS József, *Borbély Szilárd (1964–2014)*. Jelenkor, LVII, 2014/4, 487.

³ KRUSOVSZKY Dénes, *A tragédia esélye – Borbély Szilárd költészetéről*. Népszabadság 2014/9. (02. 27.) (kiemelés tőlem) Elektronikus hozzáférés: <http://m.magyararancs.hu/konyv/a-tragedia-eselye-88960/?pageId=76> (Letöltve: 2014. 04. 18.)

kultúrkörök elemeinek, motívumainak, toposzainak alkalmazása olyan hipertextuális hálózatot nyit meg a szövegben használt toposzok, kulturális közhelyek (loci communes) alkalmazása (és az annak módja) által, amely a jelentés elbizonytalanítása révén az olvasót visszavezeti egészen a megidézett kultúra gyökérzetéig.⁴

Az életműbeli poétikai fordulat azonban csakúgy, mint a verseskötet, a második kiadás *Haszid Szekvenciáival* válik teljessé. A ciklus verseinek egy csoportja a kelet-magyarországi zsidóságnak állít emléket, három szereplője⁵ a magyar haszid kultúra emblematikus alakja. Taub Eizik, a nagykállói csodarabbi emelkedik ki közülük. A kötet három részét e szempontból összevetve azt tapasztaljuk, hogy a második kiadáshoz hozzáadott *Haszid Szekvenciák* transztextuális kapcsolatai még összetettebbek. A zsidó elemek mellett ugyanis keresztény elemeket, toposzokat is tartalmaz a szöveg (pl. az ókereszténységet megidéző verseket), ráadásul úgy, hogy a zsidó elemekkel vegyülve néhol párhuzamos paradigmákat tárnak fel, néhol pedig egymással szembekerülve önmaguk hagyományban elfoglalt jelentését írják felül.

Gérard Genette a régi elemeiből újat alkotó, transztextuális természetű bricolage-technikáról írja:

„Let me simply say that the art of »making new things out of old« has the merit, at least, of generating more complex and more savory objects than those that are »made on purpose«; a new function is superimposed upon and interwoven with an old structure, and the dissonance between the set woc on current elements imparts its flavor to the resulting whole.”⁶

A bricolage-technika csúcsra járatása *Haszid Szekvenciákban* azonban a transztextusok által mozgósított kulturális (zsidó és keresztény) hagyományok összemosását eredményezi, s a kulturális hibridizáció fogalmának segítségével válnak értelmezhetővé. Ezek a versek tehát nemcsak transztextuális, de transzkulturális természetűek is, s így a posztkoloniális kritika Homi K. Bhabha által kidolgozott hibriditásfogalmának szempontjából is elemezhetőek:

⁴ Ld. erről bővebben: SZÁZ Pál, „A szó halála: Az olvasás” *Transztextualitás Borbély Szilárd Haszid Szekvenciák című ciklusában*, Irodalmi Szemle, LVIII, 2014/2, 34–53.

⁵ „Taub Eizik (1751–1821) kállói, Mózes Teitelbaum (1759–1841) sátoraljaújrhelyi és Friedman Hersele (1808–1874) olaszliszkaik caddikok”. BORBÉLY Szilárd, *Halotti Pompa. Szekvenciák*, Második, bővített kiadás, Kalligram, Pozsony, 2006, 199.

⁶ Gérard GENETTE, *Palimpsests. Literature in the Second Degree*, University of Nebraska Press, Lincoln and London, 1997, 398.

„The idea of hybridity [...] underlies other attempts to stress the mutuality of cultures in the colonial and post-colonial process in expressions of syncreticity, cultural synergy and transculturation.”⁷

A *Haszid Szekvenciák*, a *Míg alszik szívünk Jézuskája*,⁸ s egy, a recepcióban méltatlanul marginális helyet elfoglaló, *Szól a kakas már* (2013)⁹ című drámával együtt tehát három mű kerül egymással konstellációba a szerzői életművön belül. Mindhárom összekapcsolja a *Szól a kakas már* dalszövegének intertextusa (amely tehát így egyben inter- és intratextus is) és a dalszerzés történetmotívumának hipertextuális felhasználása. E három mű egyébként több közös zsidó, keresztény és zsidó-keresztény motívumot is tartalmaz – utóbbiak közül a hibrid messiásmotívum alkalmazása a későbbi elemzésünk szempontjából is a leghangsúlyosabb. A három mű összetartozását ráadásul szerzői instrukció legitimálja: „...teljes mértékig összekapcsolódnak, sőt együtt készültek. [...] Azt gondolom, hogy ez a két könyv együtt olvasandó.”¹⁰

A szövegkölcsonzés esetei nemcsak olyan konstellációban mutatják meg a szerzői paradigmaváltást, melynek során a bricolage-technika és a kulturális hibridizáció poézisbeli példáival találkozunk, de arra is tanúsággal szolgálnak, hogy hogyan olvasta a szerző saját előszöveget.

II. TAUB EIZIK ALAKJÁNAK NYOMAI ÉS FORRÁSAI BORBÉLY SZILÁRD MŰVEIBEN

1. A vendégszövegek

A *Haszid Szekvenciákban* legfeljebb „kállói Szent”-ként,¹¹ jellemzett „[...] Taub Eizik, a Lublini / tanítványa...”¹² nem igazán egypteztethető össze a valós,

⁷ Bill ASCHCROFT – Gareth GRIFFITHS – Helen TIFFIN, *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, Routledge, London and New York, 1998, 119. A fogalom és a későbbi elemzés szempontjából a köv. mű a releváns: Homi K. BHABHA, *The Location of Culture*, Routledge Classics, London and New York, 2004.

⁸ BORBÉLY Szilárd, *Míg alszik szívünk Jézuskája. Betlehemes misztérium*, Kalligram, Pozsony, 2005.

⁹ BORBÉLY Szilárd, *Szól a kakas már. Ajn Piremspil*, A Színház folyóirat dráma melléklete, 2013 szeptember. Elektronikus hozzáférés: http://szinhaz.net/index.php?option=com_docman&Itemid=14&limitstart=20 (Letöltve: 2014. 4. 18.)

¹⁰ „Valami muszájság van benne” – Borbély Szilárd író. (VÁRI György interjúja). Magyar Narancs, 2009/17. (4. 23.) Elektronikus hozzáférés: http://magyarnarancs.hu/konyv/valami_muszajsag_van_benne_-_borbely_szilard_iro-71214 (Letöltve: 2014. 4. 18.)

¹¹ BORBÉLY Szilárd, *Halotti Pompa*, i. m., 131.

¹² Uo., 133.

történelmi alakkal. Inkább mint név vagy szimbólum szerepel, mely egyben mint megszólaló, narrátor funkcionál – a szerző adja szájába a sajátosan imitált kabbalisztikus-haszid allegóriákat, parabolákat, enigmákat, masalokat, amelyek a bricolage törvényszerűségei szerint a hagyomány elemeit invenciózusan használják fel. A név tehát a transtextualitás szempontjából hipertextusként, tematikusan pedig mint a kulturális emlékezet gesztusa jellemezhető. Fontos megjegyezni, hogy Reb Taub alakja a leghangsúlyosabb, a három rabbi közül ő bukkan fel legtöbbször narrátorként.¹³

Reb Taubról csak két vers közöl bővebb információt. A szereplő a XXI. versutolsó versszakában a „kállói haszidok”-kal együtt válik a holokauszt áldozatává.¹⁴ A vers fokozottan hangsúlyozza az alak fikcionalitását, hiszen jelenésként vesz részt a vers epikus cselekményében.¹⁵ A *Taub Eizik Szekvenciája* c. vers a Taub Eizik alakja köré szövődő hagyományból merít, az általa ismert alakot idézi meg. A vers szövegébe a *Szól a kakas már* variációja íródik be, míg annak epikus cselekményét az a hagyományos történetmotívum adja, mely azt beszéli el, hogyan vette meg a dalt a rabbi egy „bojtár” kisfiútól.

A *Míg alszik szívünk Jézuskája* c. drámába magyar és cigány népdalok, vallásos népelemek, betlehemes dalok és zsidó imaszövegek bricolageszerűen épülnek be. Taub Eizik alakjával itt nem találkozunk, a *Szól a kakas már* dalszövegével, mely ebbe a szinkretikus szövegbe ékelődik, viszont kétszer és két variációban is. A messiásra való várakozás/vágyakozás, melyet a *Szól a kakas már* allegorizál, így a messiás születésének drámájához kapcsolódik. A rengeteg vendégszöveget alkalmazó *betlehemes misztérium* a megnevezéseket variálva dramatizálja a megváltó születését. A cselekmény egyszerre játszódik Galíciában és Júdeában, a születő gyermek pedig egyszerre jelölődik a zsidó Messiásként és Jézus Krisztusként.¹⁶

Borbély Szilárd *Szól a kakas már* c. drámája szintén a messiás születésének kulturálisan hibridizált történetét beszéli el, pontosabban performálja, de sokkal profánabb szinten. A gój tanító és a zsidó lány szerelemgyermekének „eljövetele” és a rá való várakozás a kállóistettl, vagy Zsidóutca miliójében már sokkal kézzelfoghatóbb helyszínt teremt, mely a

¹³ Taub Eizik alakjával a következő versekben találkozunk: I., II., IV., A *Három Titok Szekvenciája*, VI., VII., IX., XI., XIII., *Taub Eizik Szekvenciája*, XIV., XV., XVI., XIX., XX., XXI.

¹⁴ BORBÉLY, *Halotti Pompa*, i. m., 183–184.

¹⁵ Fontos adalék lehet, hogy az izraeli Menachem Mendel Taub (sz.1923) a Kaliver (Kállói) rabbidinasztia, reb Taub hetedági leszármazottja több haláltáborot megjárva élte túl a vészorszakot.

¹⁶ L. erről bővebben: SZÁZ Pál, „Az Örökké Való Holnap, amely nem jön el, csak Tegnap.” *Transtextualitás, paradoxonok és az üres középpontú dráma – Borbély Szilárd: Míg alszik szívünk Jézuskája*, Tiszatáj, LII, 2016/7-8, 120–135.

komikumnak, és a zsidó humornak teret enged. A kultúraköziség itt a társadalomábrázolás által érzékelhető elsősorban, mely metadramatikus és architextuális¹⁷ szinten a purimspillel, s pretextuálisan Eszter könyvével kerül párhuzamba. Az egyik főszereplő Taub Eizik, s a dal is többször elhangzik a darabban. Egy teljes jelenetben dramatizálja a szerző a dal megszerzésének történetét – mely az eredetihez képest átalakul.

A tanulmány következő fejezetében azt vizsgálom, hogy milyen természetű az a *transzpozíció*,¹⁸ amely az előszövegből való (új)alkotó művelet során végbemegy. Előtte azonban – ha a terjedelem korlátainak okán részletezni nem is áll módomban – szükséges röviden szemrevételezni az előszöveget, melyekből a szerző merít(het)ett.

2. Az előszövegek

A kállói Taub Eizik rabbit a magyar és az általános haszid hagyomány az első haszid cádiknak tartja Magyarországon.¹⁹ Bár az életéről szóló elbeszélések és azok változatai sok mindent mondanak róla, a történelmi tények annál inkább hallgatnak.²⁰ A hagyomány, a történetek és dalszövegek változatainak katalogizálása, mely a motívumtörténeti vizsgáldást megkönnyítené, még várat magára. Következő sorokban éppen ezért azokat a magyar nyelvű irodalmi és sajtóbeli forrásokat vizsgálom, amelyeket Borbély Szilárd is ismerhetett, és amelyek vagy a régió orális kultúrájából (melyben Taub alakja a vészorszakig jelen volt),²¹ vagy a haszid népkönyvekből, lelkiségi irodalomból merítenek.²²

¹⁷ GENETTE, *i. m.*, 4.

¹⁸ Uo., 28.

¹⁹ L. pl. az 1929. kiadású *Magyar Zsidó Lexikon Chaszidizmus Magyarországon* szócikkében: „A magyarországi chaszidizmus megalapítója Taub Eizikel (l. o.) volt, ki Nagy-kallóbból származott s azelőtt pásztorgyerek volt. Megjárta a külföldi chaszidikus vidékeket, majd visszatért Magyarországra. 1781-ben lett kállói rabbi, hova ezrével sereglettek hozzá az emberek. Az ő nevéhez fűződik a «Szól a kakas már» dal legendája is [...]”. Elektronikus hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/10841.htm> (Letöltve: 2014. 4. 18.)

²⁰ E téren Szilágyi-Windt kutatásait monográfiára érdemes hagytakozni, mely Neumann hagyományos narratívákat felvonultató anyagát is tartalmazza. A szerző másolataiban szerencsésen megőrződött több dokumentum, amelynek eredetije a vészorszakban megsemmisült a kállói hitközség archívumával együtt. NEUMANN Albert, *Történetek a „kállói cádik”-ról*, Nyíregyháza, Klawter szedőgépés könyvnyomdája, 1935; SZILÁGYI-WINDT László, *A kállói cádik. A nagy-kállói zsidóság története*. Saját kiadás, Tel-Aviv 1960 (?)

²¹ Vö.: DOBOS Ilona: *A csodarabbi alakja a néphagyományban = KRÍZA Il dikó (szerk.) A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1990, 31–37.

²² Pl. az 1910-ben Piotrkowban kiadott Széfer Zechut Jiszrael – Eszer Cachcachót c. könyvben. Vö.: Gedalyah NIGAL, *The Hasidic Tale*, The Littman Library of Jewish Civilization,

Martin Buber *Haszid történetek* c. gyűjteményének első teljes magyar kiadására 1995-ben került sor.²³ A gyűjteményre Borbély a *Haszid Szekvenciák* jegyzetapparátusában²⁴ is utal, s innét származik a *Míg alszik szívéünk Jézuskájának* mottója is.²⁵ Az is bizonyítható, hogy a szerző Jiří Langer magyarul 1999-ben megjelent *Kilenc kapu*²⁶ c. gyűjteményét is ismerte.²⁷ Mindkét gyűjteményben megtaláljuk Taub Eizik (és a sátoraljaujhelyi Móse Teitelbaum) alakját.²⁸ Persze, a szerző a róla tudósító magyar forrásokat is ismerhette – noha erre való hivatkozás vagy utalás nem maradt fenn, – alakját az irodalom számára Patai József és Szabolcsi Lajos is feldolgozták elbeszéléseikben.²⁹

Az összes forrás „magyaros” rabbiként jeleníti meg reb Taubot, azaz alakját a magyar népi kultúra sztereotip jegyeivel látja el. Az alföld miliójébe, a szabolcsi tájba helyezett rabbi a pásztorokkal társalog, tőlük több dalt átvéve építette be azokat a lokális haszid hagyományba. Megjelenése is ehhez hasonló: kaftán helyett paraszti ruhát visel, haját pedig farkocsba fonja, mint a pásztorok.

Borbély Szilárd irodalomtörténeti munkásságát a filológiai pontosság és éleslátás jellemezte, mely a szöveggenealógia, a szövegvariások alakulástörténetének érzékeny elemzésével párosult.³⁰ Éppen ezért – bár

translated by Edward Levin, Oxford, Portland, Oregon, 2012, 42. E könyvre hivatkozik SZABOLCSI Miksa is *A chaszidim meséiből. A nagykállói rebbec* című cikkében (Egyenlőség 1915/02/28, 12.)

²³ A köv. kiadásra támaszkodom: BUBER, Martin, *Haszid történetek*, Második, javított kiadás, fordította Rácz Péter, Atlantisz, Budapest, 2006.

²⁴ BORBÉLY, *Halotti Pompa*, i. m., 199.

²⁵ BORBÉLY, *Míg alszik...*, i. m., 9.

²⁶ LANGER, Jiří, *Kilenc kapu. A haszidok titkai*, (ford. Zádor András) Kalligram, Pozsony, 2000.

²⁷ A legendáriumról esszé is született, melyet csak cseh fordításban publikált a szerző: Szilárd BORBÉLY, *Jedna cesta, devět stezek (o knize Jiřího Langerova Devět bran) (přeložila Lucie Szymanowská)* Souvislosti 2005/1. Vö.: „L. Sz.: Írtál egy rövid eszmefuttatást egy háború előtti prágai zsidó író, Jiří Langer Kilenc kapu című haszid legendagyűjteményének nyomán.” (...) „[B. Sz.] Langer könyve töprengésre késztetett saját elgondolásaimat illetően.” *Az igazi nevem nem ismerem. Borbély Szilárdal Lucie Szymanowská és Kiss Szemán Róbert beszélget.* Kalligram 2009/02, 19. Elektronikus hozzáférés <http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/1035-az-igazi-nevem-nem-ismerem> (Letöltve: 2014. 4. 18.)

²⁸ BUBER, i. m., 525–530; LANGER, i. m., 200–213.

²⁹ PATAI József, *Lelkek és titkok*, Mult és Jövő jubileumi kiadása [évszám, kiadás helye nélkül], 1919; SZABOLCSI Lajos, *Délbáb. Zsidó legendáskönyv*, Egyenlőség, Budapest, 1927; Uő, *Magyar haszid történetek*, Makkabi Kiadó, Budapest, 1996. A motívummal ezen kívül találkozhatunk Cholnoky Viktor: *A hasbeszélő* c. elbeszélésében, Mészáros Zsigmond: *A négy fiú* c. kisregényében, Kaczér Illés:

Ne félj, szolgám, Jákob és Elie Wiesel: Town Beyond the Wall c. regényében is.

³⁰ Ld. BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.

tanulmányt nem szentelt a témának – nehéz azt feltételezni, hogy a szerző a történetmotívum mellett nem ismerte behatóan a *Szól a kakas már* szöveggenézisét és változatait. Erről ugyan mindössze egy rövid jegyzet tanúskodik a *Míg alszik szívünk Jézuskája Jegyzeteiben*, ahol a népdal három szövegvariánsát ismerteti, melyek a héber sorok („A kállói csodarabbi, Jacob Taubes által a népdal végére illesztett bibliai idézet”) különbségében tárulnak elénk – két sornak a magyar fordítását is megadja.³¹ A három sorolt változathól ugyanakkor mindig (a másik két mű esetében is) a legismertebbet alkalmazza, melyet a Muzsikás együttes is felhasznált. E paratextus azonban, mint ahogy közvetettebb módon a fent említett művekre való hivatkozása is, kijelöli szövegei egyik fő forrásvidékét. Ezek segítségével tárhatjuk fel a szerző szövegeinek pre- és hipotextusait, s dialogicitásukban vizsgálva őket, lehetőségünk nyílik a transztextualitás felőli elemzésre.

III. A KÁLLÓI RABBI DALA – A VENDÉGSZÖVEGSZÖVEG ÉS KULTÚRAKÖZI ASPEKTUSAI

A *Szól a kakas már* dalszövegének és a dalszerzés történetmotívumának felhasználása, s tágabban Taub Eizik hagyomány által közvetített legendás alakjának beemelése nemcsak azért fontos, mert szoros intratextuális kapcsolatot teremt az életmű fenn említett három darabjával s azokat egymás tükrében igyekszik olvastatni. Hanem azért is, mert idézetként vagy újrairásként való felhasználásukat előszövegekhez való viszonyukban vizsgálva a szerző poétikai eljárásának, e szöveggeneráló energiának a természetét ismerhetjük meg. Mielőtt azonban e művekben különféle módokon (újra)használt hagyomány felhasználásának okát és módjait firtatva a konkrét szövegek elemzésébe fogjunk, szükséges az említett szöveg-hagyományt is megvizsgálni.

Ha ugyanis Borbély Szilárd említett műveinek természetét leginkább a bicolage és a hibridizáció fogalmai által írhatjuk le, ugyanezen jellemzők tűnnek szembe e közös előszövegek esetében is. Mivel a hagyomány szövegeiről, hagyományozódó szövegekről van szó, maguk is hipertextuális természetűek. A dalszerzés története variációkban s – különös tekintettel irodalmi felhasználásukra – adaptációnként különböznek, még akkor is, ha a cselekmény dramaturgiájában bizonyos szabályszerűségeket, a fabula hasonlóságát figyelhetünk meg. A változatokat egybevetve a morfológiai jegyeket mellőzve, két pontban hozhatjuk őket közös nevezőre. Először is: minden variáció kiemelten foglalkozik az idegenség és a kulturális

³¹ BORBÉLY, *Míg alszik...*, i. m., [114.]

átmenetiség témájával, a kultúrköziség magyar-zsidó reprezentációjával, mely Bhabha szerint a megnyilatkozás harmadik terében („third space of enunciation”) megy végbe.³² Másodsor: a dalszerzés történetét mintegy a kulturális „adás-vétel” vagy információcsere és fordítás allegóriájaként, a bhabhai mimikri eseteként értelmezhetjük.³³

A dal szövegének genealógiáját Orlovsky Géza tárta fel.³⁴ Tanulmányából világosan látszik, hogy az egy magyar népdallal mutat rokonságot (a *Zöld erdőben, zöld mezőben* kezdetűvel). Stoll Béla és Voigt Vilmos, akikre a tanulmány is hivatkozik, ezt a népdalvariánst a az ismeretlen szerzőségű *Sötét ködből alig tisztult* (1603) kezdetű ének folklorizálódott változatának tartják.³⁵

A *Szól a kakas már* szövegvariánsaiban egy vagy két héber sor is található, mely (e variánsok függvényében) nagy változatosságot mutat. Ha ezeket az idézeteket, azaz intertextusokat megvizsgáljuk, kiderül, hogy a pretextus mindig a rituális gyakorlatból származó imaszöveg, mely ráadásul már maga is inter- vagy hipotextus: a Tanakból származik. Másodsorban pedig az idézetek minden esetben a messiás eljövételére utalnak.

A beépített héber intertextus kulturálisan domesztikálja, s így hibridizálja az átvett népdalszöveget, ugyanakkor a transzpozíció jelentésátalakulását generál, mely a bricolage-technika és a hibridizáció törvényszerűségeinek különös esete. Míg az előszöveg (a népdal) madárallegóriája a szerelmest és az utána való vágyakozást jelöli, addig itt már a messiás és a megváltás iránti vágyakozás jelentése dominál – az öröklött allegóriát így e jelentésbővülés egy következő, szoteriológiai szintre lépteti.³⁶

1. *Míg alszik szívrünk Jézuskája* – a jelentés keresésének allegóriája

Taub Eizik alakja és a róla szóló történetet nem, ám a dalszöveget kétszer és két változatban is felhasználja a darab. Dramaturgiai funkciója

³² „It is that Third Space, though unrepresentable in itself, which constitutes the discursive conditions of enunciation that ensure that the meaning and symbols of culture have no primordial unity of fixity; that even the same signs can be appropriated, translated, rehistoricized and read a new.” BHABHA, *i. m.*, 55.

³³ Vö: BHABHA, *Of Mimicry and Man. The ambivalence of colonial discourse*, *i. m.*, [121] – 131.

³⁴ ORLOVSZKY Géza: *Micsodamadár* = SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.) *Folklór és irodalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 47–53.

³⁵ VOIGT Vilmos, *Én kimenék kismertembe...* = KOMLOVSZKI Tibor (szerk.) *A régi magyar vers*, Akadémiai, Budapest, 1979, 201–214.

³⁶ SZÁZ Pál, *A „kállói szent pap” dala. A Szól a kakas már dalszövege, és a dal megvételéről szóló történetmotívum hagyományozódása az allegorizáció, a bricolage és a hibridizáció tükrében* = *Ideológiák, identitások és önreprezentáció multikulturális térben*, Univerzita Komenského v Bratislave, 2016, 89–112.

tulajdonképpen legfeljebb dekoratív,³⁷ hiszen a cselekmény alakulását nem befolyásolja. A Messiás érkezéséről szóló vendégszöveg inkább poétikai szinten simul bele a szöveg szövetébe, amelynek témáját és cselekménye éppen a messiás születésének elbeszélése, színpadi műként annak rituális felmutatása, performálása. Mindkét esetben a *Csordapásztorok* szájába adja a szerző a vendégszöveget, amellyel annak eredeti, pásztori kontextusát is megidézi, hiszen pásztor(fíú)tól vette meg azt a csodarabbi (noha a történetre közvetlenül nem utal a szöveg). A darabban szereplő kettős, zsidó, és/vagy keresztény kulturális kódolás a fabula lokalizálásával és az előszöveg kulturális/lokális beágyazottságával különös disszonanciát mutat. A darabban a Galícia és Júdea, ill. a Betlehem és Betlehowó helynevekkel való játék lehetővé teszi, hogy az evangéliumi narratívát feldolgozó betlehemi dramaturgiát a kelet-európai zsidóság kulturális kontextusában hibrid performanszá alakítja. A cselekmény, a Messiás születése, tehát egyszerre zajlik a jászol körül és a stettlben. A *Csordapásztorok* így egyszerre galíciai pásztorok és az evangéliumi betlehemi pásztorok. A darab viszont kizárólag olyan előszövegeket használ, melyek a magyar kultúra részének tekinthetők (vallásos népelemek, betlehemes népszokások, magyar cigány ének, a *Szól a kakas már* stb.). Magyarán: egyszerre látjuk Jézus Krisztus születésének tanúként szerepeltetett, és a stettlek világának haszid pásztorait, akik esetünkben egy kulturálisan hibrid, zsidó-magyar dalt énekelnek.

A disszonanciát a darab transztextualitás felőli olvasata oldja fel – hiszen a szerző a vendégszövegek többségének forrását a paratextuálisan, a *Jegyzetekben* jelzi – melyet a fikció önreflektivitását artikuláló gesztusként is értelmezhetünk.

*AXIV. Stáció*³⁸ a dal szó szerinti idézetével indul. A messiási várankozást megfogalmazó dal a darab legtöbb szereplőjét mozgósító cselekménnyel, a Messiás keresésével kerül párhuzamba. A kimerült, megváltót kereső *Csordapásztorok* éneklék a dalt, s a jelenet folyamán az összes öt kereső szereplő összegyűlik. A kakaskukorékolás motívuma, mely hipertextusként a messiás érkezésének allegóriája, itt is, miként a hagyományos betlehemes játékokban szintén, a hajnalodást jelzik: „CIGÁNYOK: Harmadszor szól már a kakas, / és nem leljük Jézusunkat.”³⁹

A másik – a cselekmény kronológiájában viszont korábbi – idézet esetében az *V. Stáció* kezdetén való használata a *Szól a kakas már*

³⁷ Ahogy erre a maga a szerző is felhívja figyelmünket a *Jegyzetekben*: „Az énekek, népi imádságok, régi vallásos dalok beillesztése illusztratív, ornemens szerepet tölt be.” = BORBÉLY, *Míg alszik...*, i. m., 112.

³⁸ BORBÉLY, *Míg alszik...*, i. m., 97.

³⁹ Uo., 98.

szövegének azonban sokkal izgalmasabb tanulságokat rejt. Egyrészt, mivel dalszöveg rejtetten, álcázva jelenik meg, másrészt pedig azért, mert a bricolage-technika egy sajátos esetét példázza.

„Első Csordapásztor:

Zöld erdőben sík mezőben
sétál egy madár,
kék a lába, zöld a szárnya,
haj be gyöngyen jár!

Második Csordapásztor:

Mit énekelsz? Milyen madár?

Első Csordapásztor:

Ki, ha eljön, nem lesz halál!

Második Csordapásztor:

Sose lesz az! Nem hiszem én!

Első Csordapásztor:

A Messiás az a Személy!”⁴⁰

Láthatjuk, hogy az *Első Csordapásztor* megszólalásának esetében nem is a *Szól a kakas már* szövegét, hanem a dal előszövegének egy változatát idézi a szerző – a *Zöld erdőben, sík mezőben* kezdetű népdalvariáns tehát nemcsak e szövegrésznek, de a *Szól a kakas márnak* is pretextusa. A népdal, amelyet a *Csordapásztor* énekel, Genette rendszerében szó szerinti idézetként, intertextualitásként határozható meg.⁴¹ E meghatározáson túl egy második olvasat azonban felfedi, hogy a *Szól a kakas márral* is számolni kell, mint rejtett előszöveggel – s ez szó szoros értelemben vett olvasat: maguké a *Csordapásztoroké*. Az *V. Stáció* olvasója ugyanis a *Második Csordapásztor* megszólalásától már azt olvassa, ahogyan ők olvassák, értelmezik a dalt, tehát az idézett dialógusrészlet magának az olvasásnak a teatralizálásáról szól.

Az olvasás mint a jelentés keresése jelenik meg drámai konfliktusként, hiszen a pásztorok arról vitatkoznak *mit jelent* a hallott dal(szöveg). A jelenet nyitányának tágabb dramaturgiai összefüggését szemügyre véve döbbenünk rá, hogy a Messiást kereső pásztorok keresik a jelentést, s így ez a pár sor az egész darab allegorikus magyarázataként olvasható.

Akképpen, ahogy az *Első Csordapásztor* teszi, aki szintén az allegorézis útján értelmezi a dalt. A magyar népdal esetében a dalban szereplő madár allegorikus jelentése a kedves volt, míg esetünkben, összhangban a kállói rabbi jelentésalakító értelmezésével, a Messiást jelenti. Olyan

⁴⁰ Uo., 43.

⁴¹ Vö.: GENETTE, *i. m.*, 1–2.

palimpszesztust⁴² kapunk tehát, amelyen intertextusként paradox módon a szöveg harmadik rétege üt át (a népdal), míg a második már lekopott, s csak nyomaiból rekonstruálható. A *Szól a kakas már* hipotextusként, rejtetten van jelen a madár allegorikus értelmezésében, ahol a Messiás említése árulkodó hipertextusnak minősül. A népdalvariáns (*Zöld erdőben...*) pedig nemcsak a Borbély-szövegnek, de a *Szól a kakas márnak* is pretextusa egyben. A „Messiás” hipertextusa az intertextus után a *Szól a kakas már* allegorizását imitálja, s így azzal az értelmezői horizonttal bővíti egy következő szinttel a madár-allegóriát, amellyel a *Szól a kakas márt* héber sorral bővítő reb Taub. A *Szól a kakas már* dalszövege itt tehát, akár a Messiás, születőben van, s a „kész” dal a *XIV. Stáció*ban performálódik majd.

2. *Taub Eizik Szekvenciája* –a jelentések felülírása a bricolage és hibridizáció által

*Taub Eizik Szekvenciája*⁴³ motívumaiban kissé elüt a *Haszid Szekvenciák* többi darabjától. Bár a vers szereplője a ciklus egyéb darabjaihoz hasonlóan szintén reb Taub, mégis kilóg a holokauszt- és kollektív szenvedéstörténeteket tematizáló, valamint a három rabbi által előadott „kabbalisztikus” magyarázatokat felvonultató szövegek sorából.

A ciklusban működő transztextuális poétika szempontjából olvasva a verset nyilvánvaló, hogy itt nem kulturálisan heterogén elemek bricolage-szerű felhasználásáról van szó – nem olyan vallási/kulturális kódok alkalmazásáról, amelyek a tradíció egy-egy fonala mentén alig belátható hipotextuális horizontokat nyitnak meg – de konkrétan meghatározható pretextusok átíratáról.⁴⁴

A *Taub Eizik Szekvenciáját* olyan hipertextusnak tekinthetjük, mely három hipotextusra vezethető vissza: a *Zöld erdőben, zöld mezőben* kezdetű népdalra, a *Szól a kakas már* dalszövegére, és a dal reb Taub általi megszerzéséről szóló történetmotívumra. Az elemzést különösen nehézé teszi, hogy mindhárom forrásszöveg variációiban létezik (helyesebb lenne tehát szöveg-halmazokról beszélni), és kölcsönösen összefüggenek egymással – pl. a dalszerzés története gyakran idézi, intertextuálisan beépíti narratívájába a dalszöveget, valamint a *Zöld erdőben, zöld mezőben* variációi a *Szól a kakas már* pretextusának s egyben variánsának is tekinthetők. Így a

⁴² Uo., 398–399.

⁴³ BORBÉLY, *Halotti Pompa, i. m.*, 160–161.

⁴⁴ Vö. GENETTE, *i. m.*, 226. Hasonló okok miatt átíratnak minősíthetjük a ciklus következő darabjait: *Zmirot-dal* = BORBÉLY, *Halotti Pompa, i. m.*, 189; *Három Ifjú Éneke* = Uo., 169;

Borbély-szövegben található parafrázisok (intertextusok) nagy része a magyar népdal szövegét éppúgy megidézi, mint a *Szól a kakas márét* (2. vsz. 6. vsz/1. sor, 8. vsz/3. sor).

Ezekből az elemekből építi fel bricolage-szerű versét a szerző, melynek epikus cselekményét a történetmotívumunk egy verziója adja. A rabbi és a bojtár mint szereplők és mint narrátorok vannak jelen. A versszöveg egyharmadát, három teljes, idézőjellel keretezett versszakot tesznek ki a szereplők megszólalásai. A bojtárfiú alakjában a pretextusok több variánsához hasonlóan bhabhai értelemben vett mimikrire ismerhetünk, hiszen Dávid király bújik a bojtár bőrébe.⁴⁵ Fontos kiemelni, hogy a történetmotívumok általam áttekintett verzióban a pásztor alakja, ha mimikriként jelenik meg, Illés prófétával azonos, nem pedig a zsoltárszerző pásztorral, Dávid királlyal. A dávidi mimikri tematikusan a Messiás-motívumot erősíti a versben – hiszen a messiás a Zsolt 95.7 hagyományos értelmezésének fényében a Dávid házából származik.⁴⁶

A drámai, dialogikus vers metruma egységes – 1.sor a *Zöld erdőbenhez* hasonlóan felező nyolcas, a második (a pretextusoktól elütően) kétütemű hetes (4/3). A versszakokban a-b-a-b keresztrím található. A vers metrikája, rímelése szabályos, a népdalokat idézi.

1.a. *Transzpozíció: a dalszerzés történetmotívuma* → *Taub Eizik Szekvenciája*

Ha alaposan szemügyre vesszük a költő által működtetett bricolage-technikát, a transztextualitás több jelenségére találunk példát. Ha a prózavariánsokban előttünk álló történetmotívum szempontjából olvassuk Borbély szövegét Genette segítségével, az átiratok, újraírások során megfigyelhető transzpozíció több esetével találkozunk:

– *Verzifikáció*⁴⁷ – a hipertextus verssé alakítja az eredetileg prózai történetet.

⁴⁵ Vö.: SZÁZ Pál, „*Haszid, vérző Kisjézuska*” *A kulturális ambivalencia, hibriditás és mimikri olvasati stratégiái Borbély Szilárd Halotti Pompa és Míg alszik szívünk Jézuskája című műveiben.* = SEPSI Enikő, LOVÁSZ Irén, KISS Gabriella, FALUDY Judit (szerk.) *Vallás és művészet*, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2016, 609–624.

⁴⁶ Gershom SCHOLEM, *Toward an Understanding of the Messianic Idea in Judaism* = *Uő: The Messianic Idea in Judaism. And Other Essays on Jewish Spirituality*, Schocken Books, New York, 1995, 1–37, utalás helye: 11, 13, 28; Vö. pl: Talmud, Szanhedrin 98a. (Petr SLÁMA, *Tanu rabanan. Antologierabinskéliteratury*, Vyšehrad, Praha, 2010, 444.)

⁴⁷ GENETTE, *i. m.*, 218.

- *Intermodalizáció*⁴⁸ – zsnerváltás: az anekdotikus történet helyzetdalszerű verses elbeszéléssé válik.
- *Diegetikus transzpozíció/prochronizmus*⁴⁹ – a dalban metaforaként szereplő madár a hipertextusban szereplővé válik.
- *Transzvokalizáció*⁵⁰ – a hipertextusban az adásvételt a bojtár kezdeményezi a vételt, míg a hipotextus(ok)ban a rabbi.
- *Transzmotiváció*⁵¹ – a vétel motivációja, tétje is különböző: „Ha megveszed ezt a nótát, / nem kell neked meghalni.”
- *Revalorizáció*⁵² – utóbbi megállapítás értelmében a hipertextus már a halál kérdését járja körül.

A versszöveg következő sorai eredeztethetők a történetmotívumból: 1. vsz/1-2 sor, 3. vsz/1-2 sor, 4. vsz/1-3 sor, 6. vsz/2-4 sor, 7. vsz.

1.b. *Transzpozíció: a két dalszövegvariáns* → *TaubEizik Szekvenciája*

A két, transztextuálisan összefüggő dalszöveg (*Szól a kakas már + Zöld erdőben, zöld mezőben*) esetében a transzpozíciót nem lehet egyértelműen meghatározni, hiszen a két dalszöveg(variáns) transztextuális kapcsolata miatt itt egyfajta „hiper-hipertextussal” vagyis a „transzpozíció transzpozíciójával” találkozunk, melyre Genette is hoz példát.⁵³ A két előszöveg elhatárolását az is nehezíti, hogy a szerző nem veszi át a *Szól a kakas már* héber sorait. A *transzmetrifikáció*⁵⁴ már az első olvasásra világos, ahogy az is, hogy a két dal elemeit fragmentumokként építi a költő a versszövegbe. Ezen fragmentumok intertextusnak (idézetnek/parafrázisnak) számítanak – 6. vsz/1. sor, 8. vsz/3. sor, 9. vsz/1-2 sor – mások a dal motívumaira, elemeire írt variációkat alkalmaznak – 1. vsz/2-3. sor, 2. vsz, 5. vsz/2. sor.

2. A bricolage és kontamináció szemantikai természete

A versben háromszor megisméltendő „Mikor lesz (az)” kérdése a *Szól a kakas már* „Mikor lesz az már” sorára rímel, annak parafrázisa (intertextus). A vers középső versszaka, amely nem származtatható az említett hipotextusokból, és amely egyben a szöveg tengelye, a messiás születésére

⁴⁸ Uo., 277.

⁴⁹ Uo., 311.

⁵⁰ Uo., 289.

⁵¹ Uo., 324–325.

⁵² Uo., 350–354.

⁵³ Uo., 374.

⁵⁴ Uo., 225.

való rákérdézként artikulálódik. Az átvett toposz, a hajnal közeledése fényében a „föltámad a Halálra” szintagma reverzióként értelmezhető (hasonló enigmákkal gyakran találkozunk a szerző műveiben),⁵⁵ és *megszületés*ként fordítható.⁵⁶

A transzpozíció egy különös esete a vers epikus cselekményének harmadik szereplője, az a bizonyos madár, amely a *Szól a kakas már „főszereplője”*.⁵⁷ A madár a dalszerzés történetmotívumának narratíváiban kizárólag fiktíven volt jelen – mint az a madár, *akiről* a kisbojtár dalol, azaz idézetként, intertextusként. Borbély a vers egyik nagy belső ellentmondásával egyszerre bontja le és tartja is meg az eredeti narratíva metafikciós határát. Míg a 6. vsz-ban a nóta, addig a 7-ben már a madár megvételéről van szó („Dávidtól pénzen megvette / amiről az énekel.”). Az 1. vsz-ban a madár a kállóival együtt a mezőben jár, a 3.-ban a bojtárral van, aki nem *róla*, de *neki* énekel („Vele volt egy kicsi bojtár, / aki énekelt neki.”). Ezzel szöges ellentétben viszont a 4.-ben a madárról a kisbojtár/Dávid énekel („Ő énekelt a madárról”). A hipertextusban a madár tehát egyszerre jelenlévő, és hiányzó, egyszerre szereplője a fikciónak és a metafikciónak.⁵⁸

A bricolage-szerkezetű vers tehát az előszövegek elemeinek egymásmellé illesztése folytán nemcsak mozaikszerű képet alkot, de az elemek variálásával ezt a képet állandóan felül- és felülírja, s így dinamikus, transzgresszív jelentéseket produkál, akár a kaleidoszkóp. Számolnunk kell azonban még olyan idegen/más mozaik-elemek beillesztésével, amelyek nem a tárgyalt hipotextusokból származnak: 3. vsz/2-3. sor, 4. vsz/4. sor, 5. vsz/2-4. sor, 6. vsz/4. sor, 8. vsz/1-2,4. sor, 9. vsz.3-4. sor. Itt láthatjuk világosan a transzpozíció során a bővítés egyik típusának esetét, a *kontaminációt*, melynek során több forrásból (hipotextusból), egyetlen hipertextus keletkezik, mely e források elemeit ötvözve sajátos struktúrát alakít ki.⁵⁹ Az utóbbi elemek azonban már kulturálisan is különböző, hangsúlyosan keresztény előszövegekből származnak. S ezt figyelembe véve nemcsak a bricolage-technika, de a kulturális hibridizáció sajátos struktúraalakító erejére ismerhetünk.

⁵⁵ A reverzió jelenségére összpontosít pl. MÁRTON László kritikája, *Visszajára fordítani. Borbély Szilárd: Halotti pompa*, Jelenkor XLVIII, 2005/4, 390.

⁵⁶ A *Születés Szekvenciája* hasonló retorikai eszközzel artikulálja a születést, így intratextuális összefüggést képez a versünkkel: „Ki születik, az halálra / küldetik a napvilágra“ = BORBÉLY, *Halotti Pompa*, i. m., 143.

⁵⁷ Fontos felhívni a figyelmet, hogy akár a dalban, akár Borbély verziójában a madár és a kakas (aki csak hangjával van jelen) nem azonosítható egymással.

⁵⁸ Vö.: GENETTE, i. m., 377–381.

⁵⁹ Uo., 258–259.

A háromszereplősre bővített epikus cselekményvázra így különböző jelentések rakódnak. A kisbojtár, aki „Úgy nézett ki, mint Akárki. / Mint, aki Őt kergeti.”, hipertextusként az *Akárki* c. középkori moralitásjátékot idézi meg. Kivel találkozik tehát a kállói? Kicsoda a kisbojtár? Az *Everyman*re való utalás egy közvetlen és egy enigmatikusan kódolt lehetőséget ad a jel (bojtár) allegorikus jelentésén (Dávid király) túl. A kisbojtár, mint láttuk, mimikriként működik, ám a szerző a két következő lehetőséggel poliszémiát teremt, s így egyben el is bizonytalanítja a jelentést. A bojtár álruhájába Akárki egyfajta *condition humaine*-ként is belebújik mint a vég elől menekülő, a végességnek kitett ember allegóriája. Az allúzió mögött rejlő hipotextus ismeretében az iménti idézet második, enigmatikus sora a következőképp értelmezhető: „Őt”, tehát Akárkit, a róla írt misztériumjátékban egy másik allegorikus alak, a Halál kergeti. A bojtár tehát ezzel a harmadik allegorikus alakkal is azonosítható lesz, s egyben a *transzvaluáció* (átértékelés) sajátos példájává válik.⁶⁰

Az előszövegek alkalmazása során megfigyelhető szemantikus transzpozíció, a *transzmotiváció* (átmotiválás) eredményeképpen a vásár igazi tétje a hipertextusban már nem a dal megvétele, hanem a halál kérdése lesz:⁶¹ „Ha megveszed ezt a nótát, / nem kell neked meghalni.” A dalszerzés történetében és az *Everyman*ben szereplő üzletkötés (a Halál haladékot ad Akárkinek a darab elején) tárgya helyeződik a versbe, felülírva a hipotextust. Ám az adásvétel a két hipotextusnak különös párhuzamát adja: a haláltól való haladék, élet-idő nyereség a messiás születésének elodázására rímel: 5. vsz: „...az a madár / föltámad a halálra (...) száll hajnalhasadtára” (vagyis a madárként jelképezett messiás testet ölt, megszületik), majd 9. vsz: „Az a madár sose száll el, / csak, aki róla dalol.”

3. Hibridizáció

Az epikus cselekmény szereplőjévé avanszált madár jelentése, valós identitása a kisbojtárhoz hasonlóan ambivalens. Míg az 1. vsz-ban szemantikailag a Messiás jelölőjeként, poétikailag pedig annak hasonlataként jelenik meg („A Messiás, mint egy madár, / éppen arra járhatott.”), addig a 4. vsz. azt állítja, hogy a madár „Krisztus Hiánya”. Az ellentmondás ezúttal nemcsak szemantikus, de egyben kulturális is. A vers zsidó kulturális kontextusában ez a markáns keresztény elem a hibriditás szempontjából válik megközelíthetővé. Nyelvileg pusztán ugyanazon

⁶⁰ Uo., 343, 367.

⁶¹ Uo., 324–325.

kifejezés különböző kulturális fordításáról van szó, hiszen a megváltót jelölő „felkent” szó a héber Messiás (masiah – מָשִׁיחַ) és a görög Krisztus (christosz – Χριστός) szónak felel meg. Az intratextuális ellentmondást azonban akkor sem tudjuk feloldani, ha a Messiást és Krisztust azonosítjuk, hiszen az egyik jelölés affirmatív a másik negatív értelemben szerepel („Hiánya”). Az ellentmondás ezúttal nemcsak szemantikus, de egyben kulturális is. A vers interkulturális kontextusában ez a markáns zsidó és keresztény elem (Messiás-Krisztus) a kultúraköziség ambivalenciája szempontjából válik megközelíthetővé. A hibriditás egyik fő jellemvonása, hogy az átvétel során a szimbólumok jelekké alakulnak át, s a jelentés arbitraritásának okán az értelmezés hagyomány által legitimált autoritást feloldja.⁶²

Kulturálisan hibrid kódként olvasva viszont a keresztény hagyománykör legikonikusabb toposzát szövi bele hipertextuálisan a vers zsidó kontextusába. Ezzel a gesztussal a bricolage-jellegű szöveg újabb értelmezői horizonttal bővül, a keresztény hagyomány messiását, Jézus Krisztust tematizáló hipotextusok irányába.

4. A kakas-motívum zsidó és keresztény forrásai

A hajnalra utaló kakas-motívum a zsidó hagyományban a megváltást, a messiási idők beköszöntét jelzi. A talmudban találjuk Rabbí Szimláj (Szanhedrin 19b) parabolisztikus állatmeséjét a kakasról és denevérről.⁶³

„A kakas és a denevér várták a hajnalt; a kakas megszólal: én várom a hajnalt, mert világossága nekem világosság, de neked mire való a világa?”⁶⁴

A parabolát Szimláj rabbi az Ám 5.18 következőversének magyarázatául adja: „Jaj azoknak, akik az Úr napja után vágyakoznak! Mi lesz számotokra az Úr napja? Sötétség, nem fényesség!” Az sem mellékes, hogy a talmudi passzus kontextusát a messiást tárgyaló szövegrészek alkotják, s mindjárt utána a messiás eljövételének kérdésével folytatódik a szöveg.

Ha a kakas jelképes értelmét vizsgáljuk a keresztény hagyomány felől, első asszociációként Jézus Péter általi elárulásának evangéliumi narratívája

⁶² „The displacement from symbol to sign creates a crisis for any concept of authority based on a system of recognition: colonial specularity, doubly inscribed, does not produce a mirror where the self apprehends itself; it is always the split screen of the self and its doubling, the hybrid.” Vö.: BHABHA, *i. m.*, 162.

⁶³ SLÁMA, *i. m.*, 449.

⁶⁴ HELLER Bernát, *A héber mese*, Makkabi, Budapest, 1996, 19.

merül fel, mely Jézus halálát elbeszélő passiónarratívát előzi meg. A vers motívumait és kontextusát figyelembe véve azonban az ókeresztény himnuszköltészettel való összevetése szolgál releváns tanulságokkal.⁶⁵ A kakas mint a hajnal és az ébredés hírnöke adja Szent Ambrus *Himnusz kakasszóra* c. művében a vers vezérmotívumát. A hajnal allegóriája Jézus Krisztussal való transzcendens találkozást rejti. Aurelius Prudentius hasonló cím alatt fennmaradt költeményében azonos motívummal találkozunk. *ASzent Hilarius Hajnali éneke Jézus Krisztus életéről* szintén tartalmazza a kukorékoló kakas motívumát.⁶⁶

Ambrosius:

„Kakas szaván remény fakad,
S a szenvedőnek enyhület.
Elejti törét a lator,
S az elbukott nyer új hitet.

Ó Jézus, a bukóra nézz,
Térítsen meg tekinteted.
(...)
Ó fényesség, ragyogj belénk,
A lélek álmát megszakaszd!”⁶⁷

Prudentius:

„A hajnal szárnyas hírnöke
az új nap jöttét zengi már
és a lelkünket fölverő
Krisztus megint életre hív.
(...)
várjatok: már közel vagyok.
(...)
Vágd el az álmod, Krisztusunk,
törd meg az éj bilincseit;
oldd le rólunk a régi bünt
s deríts új világot reánk!”⁶⁸

A későbbi monasztikus időkben a hajnali himnusz a napi zsolozsma liturgikus rendjében a hajnali kakasszóra mondott gallicinium vagy galli cantus canticinium, majd matutinum formájában hagyományozott tovább. Azért is fontos ez, mert a zsolozsma imarendje a *Halotti Pompa Nagyheti Szekvenciáinak* paratextusaiban is megjelenik.

⁶⁵ Ezt a vizsgálatot intratextuális megfontolások is szükségessé teszik, a *Haszid Szekvenciák* több darabja is már címében utalva az ókeresztény kultúra elemeit mozgósítja. A kakas-motívum tehát nemcsak hipertextus, de intratextus is, mely mintegy hidat képez a ciklus néhány verse között s így a kötetkompozíciót erősíti.

⁶⁶ „Kakas hangja, szárnya tapsa, érzi a kelő napot. / Mi imával s dallal hívjuk, amit jönni vár hitünk / és a végtelen felséget énekelve végtelen / hajnal előtt, világ előtt, zengjük a Krisztus királyt.” ford. BABITS Mihály *kisebb műfordításai*, összegyűjtötte, a szöveget gondozta, a jegyzetet írta BELIA György. Elektronikusán: <http://mek.oszk.hu/04800/04827/04827.htm#24> (Letöltve: 2016. 11. 24.).

⁶⁷ AMBROSIUS, *Himnusz kakasszóra* [*Hymnus Ad galli cantum*], ford.: Sík Sándor = SÍK Sándor, *Himnuszok könyve. A keresztény himnuszköltészet remekei*, Helikon, [Budapest], 1989, 43–44. Vö. Sík Sándor fordítása = SÍK, *i. m.*, 64–65.

⁶⁸ Aurelius PRUDENTIUS *Himnusz a kakasszóra* [*Hymnus ad galli cantum*], ford.: BABITS, *i. m.*, <http://mek.oszk.hu/04800/04827/04827.htm#24> (Letöltve: 2016. 11. 24.) Vö. Sík Sándor fordítása = SÍK, *i. m.*, 64–65.

[Ha szerző által hozzáadott elemeket a keresztény kulturális hagyomány és a *Halotti Pomaegyéb* darabjaival összevetve intratextuálisan vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a *Nagyheti Szekvenciák* között több középkori toposzt működtető madár-allegóriát találunk. A IX. versben⁶⁹ a Halálmadár jelenik meg, ahogy A *Várakozás Szekvenciájában* is.⁷⁰ Ebben a haldokló Krisztus kér haladékot a madártól, s egyéb stilisztikai elemek és hipertextusok szintén a haláltáncok világához, és az *Everyman* hipotextusához kötik a szöveget. (E versben egyébként a kakasmotívum is előkerül, a negyedik kukorékolás Jézus halálát jelzi.) A *Pelikán Allegóriája*⁷¹ az előbbi két verssel együtt a halál és/vagy feltámadást témájával játszik. Ebből a pozícióból szemlélve a *Taub Eizik Szekvenciájában* szereplő madár a távozó/érkező lélek szimbóluma, vagy a Halál allegóriája is lehet. A Messiás és a Halál különös viszonya a *Míg alszik szívünk Jézuskájában* is megjelenik, míg a megváltással párhuzamba kerülő, azzal felcserélhető halál a *Nagyheti Szekvenciák* egyik vezérmotívuma.⁷²]

5. A hibrid és bricolage szemantikai tanulságai

A zsidó és keresztény hipotextusokban tehát párhuzamos gondolati paradigma mentén felépülő allegóriákat figyelhetünk meg. Hasonló funkcióban és jelentésben szerepel a kakas motívuma: míg a Talmudban a Messiás eljövetele, az ökeresztény himnuszköltészet toposzaként pedig Krisztus parúziája – tehát mindkét esetben a kezdetet vevő megváltás (a hajnal) –hírnökeként szerepel.

A Messiás-Krisztus jelentésének és fordításának kulturális ambivalenciájával és a keresztény kulturális kódok beemelésével a „Krisztusnak Hiánya” és az *Akárkire* tett utalás által a szöveg kulturálisan hibridizálódik, transztextuálisan pedig sajátos zsidó-keresztény bricolage-t alkot. A hibriditás azonban – mint a vers példája is mutatja – nem egyszerűen kettősségben megnyilvánuló jelenség: Bhabha figyelmeztet, a hibrid kevesebb mint egy, mégis kettős („less than one and double”). A hibriditás sajátos köztességben („in-between”) helyezkedik el, s a

⁶⁹ BORBÉLY, *Halotti Pompa*, i. m., 41.

⁷⁰ Uo., 27–28.

⁷¹ Uo. 13–14.

⁷² A *Nagyheti Szekvenciák* madár-allegóriáival foglalkozik: HARMATH Artemisz, *Emlékezés és mítosz (Borbély Szilárd Halotti pompa)* = Uő., *Kacér romok. A kortárs magyar líráról*, Kalligram, 2012, 83–105.

megnyilatkozás harmadik terében („third space of enunciation”) artikulálódik.⁷³

Esetünkben a bricolage szövegtest pre- és hipotextusainak feltárása után a több kulturális hagyományt (kereszténység, zsidóság, magyar haszidizmus, magyar népi kultúra) működtető utalásrendszerrel kijelenthető, hogy az nem harmonikus, szimmetriákon alapuló rendszer. Az intratextuális, a vers belső ellentmondásai (a madár és a bojtár jelentése, a vétel tárgya) a transztextuális olvasatra is messzemenő hatással bírnak. A különböző hagyományokat nem egyesíti, nem olvasztja össze, töredékességükben egymásra helyezi, legfeljebb párhuzamba vonja. A vers tehát a különböző kultúrák határán, átmenetben, vagyis a köztességben létezik.

A fent végigvitt, az epikus cselekményszálát követő lineáris olvasati stratégia mellett a bricolage-technikával egymás mellé kerülő hiper- és intertextusok – melyek mozaikkockákként egymással össze is függenek, de el is különülnek – természete azonban a lineáris olvasás felfüggesztésére sarkallják az olvasót.

Ha nem lineárisan olvassuk a verset, a 3. vsz és 4. vsz. személyes névmásának („Őt” és „Ő”) referense elbizonytalanodik a mimikrik és allegóriák kavalkádjában. Ha az „Őt” nem az előző sorban szereplő Akárkivel azonosítjuk, és az „Ő” sem a két sorral előtte szereplő Dávidot jelenti, akkor bármit, bárkit jelenthet, a madarat, a Messiást, a bojtárt, a Halált. Ki a bojtár? Mit vesz a rabbi? Ki a madár? Sőt: Hány madár van? Lehetetlen egyértelmű megválaszt adni. Bhabha szerint a hibridizáció fő velejárája a szimbólum jellel alakulása. A jelek és jelentések a nem-lineáris, a sorokat permutáló, a kombinatorikus szövegvariálás során nemcsak elbizonytalanodnak, de újra és újra felülíródnak, s végső soron felcserélhetővé válnak. A vers kötött formája ellenére ezek interpolációk és kontaminációk sorozatának tűnnek, s így a verset a pretextusokhoz való viszonyban szupplementumként engedik meghatározni: „A supplement [...] is an extrapolation disguised as an interpolation, a transposition in the shape of a continuation.”⁷⁴

A bricolage esetünkben a logocentrikus szemantikus struktúrát (a három szereplő, és a „cselekmény”) állandóan felülíró jelentésekkel és azok kombinációjával játszó kaleidoszkóppá alakul. E dinamikus szerkezetben az olvasó képtelen rendet teremteni a megidézett előszövegek és a vers között, hiszen a vers önmagát kisiklató olvasása mindig a jelentés esetlegességére és

⁷³ Vö.: BHABHA, *i. m.*, 162–166, 170–172.

⁷⁴ GENETTE, *i. m.*, 377.

variabilitására hívja fel a figyelmet – s ez ellehetleníti az allegória analógiák konstrukcióján alapuló statikus értelmezésének stratégiáját.

3. *Szól a kakas már* – az allegória profanizáció általi reverziója

A darab már a címében is a dalt idézi – a paratextus maga is intertextus, ami nem példa nélküli a Borbély-szövegek között. A purimi játék egyik főszereplője maga a kállói csodarabbi. A kulturális kettősségre és fordításra már a *dramatis personae*ban felfigyelhetünk, ahol a szereplő így szerepel: „Taub Izsák, másképpen a Taub Eizik, egy csodarabbi.”⁷⁵

Az alakoskodás, a mimikri a purim karneváli hagyományával harmonizálva a narratív szintekre is kihat. A purimi játék hagyományainak megfelelően s stettl szereplői egy színdarabot, egy Eszter-játékot (purimspiel) próbálnak, amely egyfelől narratológiaiilag mint színház a színházban metalepszisnek (tkp. metadramának), másfelől a transztextualitás szempontjából, mint minden purimspiel, az ószövetségi *Eszter könyve* (*Megilat Ester*) dramatizációjának minősül.⁷⁶ A fikció keretét teremti meg egy másik metadramatikus eljárás, a játékmester funkcióját betöltő Mesélő szerepeltetése, amely mint a narrációból a mimézisbe átfolyó performativitás, a mesélés teatralizálásaként funkcionál. A fikció három szintje így matrioskaszerűen metalepszisen belüli metalepszist rejt.

A *Szól a kakas már* a darabban színpadi idézetként megjelenik, noha a dráma magát a dal szövegét nem idézi, a szerzői instrukcióban a mellékszöveg funkcióinak természetéből adódóan mégis színpadi idézetként (intertextusként) könyvelhető el – pl.: „A játék előtt és a szünetben variációk szólnak a *Szól a kakas már* dallamára.”⁷⁷ Vagy: „Éneklí a *Szól a kakas már* kezdetű éneket.”⁷⁸ Ez az instrukció áll a darab második jelenetében, mely epizódként a dalszerzészről szóló történetet dolgozza fel.

A második jelenetet a transztextualitás szempontjából értelmezve a történetmotívum *dramatizációja*, s a prózából drámába való áttétel okán az *intermodalizáció* esetének minősül.⁷⁹ A transzpozíció során az átemelt elemek kapcsolata megváltozik, ráadásul új elemek kerülnek be. A jelentben a Bóber szerepének bevonásával szereplőbővítés történik, mely a bővítés (*extension*) esetén belül hozzácsatolásként (*annexation*) határozható

⁷⁵ BORBÉLY, *Szól a kakas már*, i. m., 2.

⁷⁶ Ld. a Magyar zsidó lexikon (1929, szerk. Újvári Péter) Purimspiel szócikkét: <http://zsidlex.uni.hu/keret.cgi/?szocikk/14000.htm> (Letöltve: 2014. 9. 11.)

⁷⁷ BORBÉLY, *Szól a kakas már*, i. m., 2.

⁷⁸ Uo., 10.

⁷⁹ GENETTE, i. m., 177–178.

meg.⁸⁰ Genette Corneille Oedipus-adaptációját hozza példának, ahol a hipotextusként szolgáló Szophoklész-drámához mérten szintén szereplőbővítés történik.

A Bóher alakja, amelyet az eredeti, kétszereplős (rabbi + pásztorfiú) narratíva nem tartalmaz, a jelenet elején – melyet itt is a Mesélő beszéde indít el – a (meta)fikció határain kívülről érkezik, a Mesélőtől követel magának szerepet:

„MESÉLŐ Így kezdődött ez az eset, amelyről mélyen hallgat a Talmud is,
nagy titok fedi azóta is. De én most elmondom nektek.
Úgy beszélnek, egy nap a kállói rabbi, Taub Eizik, a csodarabbi,
Áldassék a neve, sétálni indult...
BÓHER Kippában és a Bóherrel....
MESÉLŐ Persze, hogy kippában!
De szó sincs bóherről ...
BÓHER Már hogyné lenne benne Bóher, minden hászid történetben kell
szerepeljen egy bóher.”⁸¹

A dramatizációban a Bóher szerepével együtt a jelenet cselekménye is bővül, melyet épp ő indít el. A Bóher képtelen felébreszteni Taub rabbit, s „(*...kétségbeesett lépésre szánja el magát*) Jön a Messiás! Jön a Messiás!”⁸² – ezzel a tréfával nemcsak a felhasznált történet, de a darab fő motívumát is mintegy előrevetíti. Taub szavai a hipotextus variánsaiban a pásztorfiú mimikrijében megtalálható Illés prófétára utalnak:

„Taub: Hah?! Mit álmodtam? Azt súgta fülembé
Élijáhu próféta, hogy készüljünk,
mert elérkezik a Messiás?”

A Bóher figurájának ellentmondásosságát és komikumát erősíti, hogy noha ő maga kiabált a mester fülébe, mégis csodának tartja Elijáhuálombeli látogatását, s legszívesebben azonnal rohanna szétkürtölni a zsinagógába. Felelősségre vonása után Taub rabbi előtt még le is tagadja tettét: „Én? Merek én kiabálni? A cadik fülébe?”⁸³

A Bóher fikció határait sértő, áthágó figurája, a valóságot azonnal csodára váltó, vagyis a profánt szakralizáló szemlélete alapvető módon értelmezi át a pretextus narratíváját. Az énekszóval közeledő pásztorfiút már

⁸⁰ Uo., 257.

⁸¹ BORBÉLY, *Szól a kakas már, i. m.*, 7.

⁸² Uo., 8.

⁸³ Uo.

annak megjelenése előtt csodának, jelenésnek tartja (s ezt következetesen „A közönség felé.” kommunikálja). Az adaptációban a Kiskovács Dávid nevet kapó pásztorfiú esetében így Taub kijelentése („Dávid lesz az... [...] Dávid énekel a Messiásról”⁸⁴) a kállói parasztgyerekekre, míg a Bóher számára Dávid királyra vonatkozik, mintha az allegorézis teatralizálásáról lenne szó. (A *Taub Eizik Szekvenciájához* hasonlóan Borbély itt is Dávid királyt bújtatja mimikribe.) Taub és a Pásztorfiú hétköznapi és banális dialógusa mögött ennek megfelelően a Bóher allegorikus, rejtett értelmet, misztériumot, csodát lát.

A cselekmény nagy vonalakban a pretextusnak megfelelően zajlik. A rabbinak megtetszik Dávid dala, újra elénekelteti vele, majd egy máriásért megveszi, s ráadásnak még a sípját is megkapja. A cselekményt a jelenet vége értelmezi újra. A csodák fanatizmusában égő Bóher, mielőtt rohanna a stettlbe a csodálatos események hírével, mintha kiesne a szerepéből:

„(A közönséghez.) Ájvé, ájvé... Gyengül a rebe elméje!
Kiadni pénzt, a semmire, rebe?
Mintha kidobta volna az ablakon. Huss!
Ájvé, ájvé! Inkább a szegényeknek kellett volna adni...!
Az legalább micva... (Elrohan.)”⁸⁵

A rabbi jelenetzáró, alább olvasható vallomásában azonban bár lelepleződik a csoda, a Bóher idézett szavainak ellenkezője bizonyul valósnak, hiszen a rabbi éppen hogy micvát gyakorolt:

„Taub: Meg vagyok verve ezzel a bóherral.
Ez a Kiskovács Dávid. Mióta meghalt
az anyja, mindig segítjük. Nálunk
szolgált. Nagyon szépen furulyázik.”⁸⁶

Ezen információk fényében tehát két szint különül el az esemény értelmezésében: a Bóher allegorézise, mely a pretextus nyomán alakul, és Taub a „realitás” síkján történő alakoskodó, mimikriszerű és tapintatos adásvétele, amely a jótékonyság micvájának gyakorlását rejti, s mintegy „mellesleg” sajátítja el a rabbi a pásztorfiú dalát, mely mintha csak ürügyként szolgálna az alamiznaadáshoz. Ebben a módosításban a transzpozíció két esetét is tetten érhetjük. Először is, *transzvokalizációról*⁸⁷ van szó, hiszen az

⁸⁴ Uo., 9.

⁸⁵ Uo., 11.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ GENETTE, *i. m.*, 289.

eredetei történetben a narrátor leplezte le az esemény igazi természetét – tehát hogy a pásztorfiú pusztán mimikri csak –, mely a dramatizációban a Bóher replikái által történik. Az eredetiben az adásvétel a dal megszerzése motiválja, a dramatizációban ez háttérbe kerül – hiszen a máriást azért adja Taub Dávidnak, hogy a jótékonyág micváját gyakorolja –, legfeljebb a micvagyakorlás ürügyeként szerepel, így ez esetben *transzmotiváció*⁸⁸ történik, mely a szemantikus transzpozíció egyik legjellemzőbb esete.

Természetesen arról nincs szó, hogy a rabbi, a hipotextushoz hasonlóan, nem tulajdonít misztikus mélységet a dalnak. A dalnak mint allegóriának igen, a valóságos helyzetnek nem:

„Egy dalt hallottam,
amely titkos üzenetet rejt. A pásztorfiú,
aki énekelte, nem is tudhatja, mit énekelte.”⁸⁹

„[...] mért ne lehetne a dal jel, amelyet a Messiás küld maga előtt.”⁹⁰

A Bóher nézőpontjának szerepe nemcsak az allegória profán és szakrális síkját mutatja s cseréli fel (hiszen a micva a tulajdonképpeni, „igazi” csoda, az alamizsnaadás), hanem a legendák születését és a mítoszképződés mechanizmusát is szemlélteti. (A Bóhernek köszönhetően kezd el terjedni a hír a Messiás érkezéséről a városka nemcsak zsidó, de később keresztény lakói körében is.) Ezzel kerül kontrasztba Taub a valóság síkján való viszonyulása az eseményhez és Kiskovács Dávidhoz. Vagyis a hipotextus legendai töltete átértékelődik, színéről és fonákjáról mutatja meg az esemény értelmezhetőségét – egyszerre látjuk a legendaképződés folyamatát, melyet a Bóher képvisel, és a történet demisztifikált profanítását, melyet pedig Taub. Ez a demisztifikáció a tulajdonképpen antilegendává alakítja a hipotextust – Genette pedig az antilegendát mint a *revaluáció* legszemléletesebb példáját közli.⁹¹ A helyzet azonban bonyolultabb: míg Taub esetében a hipotextushoz képest az eseményt illetően leértékelődésről, *devaluációról* van szó (pásztorfiú = Kiskovács Dávid), addig az értékek más, pozitív irányba tolódnak (micva – jótékonykodás). Ez a komplexum adja ki a transzpozíció következő esetét, a *transzvaluációt* (devaluáció + revaluáció = transzvaluáció).⁹² Kijelenthetjük, hogy e transzpozíciók által megképzett

⁸⁸ Uo., 324.

⁸⁹ BORBÉLY, *Szól a kakas már*, i. m., 44.

⁹⁰ Uo., 55.

⁹¹ GENETTE, i. m., 350.

⁹² Uo., 367.

hipertextus egyszerre mutatja be a hipotextusban rögzített legendát színéről és fonákjáról: egyszerre látjuk az eseményt antilegendaként, valamint születése, képződése folyamatában.

Érdemes röviden rámutatni a Bóher és Taub különböző nézőpontjából és a transzvaluáció működéséből adódó ellentézésre, mely a szakrális és profán kontrasztját adja a jelentben, s így apurim karneváli reverziója és határsértése kontextusában jelenik meg. A Bóhernek az eseményt szakralizáló szemléletével nemcsak Taub reális nézőpontja áll szembe, de még inkább Dávid nemcsak profán, de egyenesen vulgáris replikái, mely sehogy sem fér össze Dávid király szent, legendás alakjával. Az anyjára tett megjegyzések csak Taub az anya haláláról és a fiú árvaságáról tudósító, jelenetzáró replikái után kapnak mélyebb értelmet:

„Taub: Hallod-e, nem adnád el nekem?

Pásztorfiú: El én az anyám is. (...)

Taub: Hohó! De te se énekelheted többé.

Pásztorfiú: Üsse kő, azt is megigérem.

Némuljak meg, haljon meg az anyám, ha még egyszer eléneklek.”⁹³

A profanizáció a purimi játékban karneváli reverzióként, a játék elementáris erejét kihasználva valósul meg. A szakralist profánra és a profánt szakralisra váltó, fluktuáló szemantikai elmozdulások – melyek a transzpozíciót éppúgy befolyásolják, mint a drámai helyzetek fejlődését – nemcsak a tárgyalt jelenetet jellemzik, de az egész darabot. Ahogy Giorgio Agamben írja *A profanáció dicsérete* c. esszéjében:

„A szakrális cselekedet hatóereje [...] a történetet elmesélő mítosz és a történetet reprodukáló, megjelenítő rítus összefonódásából fakad. A játék felbontja ezt az egységet: a ludus, vagyis az olyan játék, amelyben cselekedni kell, a mítoszt figyelmen kívül hagyva, csak a rítust őrzi meg [...] A profanizáció [...] neutralizáció, megtöri, semlegesíti a szentség állapotát.”⁹⁴

Hivatkozások

AGAMBEN, Giorgio, *A profán dicsérete*, ford. Krivácsi Anikó, Typotext, Budapest, 2008

⁹³ BORBÉLY, Szól a kakas már, i. m., 10.

⁹⁴ Giorgio AGAMBEN, *A profán dicsérete*, ford. Krivácsi Anikó, Typotext, Budapest, 2008, 112, 116.

- ASCHCROFT, Bill – GRIFFITHS, Gareth – TIFFIN, Helen, *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, Routledge, London and New York, 1998.
- BABITS Mihály, *kisebb műfordításai*, összegyűjtötte, a szöveget gondozta, a jegyzetet írta BELIA György: <http://mek.oszk.hu/04800/04827/04827.htm#24> (Letöltve: 2016. 11. 24.)
- BHABHA, Homi K., *The Location of Culture*, Routledge Classics, London and New York, 2004.
- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Szent István Társulat, 2011.
- BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.
- BORBÉLY Szilárd, *Halotti Pompa. Szekvenciák*, Második, bővített kiadás, Kalligram, Pozsony, 2006.
- BORBÉLY, Szilárd, *Jedna cesta, devět stezek (o knize Jiřího Langera Devět bran) (přeložila Lucie Szymanowská)*, Souvislosti 2005/1.
- BORBÉLY Szilárd, *Míg alszik szívünk Jézuskája. Betlehemes misztérium*, Kalligram, Pozsony, 2005.
- BORBÉLY Szilárd, *Szól a kakas már. Ajn Píremspil*, A Színház folyóirat drámamelléklete, 2013 szeptember. Elektronikus hozzáférés: http://szinhaz.net/index.php?option=com_docman&Itemid=14&limitstart=20 (Letöltve: 2014. 4. 18.)
- DOBOS Ilona, *A csodarabbi alakja a néphagyományban* = KRÍZA Ildikó (szerk.) *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1990, 31–37.
- BUBER, Martin, *Haszid történetek*, Atlantisz, Budapest, 2006.
- GENETTE, Gérard, *Palimpsests. Literature in the Second Degree*, University of Nebraska Press, Lincoln and London, 1997.
- HARMATH Artemisz, *Kacér romok. A kortárs magyar líráról*, Kalligram, 2012.
- HELLER Bernát, *A héber mese, Makkabi*, Budapest, 1996.
- KRUSOVSKY Dénés, *A tragédia esélye – Borbély Szilárd költészetéről*, Népszabadság 2014/9. (02.27.) Elektronikus hozzáférés: <http://m.magyararancs.hu/konyv/a-tragedia-eselye-88960/?pageId=76> (Letöltve: 2014. 4. 18.)
- LANGER, Jiří, *Kilenc kapu. A haszidok titkai* (ford. Zádor András), Kalligram, Pozsony, 2000.
- MÁRTON László, *Visszajára fordítani. Borbély Szilárd: Halotti pompa*, Jelenkor XLVIII, 2005/4, 390.
- NEUMANN Albert, *Történetek a „kállóicádik”-ról*, Nyiregyháza, Klafter szedőgépes könyvnyomdája, 1935.
- NIGAL, Gedalyah, *The Hasidic Tale*, The Littman Library of Jewish Civilization, translated by Edward Levin, Oxford, Portland, Oregon, 2012.
- ORLOVSZKY Géza, *Micsodamadár* = SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.) *Folklór és irodalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 47–53.
- PATAI József, *Lelkek és titkok*, Mult és Jövő jubileumi kiadása [évszám, kiadás helye nélkül], 1919.
- SCHOLEM, Gershom, *The Messianic Idea in Judaism. And Other Essays on Jewish Spirituality*, Schocken Books, New York, 1995.
- SÍK Sándor, *Himnuszok könyve. A keresztény himnuszköltészet remekei*, Helikon, [Budapest], 1989.

- SZABOLCSI Lajos, *Délibáb. Zsidó legendáskönyv*, Egyenlőség, Budapest, 1927.
- SZABOLCSI Lajos, *Magyar haszid történetek*, Makkabi Kiadó, Budapest, 1996.
- SZABOLCSI Miksa, *A chaszidim meséiből. A nagykállói rebbe*, Egyenlőség 1915/02/28, 12. [Egyenlőség folyóirat elektronikus archívuma: Historical Jewish Press (National Library of Izrael, Tel-Aviv University) <http://web.nli.org.il/sites/JPress/English/Pages/Egyenloseg.aspx> (Letöltve: 2014. 4. 18.)
- SZÁZ Pál, *A „kállói szent pap“ dala. A Szól a kakas már dalszövege, és a dal megvételéről szóló történetmotívum hagyományozódása az allegorizáció, a bricolage és a hibridizáció tükrében = Ideológiák, identitások és önreprezentáció multikulturális térben*, Univerzita Komenského v Bratislave, 2016, 89–112.
- SZÁZ Pál, *„A szó halála: Az olvasás” Transztextualitás Borbély Szilárd Haszid Szekvenciák című ciklusában*, Irodalmi Szemle, LVIII, 2014/2, 34–53.
- SZÁZ Pál, *„Az Örökké Való Holnap, amely nem jön el, csak Tegnap.” Transztextualitás, paradoxonok és az üres középpontú dráma – Borbély Szilárd: Míg alszik szívünk Jézuskája*, Tiszatáj, LII, 2016/7-8, 120–135.
- SZÁZ Pál, *„Haszid, vérző Kisjézuska” A kulturális ambivalencia, hibriditás és mimikri olvasati stratégiái Borbély Szilárd Halotti Pompa és Míg alszik szívünk Jézuskája című műveiben*. = SEPSI Enikő – LOVÁSZ Irén – KISS Gabriella – FALUDY Judit (szerk.) *Vallás és művészet*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016, 609–624.
- SZILÁGYI-WINDT László, *A kállói cádik. A nagykállói zsidóság története*, saját kiadás, Tel-Aviv, 1960 [?].
- SLÁMA, Petr, *Tanu rabanan. Antologie rabínské literatury*, Vyšehrad, Praha, 2010.
- [SZYMANOWSKÁ, Lucie – KISS SZEMÁN Róbert] *Az igazi nevem nem ismerem. Borbély Szilárddal Lucie Szymanowská és Kiss Szemán Róbert beszélget*. Kalligram 2009/2,19. Elektronikus hozzáférés <http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/1035-az-igazi-nevem-nem-ismerem> (Letöltve: 2014. 4. 18.)
- TAKÁTS József, *Borbély Szilárd (1964–2014)*. Jelenkor, LVII, 2014/4, 487.
- [VÁRI György] *„Valami muszájság van benne”* – Borbély Szilárd író. (Vári György interjúja). Magyar Narancs, 2009/17. (4.23.) Elektronikus hozzáférés: http://magyarnarancs.hu/konyv/valami_muszajzsag_van_benne_-_borbely_szilard_iro-71214 (Letöltve: 2014. 4. 18.)
- VOIGT Vilmos, *Én kimenék kismertembe...* = KOMLOVSZKI Tibor (szerk.) *A régi magyar vers*, Akadémiai, Budapest, 1979, 201–214.

Resume

„The Messiah as a bird could walk this way.” The utilization of lyrics and story motif of the song The Rooster is Already Crowing in the works of Szilárd Borbély as case of transtextuality and cultural hybridity.

Following the change of poetic paradigm in the oeuvre of Szilárd Borbély, the transtextual using and mixing of the Jewish/Hasidic and Christian cultural elements, the essay analyzed the most significant case of transtextuality, the lyrics of the Hungarian Hasidic song, *The Rooster is Already Crowing* ascribed to

the first Hungarian Hasidic rebe, Taub Eizik, and the story-motif about his formation. As a typical example of mixing different cultural elements the borrowed text/motif in the works *Sequence of Taub Eizik* (from cycle *Hassidic Sequences*), *Míg alszik szívünk Jézuskája* (*While Child Jesus Sleeps in Our Heart*) and *Szól a kakas már* (*The Rooster is Already Crowing*) could be identified as a case of bricolage according to theory of transtextuality of Gérard Genette (*Palimpsests*). The mixing of Christian hypertexts with borrowed Jewish material could be identified also as a special type of cultural hybridization evolved by Homi K. Bhabha (*The Location of Culture*).

HUDOBNÉ DIVADLO: OPERY, SPEVOHRY, MEDZIHRY

Abstrakt: Štúdia sa zaoberá hudbou v školskom divadle v 17–18. storočí v Uhorsku. Zvlášť bohatý hudobný materiál mali jezuitské kolégia. V divadelných predstaveniach, realizovaných na evanjelických ale i prílišťických školách, sa rovnako stretávame s bohatými hudobnými odkazmi. Školské divadlo zohrávalo rozhodujúcu úlohu v hudobnej kultúre danej doby a žilo spolu v komplikovanom systéme s tzv. „elitnou“ a „ľudovou“ hudobnou kultúrou.

Hudobné predstavenia profesionálnych hudobníkov boli charakteristické iba pre malý počet školských divadelných predstavení. Napriek tomu hudobná kultúra panovníckeho dvora a mesta bola spojená so školským divadlom a tak, ako s profesionálnymi divadelnými zborními, jednotlivé kolégia tiež spolupracovali i s profesionálnymi hudobnými zborními.

Kľúčové slová: obdobie baroka, hudba, opera, školské drámy

Informácie o hudbe v školskom divadle v 17–18. storočí dlho unikali pozornosti bádateľov. Až na základe výskumu Kornela Bárdosa, venovaného monografiám jednotlivých miest,¹ dostala hudba školského divadla samostatné kapitoly. Kompletný prehľad témy napísal Gejza Papp v druhom zväzku svojej monografie *Magyarország zenetörténete* (Dejiny maďarskej hudby).² Skrátená verzia odznela na prvej konferencii venovanej histórii školského divadla.³

Od tohto obdobia sa objavovali príspevky z oblasti dejín hudby v školských divadelných predstaveniach pravidelne, bádatelia priniesli v tejto téme celý rad nových poznatkov. Okrem archívneho výskumu napomohlo novým objavom aj skúmanie korpusov školských divadelných hier a tlačených programov.

¹ BÁRDOS Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, Budapest, Akadémiai, 1984., BÁRDOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században*, Budapest, Akadémiai, 1980, 2007., BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, Budapest, Akadémiai, 1987.

² BÁRDOS Kornél (red.), *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686.*, Budapest, Akadémiai, 1990, 143–154.

³ PAPP Géza, *Az iskolai színháték és a zene a 16–17. századi Magyarországon* = KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna (red.), *Iskoladráma és folklór*, Debrecen, 1989, 79–86.

Cieľom tejto štúdie je sumarizácia publikovaných výsledkov výskumov z dejín hudby v oblasti školského divadla.

V školskom divadle – rovnako ako takmer v každej oblasti týkajúcej sa hudby (počínajúc jezuitskými teoretikmi) – bola dominantná Aristotelova tradícia. Aristotelovo: „od prírody máme vrozený pud napodobňovania, ako aj zmysel pre melódiu a rytmus“⁴, z diela *Poetika* stalo východiskom pre formovanie pravidiel realizovaných divadelných textov. Podľa *Poetiky* tragédia pozostáva zo šiestich prvkov: dej, charakter, slovný výraz, myšlienková stránka, scénické predvedenie a hudba.⁵

Na základe tohto členenia je možné tvrdiť, že hudba je súčasťou tragédie. V inom kontexte uvádza: melódia je popri hudbe a rytme prostriedkom imitácie. „Sú však niektoré umenia, ktoré používajú všetky uvedené prostriedky zobrazenia, teda rytmus, melódiu a verš, ako poézia dityrambická a poézia nomos, ďalej tragédia a komédia. Líšia sa ale tým, že niektorí používajú všetky prvky naraz, iní ich zase striedajú.“⁶ V inom kontexte Aristoteles píše, že spev je (okrem rytmu) dôležitým parametrom drámy ako žánru. Sú diela, ktoré zahŕňajú rytmus a melódiu (harmóniu) a sú diela, v ktorých časť diela je vyjadrená iba v básňach (bez hudby), iná časť zase v spevoch.⁷

S hudbou sa stretávame i v jednotlivých častiach kompozičnej štruktúry tragédie (prológ, epeisodion, exodos, a časti zborové, ktoré sa delia na parodos a stasimon), podľa ktorých chorusy sú jej spievané časti. Tieto časti obsahuje každá tragédia, pričom v komédiách sa ešte nachádzajú spevy hercov a komosy.⁸

Aristotelovo členenie je základom pre aj pre hudobné kapitoly teórie jezuitskej drámy, z čoho je zrejmé, že hudba plní v divadelných predstaveniach tie funkcie dramaturgie, ktoré „predpísal“ Aristoteles. Joseph Jouvancy S. J. v knihe *Institutiones poeticae*, ktoré bolo považované za základné dielo určené učiteľom poetiky na jezuitských školách v Uhorsku, hovorí o možnosti viacerých členení, z ktorých jedno cituje priamo Aristotela: fabula,

⁴ ARISTOTELES, *Poetika, Rétorika, Politika*, preklad Miloslav OKÁL, Peter KUKLICA, predslov Marta ZÁGORŠEKOVÁ, doslov Miloslav OKÁL, Bratislava, Tatran, 1980, 18. Viac: GUPCSÓ Ágnes, „A Teatrumon mondandó” avagy zene és színház a 18. századi iskolai szímmepokon = CZIBULA Katalin – EMÓDI András – JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs (red.), *Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Partium, Kolozsvár – Nagyvárad, 2009, 259–272. (A régi magyar színház, 4.)

⁵ Aristoteles, 21.

⁶ Aristoteles, 16.

⁷ Aristoteles, 35.

⁸ Aristoteles, 26.

mores, sententia, dictio, melódia, apparatus sú časti drámy,⁹ pričom podrobne vysvetľuje (s odkazom na Horácia) úlohu a funkciu zboru.¹⁰ Toto rozdelenie sa nemení ani v diele Franza Langa *Dissertatio Scenica* z roku 1727: „Drama admittit igitur omne id, quod n Comoedia vel Tragoedia adhibetur, puta, Fabulam, Episodium, Affectum, Metrum, Melodiam et alia.”¹¹

V 17. storočí sa objavilo aj prvé jezuitské dielo venované dejinám a teórii hudby a to dielo Claude-Francoisa Ménestriera (1631–1705) *Des representations en Musique anciennes et modernes*.¹² Koncom 18. storočia sa hudobnými žánrami zaoberal aj Juraj Alojz Szerdahely vo svojej publikácii venovanej teórii drámy.

Zvlášť bohatý hudobný materiál mali jezuitské kolégiá. Z výskumov Ladislava Kačica vyplynulo, že jezuitské hudobné divadlo je potrebné skúmať univerzálne – bez ohľadu na národný kontext. V príslušnej jezuitskej provincii sa totiž prejavovali rovnaké tendencie, pôsobili v nej tí istí jezuitskí hudobníci a skladatelia, ktorí určovali život celej provincie bez ohľadu na to, či išlo o Uhorsko, Rakúsko alebo Čechy.¹³ Ágnes Gupcsó ich predstavila vo svojej hodnotnej štúdiu, kde analyzovala ich hudobný štýl ale aj ich pôsobenie v Uhorsku.¹⁴

V divadelných predstaveniach, realizovaných na evanjelických ale i piaristických školách, sa rovnako stretávame s bohatými hudobnými odkazmi, ktoré nasledovali jezuitskú prax. Aj v najchudobnejších a najmenších provinciách sa zachovali údaje o hudbe v školských divadelných predstaveniach. Bohatstvo údajov svedčí o tom, že školské divadlo zohrávalo

⁹ JOUVENCY, *Institutiones poeticae, auctore P. Josepho Jouvency, Venetiis, MDCCXLIII.* 311.

¹⁰ „Quo sensu Melodia et Apparata dicuntur esse partes dramatio?” „Quia quamvis extra drama esse censeantur, ad ejus tamen splendorem cum conferant plurimum (sicut ad commotionem affectuum) duae quoque Dramatis partes vocantur a Philosopho Quare de aliis cum egerimus superius, de his quoque modo agendum est.“ „Quid est chorus in dramate? 1. Pars fabulae, eo sensu, quo dictum est jam in sine proxime superioris capituli. 2. Sequi Actum, aut etiam praecedere: quod Actui solet postponi, raro praeponi 3. Cum concentu, quod, qui chorum agunt, concinere soleant, atque etiam aliquando loquantur.“ JOUVENCY, 312.

¹¹ FRANZ LANG, *Dissertatio scenica*, Übersetzt und herausgegeben von Alexander RUDIN, Bern und München, Francke Verlag, 1975, 72.

¹² MÉNESTRIER, Claude-François *DES representations en Musique anciennes et modernes*, Paris 1681., *Des ballets anciens et modernes selon les règles du théâtre*, Paris, 1682.

¹³ Ladislav KAČIC, *Unbekannte musikalische Quellen zur Geschichte der Schuldramas in der Provinz Austriae SJ* = DEMETER Júlia (red.), *A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, Miskolci Egyetem, Miskolc, 2000, 146–156. (A régi magyar színház, 1.)

¹⁴ GUPCSÓ Ágnes, *Zene és színház - Egyházi és világi elemek együttélése = A magyar színház születése*, 204–211.

rozhodujúcu úlohu v hudobnej kultúre danej doby a žilo spolu v komplikovanom systéme s tzv. „elitnou“ a „ľudovou“ hudobnou kultúrou.

V školských divadelných hrách zvyčajne neboli napísané skóre a hlasy neboli značené, ale poznáme aj výnimky: *drama bucolicum* piaristického učiteľa Kristiána Kácsora s názvom *Virtus* (Banskej Bystrici, 1735) v ktorej sa zachoval aj hudobný zápis.¹⁵ Aj keď hudobný materiál (noty) sa nezachoval, z textu drámy a na základe obsadenia účinkujúcimi sa dala vydedukovať aj hudobná zložka (keď sú uvedené „discantistae“, „musicí“ alebo iní hudobníci, alebo keď je označený v tlačennom programe tanec), a hudbu spomína niekedy aj správa o udalosti. O fašiangovom predstavení (*Patriarcha Jozef*) z Egru z roku 1783 sa zachovala takáto správa: boli tam tri medzihry, „hudba hry, ktorú predstavili mladší seminaristi bola úspešná, dirigentom bol Ján Mátyus, seminarista zo štvrtého ročníka, veľmi vzdelaný hudobník... skončili sme s nasledujúcou piesňou: *Eja Fratres plaudite belle fores claudite doloribus* etc. Po skončení spevu, ktorý sprevádzal seminarista z piateho ročníka Pavol Imrey na husliach, na flaute a na čele, biskup vyjadril svoju spokojnosť v kňazskom seminári a tiež v biskupskom paláci.“¹⁶

Podľa tlačeného programu predstavenia o kráľovi Šalamúnovi (*De Salomone rege Hungariae et ducibus Geysa, Ladsilao et Lamperto*) vystupovalo na tomto podujatí tiež 10 hudobníkov a 6 tanečníkov (študentov).¹⁷

Hudba mohla školské divadelné predstavenia „rámovať“ – Ján Amos Komenský v *Schola Ludus* navrhuje, aby pred a po predstavení po zaznení zvonov, označujúcich začiatok a koniec, bola zaradená hudba. Hudba však bol súčasťou predstavení aj s inými funkciami dramaturgickej koncepcie. Podľa diel poetiky a podľa požiadaviek na rozmanitosť predstavenia, treba v päťaktovej tragédii zaradiť medzi prvým a druhým aktom spevácky zbor alebo tanec, po druhom a treťom akte spevácky zbor, po štvrtom zase tanec. Podľa programov sa to aj realizovalo, po aktoch hrali tanec hajdúchov, tanec tureckých a maďarských vojsk, tanec amazonov, tanec hviezd a umení, atď.

V jednotlivých častiach scény mohla hudba sprevádzať napr. tanec, príchod svadbu, ako napríklad okolo roku 1650 v hre *Jesu filii Mariae*¹⁸, kde kráľ Dávid tancoval a spieval okolo archy zmluvy. Tanec a žalospevy však

¹⁵ KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai szinjátszás forrásai és irodalma 1799-ig, Fontes ludorum sceniorum in gymnasiis collegiis que piarum Hungariae*, Budapest, Argumentum, 1994, 504.

¹⁶ BÁRDOS 1987, 162.

¹⁷ KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna – VARGA Imre (red.), *A magyarországi katolikus tanintézmények szinjátszásának forrásai és irodalma: Fontes ludorum sceniorum in scholis institutis que catholicis Hungariae*, Budapest, Argumentum, 1992, 215.

¹⁸ KARDOS Tibor – DÖMÖTÖR Tekla (red.), *Régi Magyar Drámai Emlékek*, Budapest, 1960. II. 197. „Cantat David et ceteri tripudiunt saltando“

boli prítomné aj v predstavení o márnotratom synovi.¹⁹ Pomocou hudby bolo možné vyjadrenie emocionálnych stavov: v pašiách viackrát odznali žalospevy Márie Magdalény, Judáša a Petra.²⁰ Hudba tiež slúžila na vyvolanie dojmu na javisku: na konci jednej hry o nanebovzatí Panny Márie sa môžeme dočítať: „tu Mária vystúpi z rakvy a za krásnej melódie anjelských hlasov je predvedená pred Svätú trojicu.” Počas hry šesťkrát označili v texte spev²¹, je to pozoruhodné, nakoľko kolégium nemalo také možnosti realizovať také výpravné predstavenia ako väčšie gymnáziá. O hudobných predstaveniach z gymnázií máme zmienky zo Šoprone, z Bratislavy, zo Záhrebu, z Trenčína, z Kluže, z Veľkého Sebena a z Oradey.²²

Hudba v divadelnom predstavení bývala zaradená aj vtedy, keď vznikli nečakané situácie, napr. keď sa v predstavení objavila akákoľvek chyba, situácia bola riešená spevom árie.²³

Jednou z prvých maďarských divadelných hier, ktorá bola spevohrou, je hra z roku 1630. Jej autor bol neznámy, názov hry však poznáme: *Comico-Tragédia* (1630). Hra je o boháčovi a o chudobnom Lazarovi, o strachu z pekla, vystupujú v nej alegorické postavy. Hra je podobná k hre *Comico-Tragédia* autora Györgya Felvincziho z roku 1690, hoci v tomto prípade pochádza námet hry z gréckej mytológie a vystupujú v nej postavy ako Pluto, Neptún a Jupiter. Uvedenie melódie pri jednotlivých scénach naznačuje, že obe hry sa hrali so spevom. Spevy a melódie z tohto obdobia je veľmi ťažké zrekonštruovať, napriek tomu sa podarilo identifikovať melódiu hry z roku 1646 („Siralma a pokolbéli Gazdagnak”), a tiež štyri melódie hry Felvinczyho.²⁴

Veľký význam má aj hra na sviatok Troch kráľov z Prešova z roku 1651. Text hry bol publikovaný v Bardejove v roku 1652. Táto publikácia zahŕňala nielen text drámy, ale aj scenár predstavenia a tiež obrazový a hudobný materiál k predstaveniu. V profile diela sa nachádza plán javiskovej

¹⁹ *Régi Magyar Drámai Emlékek*, Budapest, 1960. II. 204.

²⁰ KÓVÁRI Réka, *Énekek az 1721–1739 között előadott csíksomlyói misztériumjátékokban = CZIBULA Katalin – EMŐDI András – JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs (red.), Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színház történet köréből*, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Partium, Kolozsvár – Nagyvárád, 2009, 241–258. (A régi magyar színház, 4.)

²¹ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A ferences iskolai színjátszás a 18. században*, Budapest, Argumentum, 1993, 14.

²² Podľa označenia archívu je dôležité zdôrazniť, že 38 údajov sa týka hudobnej produkcie. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai: Fontes ludorum scenicatorum in scholis SJ Hungariae*, IV. Index, s. a. r. H. TAKÁCS Marianna, Budapest, MTAK, 1994, 230.

²³ *Institutionis Humanistica dictata Anno primo Repetitionis in Hungaria Szakolcae inchoatae, 1734*, Institutionis in litteras humaniores. Budapest, Knihnica ELTE, Signatúra : F. 33.

²⁴ *Magyarország zenetörténete*, 151–153.

inscenácie (v obraze 11. je samotný autor, Petrus Eisenberg, ďalší príklad z tohto obdobia nie je známy). Túto analyzoval István Kilián, ako jednu z najskorších obrazových pamiatok maďarského školského divadla.²⁵

O hudobných podkladoch k predstaveniu bolo písané už aj predtým, ale na analýzu celého materiálu na základe zdrojov sa podujala až Réka Kővári.²⁶ Na základe tejto analýzy prostredníctvom odkazov v texte drámy sa podarilo identifikovať 11 hudobných skladieb šiestich (väčšinou známych) nemeckých skladateľov (Samuel Scheidt, Andreas Hammerschmidt, Heinrich Grimm, Caspar Movius, a organisti Georg Plotz z Prešova a Johann Schimrack zo Spišského Podhradia).²⁷ Réka Kővári publikovala aj noty spracovaných chorálov, žalmov, polyfonických chorálov a kantát.

Pri otváracom ceremoniáli Prešovského evanjelického lýcea osem päťšesťročných dievčat (predstavovali anjelov) a dvaja chlapci recitovali básnický monológ o príchode troch kráľov. Kto bol interpretom hudobných vkladov medzi scénami však nie je známe. Podľa obyčajov tohto obdobia dvoj- a trojhlasý, a tiež osemhlasý dvojdielneho zboru so sprievodom continuo, alebo niekedy so sprievodom hudobných nástrojov, predviedli študenti a učitelia školy, prípadne profesionáli hudobníci mesta. V divadle prešovského kolégia hrala dôležitú úlohu hudba aj v ďalšom desaťročí. V každej hre z prešovských zbierok latinských drám sa nachádza hudba a tanec.²⁸

Osobitnú hodnotu v tejto zbierke má piaristická opera z konca 17. storočia, ktorú objavila a zverejnila Ágnes Gupcsó.²⁹ Rukopis latinskej komédie pochádza z roku 1694.³⁰ Miesto jeho vzniku nie je možné určiť presne, avšak v roku 1700 bolo v piaristickom kolégiu v Prievidzi odohrané podobné predstavenie. Rukopis komédie sa tiež neskôr našiel i v knižnici piaristického kolégia v Nitre. Na základe tohto predpokladáme, že sa opera mohla hrať i v Maďarsku. Prečo sa tak stalo práve v prípade piaristických kolégií v

²⁵ KILIÁN István, *Rézmetszetek Eperjesről és Bártfáról 1651-ből* = KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka (red.), *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 241–271.

²⁶ KŐVÁRI Réka, *Az Eperjesen 1651-ben előadott vízkereszti játék zenéi betétei* = EGYED Emese – BARTHA Katalin Ágnes – TAR Gabriella Nóra (red.), *Drámaszövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek*, Kolozsvár, 2011, 62–75. (A régi magyar színház, 5)

²⁷ KŐVÁRI, 66–69.

²⁸ ALSZEGHY Zsoltné – LÓRÁNT István – VARGA Imre (red.), *Ludi scaenici linguae latinae protestantium in Hungaria e saeculo XVII–XVIII: Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból*, Budapest, Argumentum, 2005.

²⁹ GUPCSÓ Ágnes, *Egy piarista iskoladráma zenéi anyaga 1694-ből* = PINTÉR Márta Zsuzsanna (red.), *Barokk színház – barokk dráma*, Debrecen, Ethnica, 1997, 198–207.

³⁰ Nachádza sa v: *Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára*, Signatúra: For 0-5. Nr 30.

Prievidzi a v Nitre je zrejmé z toho, že obe kolégiá patrili medzi najbohatšie a najväčšie, ich moderná inscenačná technika bola vzorom aj pre ďalšie piaristické školy. Názov hry je: *Amor Amore Animae Crucifixus*. Témou hry na veľkonočný týždeň bol zápas: boj človeka a Boha o dušu až k ceste ku krížu. V rukopise je uvedených 16 postáv, ktoré podľa dramaturgie barokového divadla ponúkajú publiku možnosti alegorickej interpretácie: podľa *Clavis personarii* Aroganica (Faustus) symbolizuje Pontia Pilata, Comes Amoris Svätého Petra, Judáša zasa Perfidia (zrada). Amor Divinus naznačuje Deus Homo, ktorý má až do konca hry prozaickú úlohu. Hra má tri dejstvá, v druhom dejstve vidíme zajatie Ježiša Krista, tretia ukazuje ukrižovanie Ježiša popísané formou alegórie, ale podľa biblického príbehu. Práve z tohto dôvodu je najdôležitejšou časťou hry, čo sa týka hudby, prvá scéna („pars“). V druhej časti sa nachádzajú okrem hudobného prológu len tri hudobné vklady, v poslednej scéne už len jedna ária.

Hlasy altu a sopránu sprevádzajú dve violy a čembalo, na viacerých miestach je uvedený aj spevácky zbor. Hudba mala dvoch autorov, ich mená boli zaznamenané: skladateľom troch zborových skladieb bol benediktínsky kňaz Albert Turner, autorom árií bol Daniel Franciscus Wenceslaus Thalmann, ktorý učil ako kňaz u piaristov a neskôr sa stal autorom komornej hudby na dvore Leopolda I. (keďže žiadny iný dôkaz o jeho práci sa nechoval, tento rukopis je dôležitým dôkazom jeho hudobnej výchovy a kompozičných vedomostí). Prepisovateľ rukopisu (okrem hudobných skladieb) vkladal noty hudobného materiálu medzi prozaické scény hry, preto je možné rekonštruovať hudobný materiál opery aj dnes.³¹

Zachoval sa aj notový materiál šopronskej jezuitskej opery *Castor a Pollux*, z ktorej vznikla aj audionahrávka z roku 1981 v Bratislave. Opera zaznela v podaní Musica Aeterna, dirigentom bol Ján Albrecht.³² Na partitúre stojí: *Musica Pro Comoedia Generali. Producta in Collegiali Gymnasio Societatis Jesu Soprony Die Mensis Anno 1743*. Celý názov nesie i meno autora textu, Petra Matzera, učiteľa rétorickej triedy, a tiež skladateľa hudby, šopronského organistu Jána Patzelta (zomrel v roku 1748). Pravdepodobne si notový materiál zobral so sebou Matzer počas učiteľovania v Bratislave, avšak údaje o tom, že by ju v Bratislave v tom čase aj niekto odohral, nemáme. Ján Patzelt bol v rokoch 1734–36 organistom kniežťa a Esterházyho v Šoproni, a až do svojej smrti hráčom na basu v chrámovom zbere

³¹ *Tamže*, 202.

³² Rukopis diela sa nachádza v súčasnosti na Slovensku, v Slovenskej národnej knižnici v Martine, znak B VI-120. BÁRDOŠ Kornél, *Castor és Pollux: zenés iskoladráma a XVIII. századközepéről = Iskoladráma és folklór*, 87–91.

kostola Svätého Michala a mestským učiteľom. Štyridsaťdeväťstranová partitúra obsahuje 27 minútový hudobný materiál. Podľa Kornéla Bárdosa je preto pravdepodobné, že predstavenie obsahovalo aj dlhé prozaické časti, avšak tieto texty sa nezachovali. Posledná časť diela odkazuje na mecenášstvo Esterházyovcov, je preto pravdepodobné, že hru predviedli dňa 31. júla, na sviatok svätého Ignáca Z Loyoly a s podporou kniežata Antona Pavla Esterházyho, hoci v šopronskom archíve sa o tom záznamy nenachádzajú. Témou opery barokového štýlu, napísanej pre hudobníkov na sláčikové nástroje a dychové nástroje je víťazstvo lásky nad smrťou.³³

Okrem mytologického motívu³⁴ sa v opere nachádzajú tiež alegorické deje (napr. boj Morsa a Charitasa o súrodencov). Účinkujúcimi sú: Castor, Pollux, Jupiter, Mors, Genius Justi, Genius Justiniani, Charitas. Podľa Bárdosa, v poslednej časti hry sa zapojil aj zbor študentov, hlavné roly však hrali hudobníci rodiny Esterházyovcov. Takto sa to odohralo aj v neskoršom predstavení, ktorého hudobný materiál sa nezachoval, ale tlačené programy áno. Podľa účinkujúcich tlačeneho programu *Pancratius martyr* (1681) je zrejme, že na javisku účinkovalo viac ako 70 študentov, ale hudobné časti alegorických scén hrali dospelí hudobníci (discenti) Pavla Esterházyho, rolu *Sily* hral Matthias Puecher, hudobník z Kőszegu. Nie je jednoznačné, kto bol autorom hudby tohto predstavenia, je možné, že to bol práve Esterházyho dirigent, keďže hudbu uvedeného predstavenia dňa 31. júla 1702 napísal Franciscus Rumpelnig, dirigent súboru šopronského kniežata.³⁵

Z roku 1749 pochádza hudobná jezuitská martýrska dráma (opera?) z Győru, ktorá pod názvom *Megsértődött ártatlanság* (Urazená nevinnosť) približuje životné osudy svätého Jána Nepomuckého.³⁶ Námetom drámy bolo historické – medzi jezuitmi obzvlášť obľúbené – dielo, *Epitome rerum bohemicarum* od Bohuslava Balbina. Bolo to dielo odporúčané samotnými jezuitmiami slúžilo na štúdium českých dejín vo svojich vzdelávacích inštitúciách. Na základe vplyvu Balbina sa dostala do drámy scéna, v ktorej sv. Ján

³³ Skladá sa z 13 hudobných diel v štyroch častiach: prvých sedem je prológ, potom nasleduje 8. časť, ktorý je medzihra, a 9–11. časť je druhá medzihra, 12–13. časť je epilóg. BÁRDOS 1984, 133–134.

³⁴ Táto tematika ovplyvnila skladateľov už aj predtým. O príbehu Castora és Polluxa napísal päťaktovú operu v roku 1737 v Paríži Jean-Philippe Rameau.

³⁵ *Serena Domus Estorasiarum Fulcrum in Paulo Estora set Serena Coniuge ad lumen verae fidei per D. Adalbertum traductus*. Ab Illustrissima.... Episcopali Gymnasii Soproniensis Juventute In Scenam data Anno 1702 Julio die 31. Musicam composuit Franciscus Rumpelnig, Capellae Celsissimae Magister. Viennae Austriae. [4] p. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színhátek forrásai: Fontes ludorum scenarum in scholis SJ Hungariae*, II. Budapest, MTA, 1986, 152.

³⁶ VARGA Imre (red.), *Jezsuita iskoladrámák II.*, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1995, 45–102.

navštívi pútnické miesto v Starej Boleslavi, aby posilnil svoju vieru pri príprave na mučenícku smrť.³⁷ Podľa latinsko-maďarského tlačenej programu postavy hrali speváci: spolu je to 13 speváckych rolí: 5 sopránov, 2 tenori, 2 basy, 4 alty. Okrem toho hrali aj bojovníci a dvorania, prítomný bol aj spevácky zbor. Text možno považovať za libreto opery, hoci v tlačenej podobe neoznačili ani hudobný materiál, ani noty. Nepoznáme ani autora textu, ani skladateľa hudby.

Svätý Ján Nepomucký bol patrónom filozofickej fakulty Univerzity v Győri od roku 1730, jeho sviatok slávili každý rok dňa 16. mája bohoslužbou s hudobným sprievodom za doprovodu bubna a trúbky.³⁸ Hru o svätom Jána Nepomuckom Kornel Bárdos označuje ako hru „podobnú opere“, avšak ani v archíve roku 1773, ani v *Historia Domus*, ani v zachovaných notách sa nenachádza po predstavení ani zmienka.³⁹ Podľa údajov Kornela Bárdosa dirigentom jezuitov v roku 1749 bol Ján Gábor, je možné, že práve on je aj skladateľom. U jezuitov v tom čase pôsobili aj spevák Mikuláš Koleda, hráč na basu Adam Gmain wifen a tenorista Ernest Unterberger.⁴⁰ Jednotlivé časti sú priamo úmerné⁴¹: po recitatívoch vždy nasleduje ária. Autorské pokyny posilňujú úlohu hudobnej dramaturgie: pri scéne spovede je napr. pomalý a tichý hudobný sprievod. V diele sa nachádzajú aj duetá, alt-sopránové duetá Eufrosiny (hlavná ženská postava) a Corduly (slúžka kráľovnej). Pred epilógom je scéna tutti, potom ária tenoru (genius Českej ríše) a nakoniec nasleduje zbor.⁴² Poetická forma náročného maďarského textu je veľmi rozmanitá, práve to môže spôsobovať pestrosť hudobného materiálu.

Prestavenie zaznamenalo veľký úspech, ešte v tom istom roku vytlačili text hry v Trnave, zachovalo sa 6 exemplárov. O predstavení samotnom sa nezachovali žiadne údaje ani v Győri, ani v Trnave.⁴³

O niekoľko rokov neskôr (v roku 1761) sa hralo hudobné dielo o svätom Jána Nepomuckom v Trnave v nemčine, jeho libreto sa zachovalo.⁴⁴ Predsta-

³⁷ KOVÁCS Eszter, *Cseh királyok, cseh szentek a XVII–XVIII. századi jezsuita iskoladrámákban* = EGYED Emese – BARTHA Katalin Ágnes – TAR Gabriella Nóra (red.), *Drámászövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek. Metamorphosisofthe (drama)texts. Stories of relation, I.*, szerk. Kolozsvár, 2011, 143–144. [Régi magyar színház 5.] KOVÁCS Eszter, „Légy cseheknek pártfogója, magyaroknak szöszólója...”: *cseh-magyar jezsuita összefüggések a kezdetektől 1773-ig*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2015.

³⁸ BÁRDOS, 1980, 162.

³⁹ BÁRDOS, 1980, 186.

⁴⁰ BÁRDOS, 1980, 315.

⁴¹ rec. tenore, aria, rec. basso, aria, rec. soprano, aria, rec. alto, aria, rec. alto, aria.

⁴² VARGA Imre (red.), *Jezsuita iskoladrámák II.*, Budapest, Argumentum, 1995, 45–102.

⁴³ *Jezsuita iskoladrámák II.* 102.

⁴⁴ *Heilige Johannes*, OszK Színháztörténeti Tár, Pro. 86.

venie bolo dňa 16. mája, na deň svätého Jána Nepomuckého.⁴⁵ Titulná strana označuje krátke dielo ako hudobné oratórium, v ktorom hrali iba štyri postavy (doplnil ich spevácky zbor). V oratóriu vystupoval, na rozdiel od predchádzajúcich verzií, kráľ Václav: bas, sv. Ján: tenor a Johanna: diskant.

V Bratislave hrali v jezuitskom kolégiu hudobné predstavenie v roku 1773 pod názvom *Mater Dolorum*, libreto hry aj vytlačili.⁴⁶ Skladateľ hudby bol Georg Christophe Wagenseil (1715–1777), učiteľ hry na klavír Márie Terézie a jej dcér, od roku 1739 dvorný skladateľ Márie Terézie, ktorý písal opery, zborové skladby, symfónie a klavírne skladby, ktoré sa hrali v celej Európe. Tieto údaje dokazujú vplyv kultúry viedenského dvora na najlepšie školské divadlá⁴⁷: tak v 17. ako aj v 18. storočí nájdeme medzi komponistami trnavského a bratislavského jezuitského kolégia okrem hudobníkov rehole aj skladateľov cisárskeho zboru.

Rovnaká spolupráca bola aj s inými hudobníkmi v ďalších mestách: v Banskej Štiavnici, v Bardejove, v Gyöngyösi, v Šoproni hrali hudobníci tiež na školských predstaveniach, ich peňažnú odmenu zabezpečilo mesto.⁴⁸

Tieto hudobné predstavenia profesionálnych hudobníkov boli charakteristické iba pre malý počet školských divadelných predstavení. Napriek tomu uvedené údaje dokumentujú, že hudobná kultúra panovníckeho dvora a mesta bola spojená so školským divadlom a tak, ako s profesionálnymi divadelnými zborními, jednotlivé kolégia tiež spolupracovali i s profesionálnymi hudobnými zborními.

Použitá literatúra

ALSZEGHY Zsoltné – LÓRÁNT István – VARGA Imre (red.), *Ludi scaenici linguae latinae protestantium in Hungaria e saeculo XVII–XVIII: Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladramák a XVII–XVIII. századból*, Budapest, Argumentum, 2005.

⁴⁵ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai: Fontes ludorum sceniorum in scholis SJ Hungariae*, I. Bp., MTAK, 1984, 214–217. V tomto roku podľa Stauda zorganizovali 6 predstavení. O tomto predstavení nemá údaje.

⁴⁶ *Mater Dolorum das ist: Die schmerzhaftige Mutter, bey dem letztem Athem-Zugihres geliebten Sohns, dessen darauf erfolgter Abnehmung von dem Creutz und Begräbniss bey dem heiligen Grab. Vorgestellet in der Kirchen der Gesellschaft JESU bey S. Salvator, in Pressburg. Die music Componiret von Herrn Georg Christoph Wagenseil, Ihro Kaiserl. Königl. Majestät Hofkammer Compositoren. Cum licentia superiorum, Pressburg, [1773] gedruckt bey Johann Michael Landerer, privil. Buchdr. [16] p BEK J 36 coll. 4. 4°*

⁴⁷ GUPCSÓ 2003, 206–208.

⁴⁸ V Šoproni dostali muzikanti v roku 1694 štyri šilingy. VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátékszáz forrásai és irodalma, Fontes ludorum sceniorum in scholis protestantium in Hungaria*, Budapest, MTAK, 1988, 319.

- ARISTOTELES, *Poetika, Rétorika, Politika*, preklad Miloslav OKÁL, Peter KUKLICA, predslov Marta ŽAGORŠEKOVÁ, doslov Miloslav OKÁL, Bratislava, Tatran, 1980.
- BÁRDOS Kornél, *Sopron zenéje a 16–18. században*, Budapest, Akadémiai, 1984.
- BÁRDOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században*, Budapest, Akadémiai, 1980, 2007.
- BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, Budapest, Akadémiai, 1987.
- BÁRDOS Kornél (red.), *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686.*, Budapest, Akadémiai, 1990.
- MÉNESTRIER Claude-François, *Des ballets anciens et modernes selon les règles du théâtre*, Paris, 1682.
- GUPCSÓ Ágnes, „A Teatrumon mondandó” avagy zene és színház a 18. századi iskolai szünnapokon = CZIBULA Katalin – EMÖDI András – JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs (red.), *Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színház történet köréből*, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Partium, Kolozsvár – Nagyvárad, 2009, 259–272.
- GUPCSÓ Ágnes, *Egy piarista iskoladráma zenei anyaga 1694-ből* = PINTÉR Márta Zsuzsanna (red.), *Barokk színház – barokk dráma*, Debrecen, Ethnica, 1997, 198–207.
- JOUVENCY, *Institutiones poeticae, auctore P. Josepho Jouvency*, Venetiis, MDCCXLIII.
- KARDOS Tibor – DÖMÖTÓR Tekla (red.), *Régi Magyar Drámai Emlékek*, Budapest, 1960. II.
- KACÍC Ladislav, *Unbekannte musikalische Quellen zur Geschichte der Schuldramas in der Provincia Austriae SJ* = DEMETER Júlia (red.), *A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, Miskolci Egyetemi, Miskolc, 2000, 146–156.
- KILIÁN István, *Rézmetsetek Eperjesről és Bártfáról 1651-ből* = KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka (red.), *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 241–271.
- KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna – VARGA Imre (red.), *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma: Fontes ludorum scenicorum in scholis institutis que catholicis Hungariae*, Budapest, Argumentum, 1992.
- KILIÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig, Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis collegiis que piarum Hungariae*, Budapest, Argumentum, 1994.
- KOVÁCS Eszter, *Cseh királyok, cseh szentek a XVII–XVIII. századi jezsuita iskoladrámákban* = EGYED Emese – BARTHA Katalin Ágnes – TAR Gabriella Nóra (red.), *Drámaszövegek metamorfózisa. Kontakustörténetek. Metamorphosis of the (drama)texts. Stories of relation, I.*, Kolozsvár, 2011, 143–144.
- KOVÁCS Eszter, „Légy cseheknek pártfogója, magyaroknak szószólója...”: *cseh-magyar jezsuita összefüggések a kezdetektől 1773-ig*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2015.

- KÖVÁRI Réka, *Énekek az 1721–1739 között előadott csíksomlyói misztériumjátékokban* = CZIBULA Katalin – EMÖDI András – JÁNOSZATMÁRI Szabolcs (red.), *Dráma – múlt, színház – jelen. Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Partium, Kolozsvár – Nagyvárad, 2009, 241–258.
- KÖVÁRI Réka, *Az Eperjesen 1651-ben előadott vízkeresztí játék zenei betétei* = EGYED Emese – BARTHA Katalin Ágnes – TAR Gabriella Nóra (red.), *Drámaszövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek*, Kolozsvár, 2011, 62–75.
- Franz LANG, *Dissertatio scenica*, Übersetzt und herausgegeben von Alexander RUDIN, Bern und München, Francke Verlag, 1975.
- PAPP Géza, *Az iskolai színjáték és a zene 16–17. századi Magyarországon* = KILIÁN István – PINTÉR Márta Zsuzsanna (red.), *Iskoladráma és folklór*, Debrecen, 1989, 79–86.
- PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A ferences iskolai színjátszás a 18. században*, Budapest, Argumentum, 1993.
- STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai: Fontes ludorum sceniorum in scholis SJ Hungariae*, II. Budapest, MTA, 1986.
- STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai: Fontes ludorum sceniorum in scholis SJ Hungariae*, IV. Index, s. a. r. H. TAKÁCS Marianna, Budapest, MTA, 1994.
- VARGA Imre (red.), *Jezsuita iskoladrámák II.*, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 1995, 45–102.
- VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma, Fontes ludorum sceniorum in scholis protestantium in Hungaria*, Budapest, MTA, 1988.

Rezümé

A tanulmány a célja, hogy sorra vegye mindazt, ami az elmúlt évtizedek kutatásaiból a zenetörténeti anyagra vonatkozóan előkerült, s felhívja a figyelmet a zene jelentőségére a magyarországi iskolai színpadon. A jezsuita, a piarista és az evangélikus előadások egy részében is nagyon gazdag zenei anyaggal találkozhatunk, de a legszegényebb, legkisebb kollégiumokból is maradtak fenn a zene alkalmazására utaló adatok. Az adatok gazdagsága azt bizonyítja, hogy az iskolai színjátszás meghatározó jelentőségű volt a korszak zenei kultúrájában, s bonyolult kapcsolatrendszerben létezett együtt a „magas” és a „népi” zenei kultúrával egyaránt. Az udvari (főúri, főpapi) és a városi zenei kultúra is szorosan összefonódott egy-egy kollégium színjátszásával, a 18. század végén pedig a hivatásos színházi együttesekkel is volt egyfajta kölcsönhatás és együttműködés.

INTERTEXTUALITÁS-ÉRTELMEZÉSEK ESTERHÁZY PÉTER MUNKÁSSÁGÁNAK SZLOVÁK RECEPCIÓJÁBAN

Annotáció: Esterházy Péter nemcsak a posztmodern prózafordulat egyik kiváltójának és a posztmodern magyar irodalom egyik legjelentősebb képviselőjének tekinthető, hanem a szlovák recepcióra hivatkozva azt állíthatjuk, hogy a mai fontos európai szerzők közé is sorolható. Műveinek egyik legjellemzőbb vonása a különböző intertextuális eljárások akár túlzott alkalmazása, amely szükségszerűen megjelenik azok szlovák fordításában és a fordításokra adott kritikai visszhangban is. Dolgozatomban ez utóbbit, vagyis főbbnyire folyóiratokban megjelent írásokat – recenziókat, esszéket, tanulmányokat – vizsgáltam az intertextualitás értelmezése szempontjából. A közvetlenül vagy közvetetten reflektált elméleti háttér leggyakrabban a posztstrukturalista szemléletben gyökerezik, az utóbbi években publikált tanulmányoknak köszönhetően azonban jellemzően a történeti megközelítés irányába váltak nyitottá Esterházy Péter művei.

Kulcsszavak: Esterházy Péter, intertextualitás, szlovák, recepció, folyóiratbeli publikációk

A 2000-es években a prózafordulat utáni magyar irodalom számos alkotása vált elérhetővé a szlovák olvasók számára, melyek közül kiemelt szerep jutott és jut Esterházy Péternek, a posztmodern magyar próza egyik legjelentősebb képviselőjének. A magyar olvasókban kialakult Esterházy-kép természetesen nem egyezhet azzal a képpel, amely a szlovákok által is európai rangú prózaírónak tekintett Esterházyt próbálja megragadni, hiszen egyrészt nem minden műnek születik fordítása az adott nyelven, másrészt az eredeti és a fordítás létrejötte között eltelt idő is fontos szerepet játszik, a legnagyobb hangsúly pedig a befogadói közeg kulturális vonatkozásainak jut, amelyek a fordítás esetében eltéréseket mutatnak az eredeti szöveg kontextusától.

A Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Inézetének doktoranduszaként Esterházy Péter munkásságát az extramurális hungarológia szempontrendszerét alkalmazva vizsgálom. Jelen dolgozatban kísérletet teszek egy, a szlovák befogadói közeget képviselő álláspont

kialakítására – amely közvetítőjének a fordításkötetek létrejöttén túl elsősorban a szerző műveiről keletkezett szekundáris irodalmat tekintem –, részlegesen belefoglalva Esterháznak a magyar befogadói közeg által meghatározott szerepére vonatkozó szakirodalmat¹. Ezen belül pedig az Esterházy-művekre is alkalmazható intertextualitás-értelmezésekre mint a szerző által alkalmazott egyik legjellemzőbb stratégia elméleti hátterére fókuszálok.

A BEFOGADÁS KÉT LÉPCSŐFOKA

Amint arra már feljebb utaltam, a fordításkötetek keletkezése önmagában is nagy jelentőséggel bír, amelyre a befogadás első lépcsőfokaként tekinthetünk. Jó esetben ezt a második lépcsőfok követi, vagyis a fordításkötetekre vonatkozó szekundáris irodalom létrejötte, elsősorban folyóiratbeli publikációk formájában. A szlovák kulturális közeg véleményem szerint lépést tart a 2000 utáni Esterházy-művekkel, azok fordítása, mindössze néhány kivétellel, szinkronikusan olvasható, a befogadók pedig olvasmányélményeikre rendszeresen publikált kritikai visszhang adásával reflektálnak.

Esterházy Péter első szlovák nyelvre fordított műve, a *Harmonia caelestis*² 2005-ben jelent meg, amelyet további hat követett Renáta Deáková és a 2009-ben elhunyt Juliana Szolnokiová műfordítók jóvoltából: 2006-ban az *Opravené vydanie*³ (*Javított kiadás*), 2009-ben a *Pomocné slovesá srdca*⁴ (*A szív segédigéi*) és a *Žiadne umenie*⁵ (*Semmi művészet*), 2011-ben a *Jedna žena*⁶ (*Egy nő*), 2013-ban a *Jednoduchý príbeh čiarka sto*

¹ Többek közt: Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1993; Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*, Kalligram, Pozsony, 1996; Böhm Gábor (szerk.): *Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*, Kijárat, Budapest, 2003; Balassa Péter: *Segédigék. Esterházy Péter prózájáról*, Balassi, Budapest, 2005; Sz. Molnár Szilvia: *Bevezetés a kortárs magyar irodalomba*, Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 2005; Menyhért Anna (fel. szerk.): *Kortárs irodalmi olvasókönyv*, Anonymus, Budapest, 2006; Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története*, Gondolat, Budapest, 2007; Palkó Gábor: *Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához*, Ráció, Budapest, 2008; Mészáros Márton: *Mai magyar irodalmi olvasókönyv*, Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 2010; Németh Zoltán: *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*, Kalligram, Pozsony, 2012.

² ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Harmonia caelestis*, Kalligram, Pozsony, 2005.

³ ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Opravené vydanie*, Kalligram, Pozsony, 2006.

⁴ ESTERHÁZY Péter (ford. Szolnokiová Juliana): *Pomocné slovesá srdca*, Kalligram, Pozsony, 2009.

⁵ ESTERHÁZY Péter (ford. Szolnokiová Juliana): *Žiadne umenie*, Kalligram, Pozsony, 2009.

⁶ ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Jedna žena*, Kalligram, Pozsony, 2011.

strán – šermovacia verzia⁷ (Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozós változat), 2014-ben pedig a *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – verzia podľa Marka*⁸ (Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-változat). Jól látható a folytonosság, amely egyúttal szinkronikusságot is jelent: amint azt feljebb jeleztem, a fordított művek eredetije nagyrészt 2000 után keletkezett, a posztmodern prózaafordulatot előidéző szerző viszont ismeretlen maradt a szlovák befogadó számára. Vannak azonban a fordításokban jól érzékelhető, állandónak mondható vonásai Esterházy eddigi életművének, amelyek közül az egyik legjellemzőbb a fent említett intertextualitásnak mint szövegtípus eljárásnak az alkalmazása. Ennek értelmezését leginkább folyóiratbeli publikációkban (pl. a következő folyóiratokban: *Revue svetovej literatúry, OS, Knižná revue, World Literature Studies, Kniha a spoločnosť, RAK*) vizsgálom, amelyek műfajuk szerint lehetnek recenziók, esszék vagy tanulmányok.

AZ INTERTEXTUALITÁS FOGALMÁNAK MEGKÖZELÍTÉSÉRE TETT KÍSÉRLETEK

Egy 2012-ben, a *Romboid* című szlovák irodalmi folyóirat lapjain közölt interjúban⁹ Esterházy Péter többek közt intertextualitás-felfogásáról is beszél:

„Rögtön, amikor elkezdtem írni, anélkül, hogy bármit tudtam volna az intertextualitásról, használtam. (...) Az eljárás abból a tapasztalatból eredt, hogy egy nyelvi térben élünk, amelyben különböző státuszú mondatok vannak, és ezekkel a mondatokkal dolgozunk. Az átvett idézetek legerősebb effektusa az idegenség. Bekerül egy idegen mondat a szövegbe, miközben a szöveg magáévá teszi ezt a mondatot, tehát olyan, mintha hozzá tartoznék, de mégis megmarad valami idegenség benne. Ez okoz a szövegen – hogy metaforikusan fejezzem ki magam – valamiféle remegést, valami kis mozgást, akár repedést.“

Jelen dolgozatban Esterházy vélekedését kapcsolatba hozom a nemzetközi intertextualitás-értelmezésekkel, ezt pedig egy általános áttekintés előzi meg.

⁷ ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – šermovacia verzia*, Kalligram, Pozsony, 2013.

⁸ ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – verzia podľa Marka*, Kalligram, Pozsony, 2014.

⁹ GÖRÖZDI, Judit: *Citovať nie je jednoduché – rozhovor s Péterom Esterházym*: <http://romboid.eu/wp-content/uploads/2013/01/romboid1-20121.pdf>, Letöltve: 2015.04.13. Magyar nyelven utóbb megjelent: Görözdí Judit: „Valamit idézni, az nem olyan könnyű” – interjú Esterházy Péterrel: http://www.rovart.com/hu/valamit-idezni-az-nem-olyan-konny-interju-esterhazy-peterrel_2513, Letöltve: 2015.04.13.

Mint ismert, a terminus kialakulása a strukturalizmus és a posztstrukturalizmus közötti átmenet időszakára vezethető vissza¹⁰, ami természetesen nem jelenti azt, hogy az intertextualitás a posztmodern szemlélet találmánya. A középkor és a reneszánsz idejének vonatkozásában például imitációról beszélhetünk, a modernben pedig egy másfajta – nosztalgikus – megközelítésről, a posztmodern ironikus távolságtartásával szemben. Julia Kristeva¹¹ – kritikusan szemlélve Ferdinand de Saussure szemiotikáját, miszerint a jelölő és a jelölt kapcsolata változatlan – Mihail Bahtyin dialogizmusára és heteroglosszia-elméletére alapozza koncepcióját. A szöveget egyéb szövegek permutációjának tekinti, amelyek keresztezik és semlegesítik egymást. Továbbá hangsúlyozza a szöveg kettős jelentését: a belső jelentés a szöveg maga, a külső pedig a történelmi-szociális szöveg. Kristevánál, ahogy minden posztstrukturalistánál, eltűnik a szubjektum, vagyis értelmezésében a szövegbeli én soha nem egyezhet meg a szerzői énnel.

Roland Barthes¹² az olvasható és az írható szöveg analógiájára megalkotja az öröm és a gyönyör terminusokat, Bahtyin monológ–dialógus oppozíciója helyett pedig a doxa–para-doxa kifejezéseket használja. Nevéhez legszorosabban mégis a szerző halálának elmélete kapcsolódik, amely a szerző központi szerepébe a befogadóét helyezi, ugyanis szerinte a szövegek az olvasóban találkoznak és nyernek jelentést. Így jut el a következtetésig, hogy semmi sem létezik a szövegen kívül.

A tisztán strukturalisták közül – akik a posztstrukturalistákkal szemben azt állítják, hogy a szöveg jelentése állandósítható – Gérard Genette¹³ transztextualitás-elméletét szükséges kiemelni. Genette a transztextualitás fogalmába sorol minden szövegek közötti közvetlen és közvetett kapcsolatot, és öt fajtáját különbözteti meg: az intertextualitáson kívül, amely alatt az egyik szövegnek a másokban való részleges jelenlétét érti, a paratextualitás, a metatextualitás, az architextualitás és a hipertextualitás fogalmát különíti el egymástól.

Michael Riffaterre¹⁴ strukturalista megközelítése szerint az intertextualitás észlelése aleatorikus (a műveltségtől függ), változó és progresszív természetű, mert a tapasztalatok befolyásolják. Mindezek

¹⁰ ALLEN, Graham: *Intertextuality*, Routledge, New York and London, 2005.

¹¹ KRISTEVA, Julia: *Desire in Language*, Columbia University Press, New York, 1980.

¹² BARTHES, Roland: *A szöveg öröme: irodalomelméleti írások*, Osiris, Budapest, 1996.

¹³ GENETTE, Gérard: Transztextualitás, in: *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1996/1–2, 82–90.

¹⁴ RIFFATERRE, Michael: Az intertextus nyoma, in: *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1996/1–2, 67–81.

Riffaterre szerint a véletlenszerű intertextualitás ismérvei. Emellett kötelező intertextualitásról is ír, amelyet az olvasónak előképzettségtől függetlenül észlelnie kell.

Amennyiben Esterházy Péter szövegeiben vizsgáljuk az intertextualitás megjelenését, elkerülhetetlenné válik a történelmi megközelítést alkalmazó elméletek vizsgálata. Dolgozatomban ezek közül Linda Hutcheon¹⁵ koncepciójával foglalkozom röviden, aki építészeti párhuzamokkal közelíti meg az irodalomelméleti fogalomként értelmezett posztmodern, ezen belül pedig az intertextualitás elméleti és gyakorlati vonatkozásait. Hutcheon egyik kulcsfogalma a paródia, amelyet az intertextualitással kölcsönösen felcserélhető kifejezésnek tart, amennyiben mindkettőre érvényes, hogy felnyitja a szöveget – ahelyett, hogy lezárná. Ezáltal kétségbe vonódik a zárt, egyedi és centralizált jelentés. A paródia nem rombolja le a múltat, ehelyett őrzi és egyúttal meg is kérdőjelezi. A historiográfiai metafikció, Hutcheon másik kulcsterminusa, paródiával fordul a világ és az irodalom közt meghúzott határ felé: szerinte egyszerre illeszkedik a történelmi diskurzusba és tagadja a fikciótól való elszakadást. Az intertextus a múlt megismerésének eszköze is, mert úgy helyezi a jelenbe a múltat, hogy az a történelmi vagy irodalmi szövegek által közvetítődik.

Az áttekintett koncepciók természetesen a kutatás még nem véglegesített eredményeit tükrözik, ám valamennyi vonatkozatható Esterházy Péter munkásságára. Véleményem szerint Kristevától elsősorban a szövegbeli én és a szerzői én elkülönítését fontos hangsúlyozni, ugyanis a kettő összemosása fokozottan érvényes Esterházy írásaira. A Barthes által megalkotott kifejezések közül a gyönyörszöveg fogalma áll közelebb az Esterházy-szövegekhez, amelyek elbizonytalanítják az olvasót kulturálistörténelmi és pszichológiai tekintetben, valamint a nyelvhez való viszonyának újraértelmezésére kényszerítik. Genette elméletének jelentőségét, mint EP műveinek interpretációs stratégiájaként alkalmazott módszert abban látom, hogy az nemcsak a főszövegre koncentrál, hanem az adott kiadvány valamennyi komponensére, meta-, para- és architextuális vonatkozásokra egyaránt, amelyek az Esterházy-művek nem elhanyagolható aspektusai. Ha Riffaterre kötelező és véletlenszerű intertextualitásának irányából vizsgáljuk a szerző munkásságát, arra juthatunk, hogy utóbbi előfordulása gyakoribb, míg az előbbi jelei lehetnek például a szövegekben fellelhető szándékos nyelvtani hibák vagy idegen nyelvű szövegrészek. Végül pedig Esterházy több művét is a Linda Hutcheon által elemzett historiográfiai metafikció példájának tekinthetjük, amelyek a történelem

¹⁵ HUTCHEON, Linda: *A Poetics of Postmodernism*, Routledge, New York and London, 1988.

elmesélhetőségének kérdéseivel foglalkoznak. Az igazság keresése helyett EP azt hangsúlyozza, hogy a történelmet szövegek által ismerjük, nem pedig megbízható forrásokból, és mindaz, amit a történelemkönyvek az olvasó számára nyújtanak, csupán egy-egy értelmezést képviselnek a lehetséges interpretációk sorából.

ESTERHÁZY ÉS AZ INTERTEXTUALITÁS A SZLOVÁK NYELVŰ FOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK TÜKRÉBEN

A szlovák befogadás vizsgálata tekintetében tanulmányozhatóvá válik az intertextualitás-értelmezések lenyomata. A szlovákul elsőként megjelent *Harmonia caelestis* élénk kritikai visszhangot váltott ki, amelyet a *Javitott kiadás* fordításának sikerült meghaladnia. Ennek oka természetesen nemcsak a mű esztétikai érdemeiben keresendő, a sikerhez ugyanis nagyban hozzájárult a közéleti, referenciális tényező: a szerző édesapjának a Magyarországon közfelháborodást keltő ügynökbotrányban való érintettsége (ehhez hasonló Szlovákiában az adatok nyilvánossága miatt nem játszódtott le, ugyanakkor a titkosszolgálat Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában is átszötte a civil társadalmat). A recenziók többsége tehát a szerzői ént a textuális énnel azonosítja, és ennek megfelelően dokumentumregényként viszonyul a műhöz. Az ugyanazon évben kiadott *A szív segédigéi* és *Semmi művészet* fordításai ugyancsak felkeltették a recenzensek érdeklődését, általában összekapcsoltan foglalkoztak a két regénnyel írásaikban, ám ezt követően visszaesés figyelhető meg az újabban kiadott Esterházy-művek befogadói véleményezése kapcsán. A visszaesés ugyanakkor csak a mennyiségre, nem pedig a minőségre vonatkozik, mert ebben az időszakban jelentek meg az első, Esterházyval foglalkozó szlovák nyelvű tanulmányok, amelyek a történetiséget, illetve a referencialitással való játékot vizsgálják a szlovák nyelvre fordított EP-művekben.¹⁶

Amennyiben az intertextualitás megjelenésére fókuszálunk a fent vizsgáltakat tekintve, a rendelkezésünkre álló szövegek vizsgálatát követően egy elég szűk kört kapunk. Ľuboš Svetoň például a *Harmonia caelestis*-ről közölt írásában úgy fogalmaz, Esterházy „nem tart attól, hogy szövegrészeket vagy ötleteket kölcsönözzön más művekből a forrás

¹⁶ GÖRÖZDI Judit: Referenčnost v dielach Pétera Esterházyho, in: *Možnosti autobiografickosti*, ÚSIL SAV a PF TU v Trnave, Bratislava, 2013, 193–209.; Görözdí Judit: Dejinnosť v románoch Pétera Esterházyho, in: *World Literature Studies*, 2014/2, 36–52.

megjelölése nélkül¹⁷. Kiemeli többek közt a *Mily dicső a hazáért halni* című Danilo Kiš-novellát, valamint magát a címet mint Esterházy Pál-allúziót, amelyek szerinte a leginkább figyelemfelkeltő intertextusok. Silvester Lavrík szintén a *Harmonia caelestis* kapcsán írja, hogy annak egyik fő motívuma a mulandóság: „*folyamatosan visszatér, végtelen változatban, variációban és permutációban ismétlődik*”¹⁸. Vladimír Balla a szövegben fellelhető idézetek felkutatásában látja a *Harmonia caelestis* olvasásának egyik legélvezetesebb részét, amint írja: „*a szerző, mint a posztmodern tehetséges napszámosa, akármit belevont a szövegbe, és semmit nem kellett dekonstruálnia, sem szétvernie, mert az egész sosem létezett*”¹⁹. Végül Marek Mitka a *Javított kiadás* fordítása kapcsán megjelentetett recenziójában visszautalva a *Harmonia caelestis*re azt így jellemzi: „*szépirodalmi krónika az Esterházyakról, egyúttal az intertextualitás posztmodern forgószele és egy hiteles dinasztia történetének szórakoztató hamisítványa*”²⁰.

Az eddig említett recenziók egyike sem fordul nagyobb figyelemmel az intertextualitás elméletének irányába, de felfigyelhetünk bennük a szerző által hangoztatott szándékkal rokon elképzelésekre. Peter Michalovič másképpen közelíti meg előbb a *Javított kiadás*, majd *A szív segédigéi* és a *Semmi művészet* fordítását. Előbbiről szóló írásában felvezeti a valós eseményeken alapuló művet, majd hangsúlyozza, hogy Esterházy olyan író, aki „*nem a valóságnak hisz, hanem a szövegeknek*”²¹. Idéz egy interjút, amelyben Esterházy az írás mint igazságteremtés öröméről nyilatkozik, ezáltal pedig Michalovič – vélhetően *A szöveg öröme*re utalva – nyílt és programszerű Barthes-követőt lát a szerzőben. Továbbá úgy gondolja, Esterházy szövegei „*a dekonstrukció különös eseteinek számítanak*”²², ez a feltételezés pedig összefüggésben áll a kontextus szerepének hangsúlyozásával. A *Javított kiadást* a *Harmonia caelestis* nem kívánt kontextusaként határozza meg, amelyhez előbbi szupplementumként és metatextusként viszonyul.

A szív segédigéi és a *Semmi művészet* fordításának megjelenése kapcsán Michalovič az *OS* című irodalmi folyóiratban közöl egy írást, amelyben együtt tárgyalja a két művet. Előbbiről azt írja, Esterházy kifejezésre juttatja

¹⁷ SVETONĚ, Luboš: Taje a inotaje postmoderny – Péter Esterházy: *Harmonia caelestis*, in: *Knižná revue*, 2005/11, 3.

¹⁸ LAVRÍK, Silvester: Údený ostriež na striebornom podnose, in: *OS*, 2005/7-8, 149-151., 150.

¹⁹ BALLA, Vladimír: Toto je také zlé?, in: *RAK*, 2005/9, 41-44., 43.

²⁰ MITKA, Marek: Červený a čierny. in: *RAK*, 2009/1, 44-45., 44.

²¹ MICHALOVIČ, Peter: Dejiny človeka vždy dobehnú, in: *OS*, 2007/1, 150-155., 151.

²² MICHALOVIČ, Peter: Dejiny človeka vždy dobehnú, i. m.

benne, hogy „nem azt hiszi, a mimézis a valóság utánzását jelenti, hanem olyan értelemben hisz benne, hogy egy szöveg más szövegeket utánoz“²³. A lapok alsó és felső részén olvasható szövegek közti kapcsolatot a metanyelv és az objektív nyelv összefüggéséhez hasonlítja, amelyben az alsó szövegrészek kommentálják, magyarázzák és elbizonytalanítják a felsőket. A szerző művészetét jellemző befejezésben hangsúlyozza, hogy Esterházy annak tudatában használja mások szövegeit, hogy „meggyőződése, minden szó valakié, minden szót vagy mondatot, még mielőtt az ő szövegének részévé vált volna, más időben és más helyen már kimondtak vagy leírtak“²⁴. Végül ismét Barthes-ra hivatkozik, aki szerinte a szerző meggyilkolását vallja – Michalovič azt írja, Esterházy mindezt a gyakorlatban valósítja meg. A konnotáció szerepének ismételt hangsúlyozása és az írható szöveg programjának Esterházy általi megerősítését követően egy párhuzammal zárja írását, amely véleménye szerint Esterházy és Barthes munkásságában megfigyelhető: mindkettő a szövegben keresték a megoldást anyjuk halálának feldolgozására. Barthes neve mint elméleti forrás, mások írásaiban is felmerül. Etela Farkašová szintén az utóbb említett két könyv vonatkozásában hasonlítja Esterházy szövegeit olyan textíliához, amely „látszólag véletlenszerűen összeválogatott anyagdarabokból, látszólag véletlenszerű mintát követve“²⁵ készül: a textília- és hálóhasonlat pedig elsősorban Barthes-követésre utalhat. Farkašová további két hasonlattal él: egyrészt labirintushoz, másrészt áramlatokhoz viszonyítja az Esterházy-szövegeket. Peter Macsovszky a szerző prózájáról azt írja, hogy „szinte minden irányban nyitott, akárhol és akármikor átjárható, szinte bárhol beleléphetünk, bármilyen irányban mozoghatunk, visszalépegethetünk benne, újraértelmezhetjük, az értelmezést visszatárlhatjuk, pontosíthatjuk, élesíthetjük“²⁶. Eva Fričová esszéjét²⁷ azért tartom fontosnak kiemelni, mert írásában Esterházy stílusát próbálja követni: mint egy intertextuális játékot, idézetekből fűzi azt össze. A szöveg zárásaként megjelöli többek közt Bahtyin, Barthes és Wittgenstein nevét mint az elméleti szövegek forrásait, illetve jelzi, hogy Esterházy-idézetekkel is dolgozik.

²³ MICHALOVIČ, Peter: Dublety – Dve knihy o matke, in: *OS*, 2009/4, 151-161., 154.

²⁴ MICHALOVIČ, Peter: Dublety – Dve knihy o matke, i. m., 160.

²⁵ FARKAŠOVÁ, Etela: Péter Esterházy: Pomocné slovesá srdca/Úvod do krásnej literatúry, Žiadne umenie, in: *Knížná revue*, 2010/1, 3.

²⁶ MACSOVSZKY, Peter: Péter Esterházy: Pomocné slovesá srdca, in: *Revue svetovej literatúry*, 2010/2, 153-157., 153.

²⁷ FRIČOVÁ, Eva: Perfektné popieracie postavenie (etuda rádoby esterházojdná), in: *Romboid*, 2009/9-10, 101-103.

Az áttekintést Görözdi Judit írásaival zárnam, akinél elsősorban az intertextualitás történeti megközelítését alkalmazó elméleti háttér fedezhető fel. Tanulmányában,²⁸ amelynek központi témája ugyan a történetiség, közvetetten megjelenik az intertextualitás kérdése is a *Harmonia caelestis*re és az *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozös változatra* vonatkoztatva. A tanulmány szerzője Linda Hutcheonra hivatkozva összefüggésbe hozza velük a historiográfiai metafikció műfaját: amint írja, az intertextuális múltaknak a történelemtől szóló fikcióba építése a történetiség formális megjelöléseként működik. Továbbá Renate Lachmann elméletéből kiindulva felveti, hogy az intertextualitás egyben a szövegek emlékezetével való munkaként is megközelíthető, amelynek funkciói a kulturális textuális örökség átírása, szétírása, illetve törlése. A szerző referencialitással foglalkozó tanulmánya középpontjában egyrészt szintén a *Harmonia caelestis*, másrészt pedig a *Javított kiadás* áll, amelyek kapcsán ugyancsak megjelennek az intertextualitás kérdései. Amint írja, „*az önéletrajzi anyagot feldolgozó regényekre nem jellemző az átvett szövegrészek felhasználása.*“ Mindez „*a Harmonia caelestisben az apa alakjának és minden más, a családtörténettel kapcsolatban felvetődő témának a szétírásával függ össze*“²⁹. A radikális intertextualitáshoz köthető negatív konnotációt pedig egy, a közös nyelvi térre vonatkozó – az általa készített Esterházy-interjúból kiragadott – gondolattal oldja fel, amelyet feljebb magam is idéztem.

Radikálisan leegyszerűsítve a problémát, leggyakrabban Barthes elmélete felől közelítenek a szlovák nyelven író befogadók Esterházy fordításköteteihez, de néhányan Kristeva vagy Hutcheon irányába fordulnak, másoknál pedig nem mindig egyértelmű, melyik felfogásra támaszkodnak.

ÖSSZEFOGLALÁS – KÖVETKEZTETÉSEK

„*Amit maga úgy mond, hogy memoriterkultúra, annak vége van. És az egy nagyon érdekes helyzet, hogy mi van akkor, ha ezek az utalások nem lehetségesek. Ebben a pillanatban még statisztikai kérdés, azt jelenti, hogy kevesebben értik meg, kevesebben olvassák el a könyvet, mert kevesebben tudják élvezni. De mi van akkor, amikor ez a kulturális közösség megszűnik közösség lenni, mert nincsenek közös referenciapontok?*“³⁰ – teszi fel a kérdést Esterházy Péter a fentebb idézett interjúban.

²⁸ GÖRÖZDI Judit: Dejinnost' v románach Pétera Esterházyho, i. m.

²⁹ GÖRÖZDI Judit: Referenčnost' v dielach Pétera Esterházyho, i. m., 203.

³⁰ GÖRÖZDI, Judit: *Citovať nie je jednoduché – rozhovor s Péterom Esterházym*, i. m.

Mindebből az következik, hogy a szerző az intertextualitás-felfogásának és intertextus-használatának átértékelésére kényszerül, ezt pedig összefüggésbe hozza a fordíthatóság és fordíthatatlanság kérdéseivel is. Általánosan ismert tény, hogy az intertextusok átvitele műfordítás révén rendkívül összetett feladat. Esterházy feltételezi, hogy nem minden intertextus fordítható, másrészt, mivel az intertextusok észlelése az eredeti szövegekben sem magától értetődő, a fordítások olvasói számára – az anyanyelvi olvasók lehetőségeihez képest – nehezebben befogadható eljárás felett könnyebben elsiklik a figyelem.

A szlovák recepció kiemelten foglalkozik Esterházy Péter munkásságának intertextuális vonatkozásaival, ám az eddig megjelent publikációk, vélhetően terjedelmi vagy műfaji megkötések okán nem tekinthetők részletező jellegűeknek. Ehelyett a nemzetközi szakirodalom alapkoncepcióinak nyomaira bukkanhatunk bennük. Ahogy arra a *Romboid*-ban megjelent interjú mindkét idézete utal, Esterházy különböző írói korszakaiban különbözőképpen viszonyult az intertextusokhoz, ám ennek jelei a szlovák recepcióban természetesen nem lelhetőek fel, hiszen ezek a korszakok nem egyenlő mértékben megközelíthetőek a szlovák olvasó számára.

Kutatásommal arra törekszem, hogy hozzájáruljak a szlovák nyelvű Esterházy-recepció formálásához, és olyan szempontokkal szeretném azt gazdagítani, amelyek éppen a nyelvi akadályok miatt nem juthattak el a szlovák befogadóhoz. Disszertációs dolgozatom, amelynek fókuszában szintén Esterházy Péter és az intertextualitás fogalma áll, elsősorban a szlovák befogadói közeg számára íródik, szlovák nyelven. Ennek részét képezi jelen dolgozat is. A különböző szempontból vizsgált eddigi életműben tehát nem egy még fel nem fedezett vonatkozásra koncentrálok, hanem azt tanulmányozom, mi történik Esterházy Péter munkásságának egyik jelentős aspektusával, ha az eredetitől eltérő kulturális közegbe helyeződik át.

Hivatkozások

- ALLEN, Graham: *Intertextuality – The New Critical Idiom*, Routledge, New York and London, 2005.
- BALASSA Péter: *Szegédigék. Esterházy Péter* prózájáról, Balassi, Budapest, 2005.
- BALLA, Vladimír: Toto je také zlé?, in: *RAK*, 2005/9, 41–44.
- BARTHES, Roland: *A szöveg öröme: irodalomelméleti írások*, Osiris, Budapest, 1996.

- BÖHM Gábor (szerk.): *Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javitott kiadás című műveiről*, Kijarat, Budapest, 2003.
- ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Harmonia caelestis*, Kalligram, Pozsony, 2005.
- ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Jedna žena*, Kalligram, Pozsony, 2011.
- ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – šermovacia verzia*, Kalligram, Pozsony, 2013.
- ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Jednoduchý príbeh čiarka sto strán – verzia podľa Marka*, Kalligram, Pozsony, 2014.
- ESTERHÁZY Péter (ford. Deáková Renáta): *Opravené vydanie*, Kalligram, Pozsony, 2006.
- ESTERHÁZY Péter (ford. Szolnokiová Juliana): *Pomocné slovesá srdca*, Kalligram, Pozsony, 2009.
- ESTERHÁZY Péter (ford. Szolnokiová Juliana): *Žiadne umenie*, Kalligram, Pozsony, 2009.
- FARKAŠOVÁ, Etela: Péter Esterházy: Pomocné slovesá srdca/Úvod do krásnej literatúry, *Žiadne umenie*, in: *Knižná revue*, 2010/1, 3.
- FRIČOVÁ, Eva: Perfektné popieracie postavenie (etuda rádoby esterházojdná), in: *Romboid*, 2009/9–10, 101–103.
- GENETTE, Gérard: Transztextualitás, in: *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1996/1–2, 82–90.
- GÖRÖZDI Judit: *Citovat' nie je jednoduché – rozhovor s Péterom Esterházym*: <http://romboid.eu/wp-content/uploads/2013/01/romboid1-20121.pdf> (Letöltve: 2015.04.13.)
- GÖRÖZDI Judit: *Dejinnosť v románach Pétera Esterházyho*, in: *World Literature Studies*, 2014/2, 36–52.
- GÖRÖZDI Judit: *Referenčnosť v dielach Pétera Esterházyho*, in: *Možnosti autobiografickosti*, ÚSIL SAV a PF TU v Trnave, Bratislava, 2013, 193–209.
- GÖRÖZDI Judit: *"Valamit idézni, az nem olyan könnyű" – interjú Esterházy Péterrel*: http://www.rovart.com/hu/valamit-idezni-az-nem-olyan-konny-interju-esterhazy-peterrel_2513 (Letöltve: 2015.04.13.)
- HUTCHEON, Linda: *A Poetics of Postmodernism*, Routledge, New York and London, 1988.
- KRISTEVA, Julia: *Desire in Language*, Columbia University Press, New York, 1980.
- KULCSÁR Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1993.
- KULCSÁR Szabó Ernő: *Esterházy Péter*, Kalligram, Pozsony, 1996.
- LAVRÍK, Silvester: *Údený ostriež na striebornom podnose*, in: *OS*, 2005/7–8, 149–151.
- MACSOVSZKY, Peter: Péter Esterházy: Pomocné slovesá srdca, in: *Revue svetovej literatúry*, 2010/2, 153–157.
- MENYHÉRT Anna (fel. szerk.): *Kortárs irodalmi olvasókönyv*, Anonymus, Budapest, 2006.
- MÉSZÁROS Márton: *Mai magyar irodalmi olvasókönyv*, Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 2010.

- MICHALOVIČ, Peter: Dejiny človeka vždy dobehnú, in: *OS*, 2007/1, 150–155.
- MICHALOVIČ, Peter: Dublety – Dve knihy o matke, in: *OS*, 2009/4, 151–161.
- MITKA, Marek: Červený a čierny, in: *RAK*, 2009/1, 44–45.
- NÉMETH Zoltán: *A posztmodern magyar irodalom hármás stratégiája*, Kalligram, Pozsony, 2012.
- PALKÓ Gábor: *Esterházy-kontextusok. Közéltések Esterházy Péter prózájához*, Ráció, Budapest, 2008.
- RIFFATERRE, Michael: Az intertextus nyoma, in: *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1996/1–2, 67–81.
- SVETONĽ Ľuboš: Taje a inotaje postmoderny – Péter Esterházy: Harmonia caelestis, in: *Knižná revue*, 2005/11, 3.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András (szerk.): *A magyar irodalom története*, Gondolat, Budapest, 2007.
- SZ. MOLNÁR Szilvia: *Bevezetés a kortárs magyar irodalomba*, Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 2005.

Resume

Péter Esterházy, an initiator of the Hungarian postmodern shift and one of the most important representants of Hungarian postmodern literature can be characterized according to the Slovak reception of his work as an important European author. Extreme usage of various intertextual methods as a frequently applied treatment of the text by Esterházy can be also detected in Slovak translation of his works and in critical responses referring to them published mostly in literary journals. In the focus of this paper stands the latter (reviews, essays and studies), especially their interpretation of the idea of intertextuality. The theoretical background is directly or indirectly based on approaches of the structuralist concept but the latest publications open up the author's work towards a new historical reading as an intertextual representation.

Vedecký zborník Filozofickej fakulty UK

VARII SUNT COLORES

ŠTÚDIE O OTÁZKACH MNOHOJAZYČNOSTI, IDENTITY
A KULTÚRNEJ MNOHOTVÁRNOSTI

TANULMÁNYOK A TÖBBNYELVŰSÉG, AZ IDENTITÁS
ÉS A KULTURÁLIS SOKSZÍNŰSÉG KÉRDÉSEIRŐL

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave vo Vydavateľstve UK
ako účelovú publikáciu pre Filozofickú fakultu UK

Technická redaktorka, návrh obálky: Andrea Jahnátková
Použitie grafiky s povolením nadácie El Kazovszkij Foundation
(El Kazovszkij Alapítvány, Budapest, 2017)
Vytlačilo Polygrafické stredisko UK v Bratislave

ISBN 978-80-223-4256-8

